

8 ут
0,003

ВОЛОДИМИР ДРОЗД

ЛЮДИ НА ЗЕМЛІ

**ВОЛОДИМИР
ДРОЗД**

ЛЮДИ НА ЗЕМЛІ

Повість,
Оповідання

Наукова бібліотека

ім. М. Максимовича

КНУ

ім. ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

911376

н - наукова

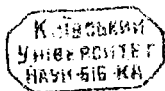
Ц: 0.46

**ВИДАВНИЦТВО
ЦК ЛКСМУ «МОЛОДЬ»
КИЇВ 1976**

Нову повість Володимира Дрозда «Люди на землі» премійовано на республіканському конкурсі на кращий прозовий твір про нашого сучасника, оголошеному 1974 року ЦК ЛКСМУ та видавництвом «Молодь». Гостросюжетний, динамічний твір з глибокою психологічною достовірністю та знанням життя розповідає про сьогодення колгоспного села.

Нові оповідання, включені до книги, також присвячені сільським трударям.

911376

Д $\frac{70303-112}{M228(04)-76}$ БЗ-19-21-75

Хліборобам Обухівського району на Київщині, які сприяли написанню цього твору, — присвячую

...Уже багато ночей, під досвіток, Дідові снилося одне і те ж: він прокидається, а на підвіконнях лежать снопи перестиглого сонця, за вікнами полощеться день, і він схоплюється, як по тривозі у воєнні роки, вслизає в одяг, спішить до дверей, і уже на порозі його ошпарює холодом згадка, що поспішати нема куди, що ніхто на нього не чекає, бо він, Семен Гнатович Корбут, — почесний пенсіонер, почесний відпочиваючий, майже дачник, і так довіку; а попереду день — як безодня, ота безодня, яка була за його дитинства на Убоці, під Грушевою горою, в ній тонули воли і коні. Дід повільно вертався до ліжка, тіло його, що було по-молодечому напружилося, в'януло, облягало на постіль; заплющував очі і наказував собі заснути, щоб одкряти хоч крихту від неоглядно довгого пенсійного дня, і таки спромагався на сон, аби за мент прокинутися, тепер уже насправжки, і радісно почути обережно-співчутливе тутукання колгоспного газика за вікном...

Був суботній ранок, уже, мабуть, день — сонце струменіло у шибки, наче густе, не розведене водою пиво з бочки. Сьогодні Федір Джулай міг дозволити собі розкіш не дивитися на годинник: йому випав у суботу вихідний. Завтра він їде з комірником у район на ринок — продавати торішній мед. Одцвінуть акації — качатимуть свіжий, треба спорожнити бідони. Недільні поїздки на базар Джулай полюбляв: завжди капне копійка з баб-

ських кишень, та й комірник після торгу візьме чвертку, щоб за губу вкусило, так ведеться. Часом капало Федорові і рясніше — після лівого рейсу.

Але й сьогоднішній день обіцяв багато приемного.

Федір спав у трусах та майці, а коли підвівся з ліжка — вбрався в новеньку піжаму. Піжаму він купив минулого тижня в столичному універмазі, купив несподівано для себе: потягло до культури. Як і літ п'ятнадцять тому — уперше в житті — переступив поріг ресторану. Це було в Ленінграді. Він розвалькувато брів вулицями, шукаючи їдальню. Із ресторану крізь білий шовк гардин на вікнах смачно пахло. «Вільних місць немає» — синіло на скляних дверях, за якими золотисто бабухатіла постать швейцара: Федір показав швейцару п'ятірку, і вільне місце для нього знайшлося, проте, коли пообідав, з коньяком, стало раптом шкода п'ятірки, і він незалежно пройшов повз швейцара: за полу ж його не хапатимуть.

Федір штовхнув половинку вікна — у кімнату дихнуло бузком. На шовковиці пронизливо висвистував шпак. Олену колись гнітило, що вікна в домі не відчиняються, проте Федір не хотів заводитися з батьком через дрібниці; в останні ж роки голова Федора на похмілля робилася під ранок ніби чадна, він і замовив сусідові раму, що розчинялась.

Федір без поспіху поголився, наодеколонився і вишов на ганок. Батько у виглянсуваній до блиску брезентовій спецівці горбився біля кліток з кролями, мати рачкувала в теплиці.

— Так мо', Федько, спиляємо стару шовковицю? — обережно нагадав синові Антон Джулай. (Господи, хіба не він, Антон, залещатив колись оцю кучеряву, тепер уже з залисинами, голову між колін і дав таких духопеликів, що тиждень після тої науки син за парту не сідав! А тепер, ніби милостині, помочі просиш, пропий би його взяв. А може, і взяв?..)

— Законний вихідний, батя, за що боролись? Трудящій людині відпочинок Конституцією гарантується, чи як? — відрізав Федір. (Глухий шум у здавленій колінми голові, задуха, гаряча, як присок, і сльози від безсилля, від ненависті, від підсіченої на корені любові, а вже немає ні любові, ні ненависті, є тільки байдужість до батька, як до оцієї ось патерчаки або до ко-

шика на тину). Він почувався молодим і дужим, а вільний день попереду, завтрашня поїздка і хмільнувата весняна вільгість настроювали душу на свято. Йому був приємний і запах бузкового одеколону, що забивав усі інші, звичні, земні запахи, і дотик нової піжами до спочилого за ніч тіла, і власне нероб'я. Вийшов за хвіртку, поніжився просто сонця на лаві під сусіднім, Лавриковим, двором, викурив сигарету. Курив він тільки дороги сигарети з фільтром, панські, як казав батько, закуповуючи по десяткові коробок, коли бував у місті, бо в сільській лавці таких і не водилося, у селі палили «Вогник» та «Приму».

Федір подумав про Зіньку, власне, він не забував про неї, відколи прокинувся, і це теж спричиняло його добрий настрій. Учора після роботи він привіз Зіньці з району сувій лінолеуму, сторож записав, правда, що Джулай пізно поставив машину, але Федір якось відбрешеться, на те і язик. Зінька залишала вечеряти і вже поставила було пляшку казенки, але що за радість на ніч глядячи банькувать. Та й засиджуватися вечорами в розведенки — собак дражнити, а скоромини все одно не перепаде, Зінька себе пильнує. Федір уже якось підкочувався — пику нігтями просапала. Домовилися, що Джулай прийде сьогодні снідати.

Федір спроквола пішов вуличкою. На старих гробках буйно цвів бузок, хрести ледве бовваніли за фіолетовобілими гребенями. У зелених алеях темніли постаті бабок, надходили поминки. Нижче гробків, під горою, було гомінко: молоді Лободи скликали на сьогодні толоку — обмазувати будинок, його цегляна коробка під світлим шиферним дахом за одну весну виросла з підгір'я і тепер муляла Федорові очі, бо колись він нараював Олені тут будуватись (і до Дніпра близько, дачники щоліта, і майже на трасі), уже й заяву написав на правління, та Олені заприндилося тільки до себе, у той бакай, з якого восени та ранньої весни ані вийти, ані виїхати, а невдовзі і те розсипалося, ніби й не було прожитих літ, дитини і всього іншого. Батько таки мав рацію, коли казав, ще як Федір женихався: тобі, сину, не таку жінку треба. Та якби знав, де впадеш, і соломки б підстелив, а він любив її...

Джулаїв Лободи на толоку не звали: Джулаї споконвіку ні в кого не толокували і самі по кутку прохачами не бігали. У дворі Лободи чоловіки, узявшись по-

під руки, місили босими ногами в широчезній балії глину з кізяком і тирсою, наповнювали відра, подавали їх у прорізи вікон жінкам. У будинку виспівували і сміялись, мабуть, розповідали скромні анекдоти, він їх знає, тих бабів. Неприязна заздрість ворухнулася у Федоровій душі, але смугаста піжама святково вилискувала просто сонця, у хатніх капцях на грубій повстяній підшві ступати було м'яко і вільно. Джулай цвиркнув кризь зуби і холоднувато й незалежно кивнув до гурту в Лободи.

Зінька після школи довго жила в місті, повернулася у материну хату з дитиною і неждано виявилася на диво беручкою та завзятою: поступила на цегельню і за кілька літ на місці матеріної халупки вивершила опецькувату кам'яницю. Якось Федір, смакуючи пиво у заводському буфеті, побачив на вилинялій Дошці пошани Зіньчин портрет. На портреті Зінька йому сподобалася без хустки, з розпущеним волоссям; вона виглядала молодшою і гарнішою, аніж була насправді. А може, то був її давній портрет, ще міський. Тоді й спало йому на думку пристати до Зіньки в прийми. І доглянутий, і приголублений будеш, занудьгувалася баба за мужиком. Єдине стримувало: батько обіцяв на машину дати, весь вік у чұлку складає, а піде Федір з дому, дулю вслід покаже. Та й надіявся, що Олена таки схаменеться і знову прихилиться до нього...

Зінька привела гостя по кімнатах, вона пишалася своїм будинком. Стіни були рожево-малинові, рясно цятковані сріблястими квітами — малярувала сама Зінька. Підлога буряково пашіла під ногами, а на ясно-жовтій стелі, довкола майбутньої люстри, Зінька натулила витіюватих гіпсових ліплень. Кольори з незвички різали очі, проте Федір захоплювався. А коли вони зайшли до світлиці і Джулай побачив на столі у вінку з редискового салату, яечні, холодцю та домашньої ковбаси пляшку казенки, йому страх як сподобався і Зіньчин будинок, і їдкуваті стіни, і сама Зінька, і він мовчки заприсягся, тільки-но батько купить автомашину, посвататися до Зіньки. Нашо йому зорі, йому аби місяць.

— Ну, кумо, банькуй! Приглянув я в районі залізні ворота, ось притарабану тобі, усе село збіжиться дивитися!..

Верталися з бюро райкому стомлені й похмурі.

Дід, вигнувши спину колесом, майже торкався сивим йоржиком волосся переднього скла машини, спідлоба зирив на дорогу, нічого не бачив, окрім сірої стрічки асфальту, що її, підстрибуючи на вибоїнах, жадібно ковтав газик. Було в тому плині дороги щось невідворотне, як у плині років, які чимдалі бігли все нестримніше і, підстрижені старіючою пам'яттю, ставали у своїй знеособленості схожими на протоколи правлїн. Дивно, але з довгого та щедрого на злами й тривоги життя яскраво пам'яталися зараз лише його ранні і найсумніші сторінки: смерть батька, а невдовзі — і матері, голодне сирітство. Пам'яталося, як дядько запряг конячку і повіз його в сусідні села наймати. «Ви не чули, нікому тут не треба хлопця в пастухи?» — питали у кожного стрічного. Так вони проїздили день і повернулися з нічим. Пам'яталося, як він журився тої ночі — не проданий, бо мав уже мету: літо — по найму, а взимку — до школи. Ранком вони знову рушили у свою невеселу мандрівку, і його найняв багатій Кіндрат Погорілий — за харчі та одягу. Найняв пасти худобу, але під жнива сказав: «Нема чого дарма хліб їсти, бери одноконку і працєю...» Снопи були неймовірно важкі, він впирався держакомвил у землю і, відчуваючи, як закипає кров у жилах, підважував сніп, а ввечері, повернувшись з поля, ще мусив зім'яти повісмо конопель. Він не входив, а вповзав навкарачки в хлівець, де спав біля коней (у селі водилися конокради та й цигани шоліта стояли табором), і тоді біль, досі притлумлений напругою, накидався на слабе, ще дитяче тіло, крутив, ламав його, і від того болю не було рятунку навіть у короткому, до досвіток, сні.

— Ну, спасибі вам, Олено Яківно, допомогли притовкти Діда, віддячили... — несподівано озвався Корбут: думки про розмову на бюро райкому партії безупинно нуртували у глибинах його свідомості.

— Такий у мене характер, не перший рік знаєте, Семене Гнатовичу: люби, боже, правду. На те, що недороблено, крізь пальці не дивилася і дивитись не буду. Хіба я щось нове на бюро казала, чого ви не знали? Та я вам тими балачками уже голову проїла, і на партійних зборах, і на парткомі, і так. Тільки з моїх балачок...

— А я нікому в броду не стою. Діждемося звітних, скажу колгоспникам: переобирайте. Ось тоді і віжкуй...

— Рано віжки попустили, Гнатовичу, од того усі наші недохватили. Тпру, мовляв, до пенсії щасливо доїхали, а раптом попереду ковдобина, чи камінь, чи колесо з во-за спаде... А в житті хто зупинився — того інші обганяють, життя обганяє. І воно вже нас обігнало. А на бюро вас не ховали і не втоптували, а навпаки, кликали вперед. Так, як ми господарюємо, сьогодні уже господарювати не можна, а що про завтрашній день казати? Тисячу корів наступного року нам треба поставити, а чим годувати, хтось мусить думати про це! Я сама восени зелений конвейер планувала — по мінімуму, а рільництво й половини його не може забезпечити. Казала на бюро і вам кажу: не миритимуся, душа болить...

Сива Дідова голова хиталася на передньому склі машини, наче талісман забобонного шофера. Обличчя було жовто-сіре, з ямкуватими проталинами щік, шкіра — кольору пізнього снігу. Ненароком чи навмисне Олена штрикнула в рану, яку він старанно ховав від чужих очей, штрикнула без жалю. Це зелене дівчисько, яке він, Корбут, витяг за вуха з джулаївського багна; вимив, висушив і зробив людиною, — і ось вона, людська вдячність. Образа розросталася разом з болем. Корбут різко випрямився, і Олена Загірна побачила гострі й лихі очі голови колгоспу.

— Повчи, повчи старого, як жити!.. Тільки твоя душа болить, більш нічия. Тобі аби на трибуну вилізти, покричати на весь район, себе показати...

— Зупини, Петре! — гукнула Олена.

— А на моїх плечах — колгосп! — Дідові кололо в правому боці, біль відлунював там, де належало бути серцю, мульткий, гіркуватий клубок образи і роздратування піднімався все вище, перепиняв дихання:

— І поки що я колгоспом командую! А кому не подобається така перспектива, може іти собі геть!..

— Зупини, Петре, — тихо повторила Олена.

— І зупини, і зупини, хай пройдеться! — навалився на шоферове плече Корбут, поки його друга рука шастала по кишенях, шукаючи сигарети.

Газик різко загальмував, і Олена вистригнула на асфальт.

Дід знову і знову шастав по кишенях, але сигарет не було, хоч він добре пам'ятав, що напередодні купив

у ларку тракторного стана пачку «Фірмових». Лікарі заборонили курити, і він вдавався до тютюну рідко, лише після отаких ось, як щойно, спалахів: сигарети втишували розбурхані нерви. «Фірмових» не було, вивудила з кишень Галька, дружина, не вперше. Корбут зирнув на шофера, той зрозумів без слів, простяг голові традиційну «Приму». Дід припалив — руки тремтіли. Жадібно затагся, гіркуватий смак тютюнового диму справді увімкнув якісь гальма, і клубок під грудьми потроху розсмоктувався.

Тепер спробуємо розібратися, мовив до себе Дід, над силу посміхаючись, я знову натворив твореників, знову погарячкував, а вона, будь ласка, хряснула дверима, і кусай тепер собі лікті. Він ніколи не був самовольцем, що покладається лише на власну горлянку, але підвищити голос і стукнути кулаком по столу, щоб аж графин з водою підстрибнув, — це він умів. «Корбут — він не страшний, а налякати може», — казав про нього сторож колгоспного гаража дід Йона, жартівник і базікало. Корбутові довго здавалося, що інакше в колгоспі не можна, інакше кури по ньому топтатимуться. Але він головує уже дванадцятий рік, а за дванадцять літ багато води сплигло в Дніпро, а ще більше молодого люду народилося. Ось і Олена виросла на очах і вже супроти нього, Корбута, бунтує.

Як давно це було — перше літо його головування, як давно і як недавно, ніби учора.

Пам'ятає: доярка Варка Загірна прихворіла, не вийшла на роботу, і він заїхав її провідати. Варка сиділа за столом, на скатертині лежали її витруджені, з вузлуватими ревматичними суглобами руки. Вони будили в душі Корбута відчуття власної провини, ніби це від нього залежало, що в колгоспі досі зліплені скоро по війні з лози та глини корівники, у яких за негоди по коліна багна, і він мимоволі опустив очі: «Пусто у нас у касі, Варко, самі заборгованості. І от узяв я собі думку — треба розвивати тваринництво. Будуть доходи, буде за що зачепитися, будем далі дивитись. держава дає позику, заклали два нових корівники. Так що видужуй та вертайся, будемо за велике молоко боротись». — «Де вже мені боротись, — відповідала смутна Варка, — нездужається...» — «А ти через нездужається. Треба ж комусь на плечі брати». — «Хіба мало я на своєму віку брала?» — «Поки людина живе, доти й клопочеться...» Під

вікнами залопотіли босі ноги, двері рвучко розчинилися, і, висвітлена сонцем, з'явилася Олена з розпашілим від бігу обличчям і надивовижу життєрадісними очима: «Мамо, я курей на довгоносика повезла!» Тільки тепер Олена побачила Корбута, засоромилася і так само раптово, як об'явилася, зникла, лишивши по собі повів молодості й життя. «Вогонь дівка росте в тебе», — мимоволі усміхнувся Корбут, а Варка зітхнула: «Аж страшно, Семене. І в кого вона така?» — «Хіба не було в когось?» — «Та було...» Варка витерла хусткою очі, що раптом засльозилися. І обое згадали «казенчука» Якова Загірного, якого місцевий глитаї узяв з дитячого будинку собі за дармового наймита, а потім таки ж Яків його і розкуркулював.

Загірний організував колгосп у Бересточах, був його головою до літа сорок першого року. Досі бересточівці згадують колгоспні збори на березі Дніпра. Уже німецькі снаряди летіли через ріку, уже німецькі мотоциклісти патрали курей у крайніх берестецьких дворах, а Яків Загірний казав колгоспникам: «Німці — це тимчасовість. Наші скоро повернуться, ждїть і залишайтеся людьми...» Тільки коли в центрі села зачаккали постріли, Загірний попрощався з колгоспниками і пішов до Дніпра. Човнів у березі не було, лише днище старого баркасика сіріло на піску. Яків ліг на днище і поплив. Люди бачили, як він вибрався на полтавський берег і зник у верболозі. Корбут випадком здивався з Яковом улїтку сорок другого в задонських степах, у переповненій нашими відступаючими частинами станиці. Вони півночі проговорили, згадуючи Бересточі, рідних і таке нереально далеке зараз мирне життя. Ранком на станицю посунули німецькі танки, вони з Яковом брели у пшеницях, що горіли, а за ними долювали хрестатї літаки. Останнє, що бачив того дня Семен, як Загірний, випроставшись на повний зріст, посилає з гвинтівки кулю за кулею в чорну тїнь над ними. Обох їх накрило вогняною хвилею, обидва вижили, і обидва були потїм певні, що другий загинув. Корбут опритомнів у таборі для полонених, а зрешеченого осколками Загірного німці залишили помирати в степу. Уночі доповз до Дону, його підбрали рибачки і виходили, за рік він уже переправлявся з авторотою через Дніпро...

— Ти тільки послухай, Петре, що вона на бюро райкому вчудила, — шукав підтримки Дїд. Вони їздили ра-

зом літ із десять, і Корбут не крився із своїми думками перед Мурачем.— Я уже вовк смалений і знаю: гнів начальства, як та хвиля,— пригни голову, вона й проне-сеться над тобою, прошумить. Кричить на мене в теле-фон Белемець, а я трубку від вуха, тільки підтакую і своїм ділом правлю. У сільському господарстві так — завжди намилений ходиш, тільки голитися нема коли. А їй невидка: виступлю та виступлю. Сиди, кажу, молодичко, ще й з неділі сім днів буде. Думаєш, послу-хала? І те в нас не так, і те не так, і на серединці топ-чемося, і нового боїмося, і транспорт збитковий, і кон-вейера немає, і треба горби розорювать, і землю поли-вать, і культурні пасовища, і сади на терасах, і трави на шпильях, пече, як по газеті... Хай уже по мені потоп-талася, так ні, і до районного начальства добирається. І про овець, що їх Белемець стригти восени примушував, згадала, і як по гречку за триста кілометрів їздили, щоб район план виконав, і що техніки мало, і запасних час-тин — кіт наплакав, і що буряки ми перевиконали, а жом — напополам з водою. А начальство що — на-чальство проти шерсті не любить, для виду згодилося, наобіцяло, а на кому потім окошиться? На хворому Ді-дові! Ага, мовляв, якщо в тебе і там і сям рветься — час думать про оргвисновки...

Петро мовчки кивав головою, він був відомий мов-чун. Проте сьогодні Дідові здавалося, що те шофери-ве мовчання — осудливе. І Дід поспіхом виправдову-вався:

— У мене, звісно, теж нерви не дротяні. Але ж чув, як загнула! Хоч у кого терпець увірветься. Так сьогодні не можна господарювати, бач... А що я дванадцять літ ні дня, ні ночі, очі заплющиш, а про колгосп думаєш, хіба то сон? Був я в міністра молочної промисловості, гноетранспортери вибивав, так він мені й каже: «Сам колись головував, Семене Гнатовичу. Посада голови кол-госпу почесна, та робота важка...» Бо розуміє людина, що до чого, співчуває. А вона, бач, як на мене воза по-котила! І ще на партійних зборах виступатиме, по Дідо-ві ходитиме, що ти думаєш...

— Характер у неї такий,— примирливо сказав Му-рач.— Завзята жінка.

— У кожного з нас характер, хіба я не розумію. Тільки міру треба знати... Що завзята, то завзята, цьо-го од неї не віднімеш, я ж сам її на свого заступника

і парторга колгоспу рекомендував. Та куди тебе несе, оглашенного, встигнеш з козами на торг, розвертайся! — Дід сердито сопів, але на його обличчі уже днів ніякий усміх. — Погиркались трохи, так не за межу ж...

Вони розвернулись і проїхали назад аж до самої траси, проте Олени на дорозі не було: пішла, мабуть, навпростець, через поля.

Федір Джулай вийшов од Зіньки, заправлений повністю, а в такі хвилини його тягло до Олени. Була субота, і Олена, можливо, удома. Взагалі ж він любляв випити, а не набратись до повної кондиції, любив бути під хмельком, коли здається, що ти пливеш у легенькому дубкові по збриженому плесові, дубка погойдує з хвилики на хвилику, обриси берега втрачають звичну чіткість, беруться туманцем, литким маревом спечного літнього дня. Цей стан був найприємніший молодому Джулаю, і він шукав його в горілці. Батько ж пив рідко, зате напивався по саму зав'язку, не знаючи міри, і лежав лежма там, де його застала остання чарка, найчастіше у себе під столом або в повітці; в гостях, а тим більше на людях він ніколи не давав собі послабки.

На осокорі по той бік вулички туркотів припутень, йому акомпанувала з Зіньчиної груші зозуля, над Баламутівкою, в бузині, спалахував і гаснув солов'ївий щебет. І те, що Федір чує пташине багатоголосся, найвірніше свідчило про «кондицію». Захмелівши, він ставав сентиментальний. Федір вуличкою спустився до Баламутівки і стежкою, попід городами, вийшов до містка. Колись місток був дерев'яний, з перилами, біля цих перил він чекав вечорами Олену, тут були їхні перші обнімки-цілунки. Минулої весни місток провалився під самоскидом з піском, тепер тут лежали труби з нагорненою на них, вкоченою машинами землею, біліли бетонні відкоси. Отак, у безодню, гухнуло і їхнє життя з Оленою. Федорові стало жаль себе, і трішки — Олену, і ще трішки — дочку Надійку, яку він давно не бачив, аж від цьогогорічного дня народження, коли заніс у клас і висипав у поділ її шкільного фартушка кульок цукерок, київських, по карбованцю шістдесят за кілограм, якраз був заправлений. Тверезий, він твердий, наче кремій, і неприступний для всіляких бабських штучок. Дитина нагодована, одягнена, аліменти він і без суду платить

справно, через колгоспну бухгалтерію, тут Федір закон поважає: зробив — плати. А що ще треба? Мужчина, він і є мужчина, слізок витирати не уміє, та й не му- сить; природою не покликаний. Поки була Надійка мен- шенька, бігала через річку до Джулаїв, Олена ж не встежить, бо удома не сидить, усе про загал клопочеться, хто її тільки просив клопотатися? А тепер Надійка і но- гою у їхній двір не ступає. Зчужіла геть. Здибаються на вулиці — вовчням зирить. Звісно, Олена нацькува- ла. Але йому це не пече, він сам собі ціну знає.

І тут, перейшовши місток, Федір побачив у Олени- нім садку Василя Полоза!

Ще від зими в селі поговорювали, що Полоз підби- ває клинці до Олени. Підпивши, Федір нахвалявся по- рахувати Полозові ребра, хоч, власне, це вже його і не обходить, йому наплювать. Але ті нахваляння в колі братів по горілці були тільки задля красного слівця, бо Федір знав, що до Василевих ребер йому не добратися. Полози з роду міцні, як дуби, про старого Полоза роз- повідали, що він, на спір, збігав підтюпцем на Холодну гору з двома мішками цукру на плечах, замолоду, звіс- но, ще як у Бересточах був причал. Василь змалку на- топтаний, кряжистий; Федір теж мався в селі за моца- ка, але скоро після армії випадок звів їх біля гаража, і вони борюкалися на спір. Полоз шойно закінчив (де- сятирічку, Федір думав, що звалить його одною рукою, проте ледве сам не цілував землю, за малим богом втри- мався на ногах. Боротьба закінчилася нічим. Але ж По- лоз був ще зеленек, і Джулаю досі впомки гіркий смак поразки під в'їдливий пересміх шоферів. Тепер Полоз на голову вище од Федора, хоч і Федір не з куцанів, гін- кий, а плечі — скирту на них клади, ось і зараз лопата в Полозових руках, як цяцька.

— Ти поденно найнявся, чи як?.. — Федір обліг грудь- ми на край залізних воріт, що їх колись зварив, привіз і навесив; ворота — снаряд не проб'є, в селі нема таких, батько досі картає, що не забрав їх, ідучи від Олени. Дістав з портсигара сигаретку, клацнув запальнич- кою. Полоз не відповів, він смирний, як віл, такий і по- трібний цій шльондрі Олені, щоб верховодити, щоб кру- тити чоловіком, щоб чоловік ішов у голоблях, а вона — збоку; у припряжці: Пекло не те; що Олена злигалася з Полозом, хай собі, він давно до неї збайдужів, влас- не, він ніколи її не любив, трапилось на дорозі гоже

дівчисько — він і підібрав, сама за ним побігла, а пекло, що від Федора Джулая забрали йому приналежне, а ще ж і цей прийда порядкує в садибі, яка могла б належати зараз йому, Федорові. Полоз викопував всохлу на корню яблуню, було їх три яблуньки, і усі всохли. Втикнула їх у землю, правда, Олена, садили шкільний сад, а щепи лишилися. Коли ж Федір з Оленою побралися, старий Джулай по довколишніх селах розвісив оголошення, що в Бересточах продається хата, а яблуньки викопав і переніс до себе, і яблуньки прийнялися, хоч і цвіли вже тої весни. На хату покупців не знайшлося, дуже непоказна, в землю дивилася, та Джулай і задрав за неї, наче дурний за батька; коли ж Олена повернулася до себе, а невдовзі і Федір знову приліпився до неї, він яблуні викопав та пересадив під вікна Оленої хатини. Олена сміялася, але Федір не зважав — од себе лише курка гребе, не такі вони багаті, щоб своїм розкидатися, тому кривошийому залишати, він тоді був дуже злий на батька, старий Джулай не дав синові та невістці й копійки, — я, каже, вас не виганяю, житимете з нами, — усе ваше; а судитися Олена не дозволила. Тільки ж яблуні не прийнялися, роки зо два похиріли (цвіт з'являвся і в'янув) та й всохли, хоч Федір по два бродячих пси під них закопав — здичавілі пси розплодилися в ярах, і Федір їх пострілював.

Полоз поводився так, ніби не він, Федір, пересаджував ці яблуні і хазяйнував донедавна на цій садибі. Злість бубнявила в Джулаєві, як наливається гнійник, який, щоб людині полегшало, треба проколоти.

— Так тобі як — Дід наряд виписав чи, мо', вже натурою платять? — знову докинув Федір.

— Одне діло балакать, Федю, друге — плуга перти, — незлобливо, ніби й не завважив Джулаєвих шпильок, обізався Полоз.

— По ораному орать — не по ціліні...

Полоз наліг плечем на окоренок, верхівка яблуні попливла вниз, і з розкопаної землі видряпалися покручені патерчаки коріння.

— Федоре!

— Ну, — стрепенувся Джулай: таки завівся! Він не думав, що з того вийде, — він хотів будь-що сколихнути цю гладінь, цю пришелепкувату добрість.

— Тобі, Федю, за губу трохи вкусило, то іди додому та виспись, та сон тобі якийсь наснитися, та мені

завтра в гаражі розкажеш, і мені буде добре, і тобі непогано...— З тим Полоз узяв яблуню на плече і поніс до дровітні. Там він сів на колоду, дістав сигарети, курив і дивився на схил, де на ще безлистому берестку витьохкував ошалілий від весняного тепла соловей. Федір був ні в сих ні в тих, він хвилю постояв, а тоді смачно плюнув через ворота, на ясно-зелений солонець, і подався додому.

Обійстя Джулаїв значила гатка через Баламутівку, від якої по згір'ю до будинку зміївся шланг. Перед приходом німців Антон Джулай узяв з пожежні ручний насос та так і пригрів його, і підлітком Федір мав роботу — качати воду з ріки. Пізніше, уже Федір шоферував, у Джулаїв з'явився насос з бензиновим моторчиком, він чахкав і димів на весь куток, зате за півгодини накачував води повну цистерну. Над цистерною, щоб місце не гуляло, Антон спорудив засклені парники. Город їхній збігав із крутосхилу до Баламутівки і тільки перед стежкою, що вилась над водою, зупинявся. Раніше тут зеленіла левада з яблунею-дичкою і кущами калини, на леваді паслися сусідські телята й кози. Батько вершок за вершком, впродовж років, приорав її, калину викорчував, а дичку прищепив, і вона вже родила. Зазіхав Антон і на стежку: кілки вбивав, боронами городився, колючим дротом доточував межу, проте і кілки, і борони, і дріт — усе опинялося якоїсь ночі в рівчаку. Може, і перемогла б Антонова впертість, і не ходили б люди понад Баламутівкою, а ходили б до Дніпра по вулиці, та на сільвиконкомі заговорили про збереження землі, ухвалили перемеряти городи і наміряли Антонового вдвічі більше, аніж йому належало. Леваду земельна комісія відрізала і передала бабі Голубці, чия грядка була на схилі гори, високо як для бабиних ніг. Старий Джулай збеленів і одчикрижив на яблуні прищеплене колись ним, Антоном, гілля, що тої весни рясно забіліло квітом. Яблуня доцвітала в дровітні, а окоренок з трьома задертими вгору культьяпками досі темнів на Голубчиній грядці. Навіть Федора подивувала тоді батькова обачливість: усієї яблуні він не спиляв, а відчикрижив лише те, що законно належало йому...

Баламутівка тут круто огинала Джулаїв город, дали починалася круча, в якій Антон викопав два глибочезних погребі. У селі сміялися, що те Джулаєве метро виходить з-під землі аж над Дніпром, у Глеях, і нібито

бачили, як Джулаїха з мішком колгоспної кукурудзи зникла в дніпровських кручах, наче крізь землю провалилася. Сільські дотепники запевняли, що по одному з тих тунелів Антон проклав вузькоколійку.

Від села Джулаїв город межував з городом Лавриків, Лавриха була затята, і, скільки пам'ятає Федір, між нею і батьком точилася війна. Один із ранніх дитячих спогадів Федора: Лавриха копає біля межі, а батько по цій бік межі стоїть із сокирою і пантрує за кожним її рухом. Після одного з останніх раундів тої нескінченної битви, коли батькові здалося, що сусідка знову перегорнула межу, він викликав земельну комісію (левада все одно вже була відрізана) і по визначеній комісією лінії, важко працюючи цілісніський день, забив у землю сімнадцять півтораметрових рейок, «щоб і зубами не витягла...».

На весь город рейок не вистачило, нижче межю значила стежка, Федір пішов по тій стежці до будинку і порівнявся з Лаврихою.

— Що це ви, бабо, на межі соняшник садите! — кинув Федір. Йому свербів язик, свербіли руки, все тіло, і душа просила розваги.

— Ти вже серед дня залив баньки горілкою, не бачиш? — спалахнула, розігнувшись, Лавриха.

— Не за ваші п'ю, бабо, а за свої кревні! — весело відгризнувся Федір.

— За кревні не дуже вип'єш у свого батька. Знову щось погано лежало...

— Добре, бабо, красти, як є до чого класти! — Федір присів біля стежки, провів пальцем лінію. — А в кого нема, той під чужу межу підкопується. На чий город, бабо, від соняшників тіль падатиме?

— Правду кажуть: п'яний свічки не поставить! Щоб тобі вже зовсім повилазило, як і ти слідом за батьком! — Лавриха зі злом опустила заступ на край стежки, лезо встромилося в землю на вершок від Джулаєвого пальця. Досі Федорові було невимовно нудно, повний штиль, коли вітер ані дихне, і білий полудневий присмерк тяжіє над головою, і сонце — як млинець на розжареній сковорідці, млинець, що дразливо пахне смаженим маслом і тістом, а ти вже такий ситий, такий наїдений, що тебе аж верне від того запаху і масляного рум'янця, йому навіть випити вже не хотілося, лягти б спати, а надвечір приодягнеться, засідлає мотоцик-

ла й подається в районну чайну, де грає вечорами оркестр і де можна викурити в культурній обстановці над кухлем пива сигарету з фільтром. Необережність підсліпуватої Лаврихи розгнівила його, гнів був солодкий, мстиво тишив після недавнього приниження біля Олених воріт. Не підводячись, Федір вхопився за держално заступа і сіпнув його з бабиних рук.

А далі усе відбувалося ніби в смішному, страх якому цікавому кіно і він, Федір Джулай, сидячи в залі, те кіно дивився. Лавриха заточилася і з пронизливим криком: «Люди добрі, убивають, ой, убивають, рятуйте!» — побігла по грядці до хати, а назустріч уже біг її син, непоказний, шолудивий Митро, що відав на фермі штучним заплідненням. І коли Митро підбіг до стежки, випсуючи руками, наче вітряк крильми, кола, Федір, не розмахуючись, але зібравшись на силі, смолянув його знизу у праву щелепу, а коли Митро натуживсь і підвівся з ріллі, ображено і беззвучно, як риба на березі, зіпаючи до Джулая, він ударив ще раз, поцілюючи уже не в Митрове, а в Полозове, самовпевнене і співчутливо незворушне обличчя, і цього вже було аж забагато для Митра: не підводячись, він вужем звивався на сірій сухій ріллі. Аж тепер Федір подумав, що краще було б бити під дихало: якщо вже руки сверблять, то хоч слідів не залишай, навчав його, школяра, батько, який поважав закон. І ще Федір подумав: він не дождатиметься вечора, а виведе мотоцикла та втече від зобидженого гвалту, який ось-ось зчинять на кутку Лаврихи.

Сьогодні Олена узяла вихідний, перший вихідний цієї весни. Тітка зібралась до Києва, в обласній лікарні лежала її подруга — баба Голубка. Тітка поїхала удосвіта, першим автобусом, а біля восьмої ранку до двору підкотив колгоспний газик — їх з Дідом викликали на бюро райкому партії. Навіть суп дитині не встигла зварити, намазала хліб маслом, поставила молоко, а сусідку попросила випустити курчат, коли роса висохне. Мабуть, Надійка і до школи пішла нерозчесана.

Тільки по дітях бачиш, як спливають роки, Олена ж не має часу і на дитину надивитися. Дочка закінчує перший клас, а вона й не помітила, коли це сталося. «Тобі добре, — казали жінки, на плечах яких родина, — у тебе тітка». Тітка перейшла до Олени скоро після її

остаточного розриву з Федором Джулаєм. Перед зимою сесією третього курсу Олена домовилася через Федора з Джулаїхою, що та на два тижні візьме Надійку до себе. А напередодні від'їзду, коли вона повернулася після вечірньої дойки, Федір сказав, що мати відмовилася нянчити дитину ще й переказала: якщо хотіла вчитися, не треба було заміж поспішати... І Федір додав: почекай уже із своєю учобою, поки дочка підросте, та й без академій люди живуть, і не гірше, аніж ті, хто з дипломами. Олена без жодного слова одягла Надійку, закутала її у ватяну ковдру і рвонула в ніч. В обличчя сікла сніговиця, мокра, крупчаста, ноги сковзали, зима видалася гнила, а до сусіднього села, в якому жила тітка, материна сестра, було сім кілометрів. На половині шляху її наздогнав газонем Федір. «Божевільна! Лікуватися треба! Тй мені дитину загубиш!» — перегукував він завивання мотора. У кабіні було тепло, і Олена дрімала, зіщулившись на сидінні, виспатись не доведеться — вдосвіта у столицю.

Тітка прихилилася душею до Надійки, а що жила сама, невдовзі забила вікна своєї хатини — і до Олени. То, звісно, велика поміч — і зварить, і випере, і з городом упорається, але тітка не перевірить уроки, не допоможе з письма чи арифметики — лише лікнеп пройшла. Ще добра дитина, на віру — четвірки й п'ятірки в щоденнику.

Минулого літа, склавши державні іспити, вона навіть не вірила, що усе це позаду: безсонні ночі над книгами біля Надійчиного ліжка, курсові роботи, паморочливі хвилини під дверима аудиторій. Їй ще довго снилося, як вона бере картку і раптом виявляє, що з цього предмета зовсім не готувалася, а помилково готувалася з іншого, усе в ній німіло від страху й сорому, бо найбільше, чого вона боялася, — це співчуття викладачів, їхньої поблажливості, мовляв, сільська жінка, сім'я, город, робота на фермі — що з неї вимагати. Тепер такі сні напливають усе рідше і рідше, тепер сні інші.

Наприкінці вересня приїхав у село Владислав Белемець, начальник райсільгоспуправління. Походив по фермах, заглянув у вівчарню і, не обмовившись і словом, хоч звичайно любив погримати на спеціалістів, — зачинився з Корбутом у кабінеті. Невдовзі викликає її Корбут: так і так, Олено Яківно, ось Владислав Гаврилович пропонує нам постригти із сотню овець, район

не виконав плану по здачі вовни. Їй усередині так і перевернулося: «Хто ж під зиму стриже, пропадуть вівці!» Корбут покивав головою, опустив очі: «Здамо на м'ясо, Олено Яківно, така ситуація, що треба піти назустріч...» — «Це порідних овець — на м'ясо, роками на них здобувалися!» Досі Белемець стояв біля вікна, руки в кишенях плаща, молодцюватий, показний із себе, в соку мужчина, а тут повернувся, краватку поправив, Олена знала цей жест, завжди він краватку поправляв, коли на трибуну виходить:

— Ви що, товаришко Загірна, не патріотка свого району?

— Я зоотехнік і нищити порідну отару не дозволю!

— Вважайте, що ви уже не зоотехнік! — скипів Белемець. — Пишіть доповідну — і на всі чотири вітри!

— І напишу, тільки не вам! — хряснула дверима і побігла на ферму. Як ніч ходила, а увечері писала доповідну на ім'я першого секретаря райкому. Мовляв, чесно працюю, а тут виходить, що я — ворог, проти своєї партійної совісті не піду і тому прошу мене звільнити. Ранком, ще й дев'яти не було, уже входила до Бородая. Бородай підвів голову, посріблену ранньою сивизною, побачив Загірну і швидко закінчив телефонну розмову.

— Що сталося, Яківно? — пішов їй назустріч. Прочитавши доповідну, подивився на Олену уважними, ледь усміхненими очима:

— З Белемцем ми розмову матимемо. Але ж навіщо істерикувати, Яківно? Даруйте, це зовсім по-жіночому. Бюро райкому думає рекомендувати берестоцьким комуністам Олену Загірну на секретаря...

— Та я ж вам спокою не дам! — прохопилося в Олені. — Такий у мене характер: не витерплю, як заведуся.

— А спокою нам і не треба, спокійних серед нас досить... — посерйознішав Бородай. — Маєте час, Олено Яківно? Проїдьмо зі мною, по дорозі і поговоримо.

Тоді Олені здавалося, що це випадковість: трапилася під руку, а Бородай саме зібрався їхати, ось і запросив. Потім зрозуміла: рано чи пізно, а така розмова відбулася б. Бородай хотів захопити її справами, якими жив сам, показати перспективу життя, як сказав би Дід. Вони побували на тваринницькому комплексі, перша черга якого вже працювала, у корівнику для безприв'язного утримання худоби, на комбікормовому заводі, на новій

колгоспній свинофермі, де усі виробничі процеси автоматизовано, у лабораторіях. Це була новина, яка владно входила в сільське господарство, докорінно перебудовуючи його, і Олена погоджувалася з Бородаєм, який порівнював сучасну добу з добою колективізації.

— Але в частини людей ще існує психологічний бар'єр супроти нового, Яківно. І чим більше ми, партійні працівники, думатимемо про завтрашній день, житимемо ним, тим швидше цей бар'єр буде подолано.

Вона усе ще намагалася боронитись:

— Партійна робота вимагає людину всю. А я — жінка, дочку треба ростити.

— Для людини, яка любить трудитися, легкої роботи нема. Знаєте, кажуть: найлегше і найважче копати землю. Можна брати на лопату мало і можна багато. Так і в кожній роботі. Ви не умієте брати мало, тому вас і рекомендуємо. А дитина ростиме, в усіх діти. Людина багато може. Дуже багато. Життя ж, на жаль, коротке. І треба поспішати.

У них з Бородаєм було чимало спільного в характерах. Ще дояркою працювала, а вже боліло, коли що не по ній робилося в колгоспі. Здавалося, якби від неї залежало, усе інакше б повернулося.

Вона погодилася, а тепер ось, бач, і з Дідом погиркалися через те, що їй більше од інших треба, пішкує полівкою та краєвидами милується...

А навколо справді було гарно. Цьогорічну весну вона відчувала попри всю свою заклопотаність особливо гостро і глибоко. Про причину того намагалась не думати, не дозволяла собі думати. Дихалося Олені навдвовижу легко: прихолоджене надвечір'ям повітря, настояне на вишневому та яблуневому цвіті, на пахошах молоді ясно-зеленої трави, що встеляла узгір'я; за синьою широчинню Дніпра розповніло стелилися жовто-зелені — цвів жовтець — цятковані старицями та озерами луги. Над пагорбами пливли білі пухкі хмари, вони, здавалось, віддзеркалювалися в плесах садів у долині, особливо де височіли старі розлогі груші, обліті молочносизим туманом рясного цвіту. «Яке благо! — зітхнув сьогодні, коли вони їхали до району, Дід, сумнувато посміхнувшись, додав: — Хто помер, тепер кається...»

Вона знову думала про Діда, власне, вона й не переставала думати про нього після зіткнення в машині. Можливо, глибше, аніж хто інший, завдяки своїй жі-

ночій уразливості, вона відчувала, що діється цієї весни в душі Корбута, і вже докоряла собі, що не стрималася, а може, й добре, що не стрималася, не за своє ж вони побуцалися. Знала, що Корбут неправий, але довго сердитися на нього не могла. В добрі хвилини він звав Олену дочкою, і в її почутті до Діда було багато дочірнього.

- Батька вона знала тільки з материних слів. Батько виристав в її уяві з тих осінніх ночей сорок третього, коли по цей бік Дніпра, на правобережжі, ще сиділи в окопах німці, а лівий берег уже був радянський, і мати з жінками вибиралася на холодну гору і жадібно слухала, як над повитою вогким туманом рікою лине з лугів рідне, сумовито-радісне: «Ой, подай перевозу, я й перевезуся, на свою Україну хоч раз подивлюся...» Олену до солодкого щему, до клубка в горлі вражала ця картина. Відступаючи, німці погнали з собою берестецьких жінок та дітей, але вночі вони розбіглися по ярах, батько, переправившись через Дніпро, відпросився в начальства на однісіньку ніч, проплив півторатонкою по хлюпавиці два десятки кілометрів і, вже завертаючи в їхню вуличку, побачив крізь сивий морок раннього осіннього надвечір'я жінку з клунком через плече.

Жінка перейшла місток через Баламутівку і звернула під їхні верби, й батькові на очі навернулися сльози, бо він упізнав мене, розповідала мати. На очі Олені теж завжди наvertsалися сльози, коли вона думала про батька, що приїжджає додому — на одну ніч, останню ніч під рідною стріхою, бо у травні сорок четвертого, коли народилася Олена, він уже лежатиме в землі... Від батька залишилася вицвіла фотокартка, зроблена перед війною в «п'ятихвилиниці». Обличчя ледве проступало на ній, і потроху в уяві Олені батьків образ зливався з образом Корбута. То була пам'ять про добрі, лагідні очі Корбута, пам'ять про червоні півники на паличках, які дядько Семен діставав з кишені засмальцьованого військового галіфе — він тоді працював у Берестецькій МТС і часто їздив до району, пам'ять про його втішливі, пройняті ширим болем слова на материних похоронах.

Яків Загірний і Корбут дружили з наймитських літ, і після смерті Оленої матері він запропонував дівчині, поки закінчить школу, поселитися в них, живуть

вони удвох із старою, лише на літо син привозить з Києва онука, проте Олена вже тоді не дозволяла собі послабки і зосталася в своїй хатині. Перші самотні ночі було скумасно, потім звикла. Олена готувалася до останнього екзамену, коли з контори прийшла посильна. Корбут викликав її до себе. Голова саме приїхав з поля, вони сіли на лавці під вербою, Олена крутила підручник з фізики, щоки її горіли; здогадувалася, про що буде розмова. Корбут зняв фетровий капелюх, поклав на коліна. Його голова вже сивіла, видався Олені старим, набагато старішим, аніж тепер.

— Є думка, дочко, послати тебе учитися від колгоспу на зоотехніка. Стипендію платитимемо.

Олена, заперечуючи, енергійно захитала головою.

— А як же плануєш після школи?

— Заміж іду!— Коли вже щось надумувала, була вперта і не боялася стрибати в бистринь.

— За Федька? В яр?— Він, звісно, уже знав про них із Федором, тому й покликав.

— За Федора Джулая.

— Це ж кому так не терпиться— йому чи тобі?

— Обом!

— За наймичку до Джулаїв ідеш, дочко,— зітхнув Корбут, одягаючи капелюха. Олена підхопилася: що цей Дід міг розуміти в їхніх з Федором почуттях!— То люди з яру, вони будь-кого запряжуть і укоськають. Анто-на я півста літ знаю.

— Не за Антона іду, за Федора.

— Федір легкуватий, щоб супроти батька свою лі-ню весті. Гнеться легко...

— Люблю я його, Семене Гнатовичу, нічого ви не розумієте!— гукнула тоді Олена і, зашарівшись, по-бігла від Корбута.

...Вона спустилася з пагорбів у село і, ще не доходячи містка, вчула щасливий сміх Надійки. Пізніше зелена хаща з бузини, берестків та шовковиць опустить густу завісу між її обійстям та вулицею, але поки що шовковиці лише розбрунькувалися, листя берестків теж було ще крихтіне, і в облямовану бузиною вікнину Олена побачила зовсім несподіване: на призьбі старої хатки, що тепер, коли Олена поставила збоку щитовий будиночок, слугувала за літню кухню, сиділи Василь Полоз та її дочка з тарілками на колінах і наввипередки молотили ложками. Яблуні, її три бідолашні яблуні, що

побували з нею в Джулаїв, повернулися додому та й всохли, не витримавши таких переселень, були викорчовані, і їхні окоренки білили в дровітні. Піднявши голову, Надійка уздріла матір і з радісним вереском полотіла по зеленому двору їй назустріч:

— Мамусенько, а я перемогла, у дядька Василя ще й дна не видно, а я всю кашу з'їла, працювала, як той комбайн. Ми посперечалися, хто швидше, і тепер дядько Василь повезе нас у неділю дивитися оленів, що, як заходить сонце, п'ють воду з Дніпра! Мамо, а неділя завтра? Я хочу, щоб завтра...

— А хто ж вам кашу варив?

— Я сама варила! Дядько Василь лише на вогонь ставив та крупу засипав, а я — мішала! Каша хотіла від нас утекти, але ми наздогнали. А перший раз ми засипали кашу в холодну воду, і вийшли галушки, ми віддали їх курям, кури досі ходять побіля кухні й оближуються...

Полоз відставив тарілку і підвівся, ніяково кліпаючи вигорілими, майже білими віями, що контрастували з темнуватим, засмаглим лицем:

— Ви, Яківно, якось казали про оці патерчаки, то я їх викорчував, вільна година трапилася...

Олена не пам'ятала, щоб казала Василеві про яблульки, навіщо ж роздмухувати ревниве вогнище Полозихи, яка була певна, що кращого жениха немає в усьому районі. І, відколи Василь затоварищував з Оленою, ходила набурмосена. Якось, минаючи гурт жінок біля криниці, Загірна вчула злий голос Полозихи: «Невже б такий парубок стару та з причепом брав! Хай пожирує, діло його ще молоде...»

Втім, Олена не дуже тими поговорами переймалася: живуть на одній вулиці, справу роблять спільну, разом з контори, коли збори чи правління, часом і в контору разом. Але в березні Полоза послали до області на семінар з нової техніки, і вона раптом відчула, що дні сльозяться невимовно довго, що вона дратується, що їй когось не вистачає і що вона з особливою радістю щовечора відриває листок з настінного календаря. Тоді тільки Олена і стала уникати Полоза, Василь скоро відчув це, образився. З Надійкою він дружив, як і раніше; коли підсохло, не минало дня, щоб Василь не провіз її в колясці свого мотоцикла, бо ж їздив на роботу і з роботи повз Оленин двір. Одного дня, — саме засідав

виконком сільської Ради,— Олена побачила з вікна, як за якісь хвилини до останнього дзвінка біля школи зупинилася «Техдопомога», нею кермував Полоз; скоро з шкільних дверей випурхнула і кинулася до автомашини Надійка, ніби знала, що то на неї чекають. Діти любили Василя. І Василь, усе ще самотній у свої не такі вже й молоді літа (був він на рік лише молодший од Олени, а що Олена в дитинстві хворіла і запізно пішла до школи, то десятирічку кінчали разом), горнувся до дітей.

Зима видалася малосніжна й морозна. На початку квітня Дід попросив Олену й Полоза об'їхати озими і прикинуть, скільки доведеться підсівати яриною. У видолках пшениця була густа й зелена, а вище, де вітри змітали сніг, крізь дрібне, бурувате шитво острівками проступали лисини.

— Гектарів до ста доведеться пересівати,— зітхнула Олена.— Душа болить. Але ж і краса яка...

Над ними кружеляли, гуртуючись у ключі, журавлі, їхні білі, з темними облямівками крила плавно линули під блакитним, у прозорому весняному туманці, небом. Виписавши кола, птахи сідали на сусідніх пагорбах, і поля, відлунюючи, дзвеніли мелодійним журавлиним курликанням.

— Не люблю я журавлів. Вони горох викльовують. Ідуть за сівалкою і викльовують,— засміявся Василь і по хвилі додав: — І горе приносять... Пам'ятаєш?

Вона опустила очі.

Пам'ять про той березневий день лежала на дні її свідомості багато літ. Вони з Василем пішки вертали з кущової олімпіади, так само зеленіли поля, так само дзвеніли жайворони і так само курликали, вимальовуючи кола, журавлі над ними. Василь затинаючись говорив щось про вічну любов, говорив чужими, книжними словами, їй було смішно, бо Василь Полоз видавався Олені зеленим підлітком, такими завжди видаються дівчатам їхні однокласники. Журавлі сіли неподалік, на ріллі, довгоногі красені, а Василь усе говорив та говорив, а вона майже не слухала, а потім з-за пагорба вивіз колгоспний газон з нарощеними бортами, то Федір Джулай їхав у район по мінералку. Побачивши Олену, Федір круто розвернув машину і відчинив дверцята кабіни, запропонувавши підвезти, бо до села було ще кілометрів з п'ять. Олена сіла до Федора в кабіну, а Полоз рішуче відмовився, сказавши крізь силуваний

сміх, що йому більше подобається пішки. І вони з Федором поїхали.

Лише тепер, через багато весен, Олена зрозуміла, що відчував тоді, на розмоклій березневій полівці, Василь...

— Спасибі, що викорчували. Доброго сусіду маю...— Олена поспіхом перевела розмову на інше.— Ох і намилитися нам шиї за молоко. З другого місця в районі скотилися на золоту серединку. Ще і з Дідом почувилися.

— Корови всього якусь годину на житі пасуться— звідки ж молоко?

— Я казала Корбуту. А він своє: «Ваша думка, аби лише сьогодні добре...» Моя тітка досі сухарі про чорний день сушить, отак і Дід.

— Треба вже про луги думать...

— І на лузі солока не дуже додасться, поки корів доїтимемо вручну, по минулих роках знаю.

— Кабеля через Дніпро не перекинеш, Олено.

— А невеличку електростанцію?

— Берег біля табору крутий?

— Уже забулося?

— Літ з десяток не був. Ось коней перевозитимуть, проїду, тоді скажу.— Полоз пригладив волосся, натягнув картуза:— То я вже піду, Олено...

Вона провела Полоза до хвіртки, ще раз подякувала. Обоє почувалися скуто, все було непевно і дуже серйозно. Штахетник ледве сягав Василевих грудей, призахідне сонце рожевими плямами лежало йому на плечах, де чорну, просякнуту потом сорочку припорошила курява. Олені було приємно дивитись на Полоза.

— Де це ти ходиш, Василю?— гукала від колодязя Полозиха.— І води немає кому принести!

Олена переглядала Надійчині зошити, варила борщ на завтра, кип'ятила принесене сусідкою молоко, а думки нав'язливо крутилися довкола Василя. Якби вона знала тоді, коли Дід із змовницьким виразом на обличчі привіз Василя Полоза до головного корпусу сільськогосподарської Академії, чим це скінчиться для неї! Вона, геть очманіла, вийшла після останнього державного іспиту і побачила на краю вуличного плеса їхній газик. Біля машини стояли Корбут і— Олена заледве упізнала його— Василь Полоз! Полоз тримав у руках букет гладіолусів, Олена зрозуміла, що зараз відбудеться урочиста частина, і, відповідно настро-

ївшись, пішла до них. Полоз ніяково тицьнув їй квіти — він, як і десять літ тому, легко знічувався, але тепер це вже був не підліток, а ставний, високий мужчина, з помітними залісинами над високим чолом, — і Олена трохи не засміялася.

Метушився та говорив за обох Корбут. Виявилось, він здивався із земляком на республіканській нараді буряководів, де Полоз виступав, і вже майже зісватав його на головного інженера до Бересточів. А зараз він, Корбут, поспішає додому, бо треба встигнути на нараду. Він справді залишив їх, і Полоз затинаючись запросив її до ресторану, треба ж відмітити останній екзамєн. За ресторанним столиком вони довго мовчали, і вона згадувала колишнього неговірного, вайлуватого опецька, який щоранку чекав на неї під вербами, щоб разом іти до школи, хоч іти їм було зовсім близько. Отого опецька, який приревнував її до Федора, утік із села, коли вона вийшла заміж, і майже не навертався ці роки. Олена запитала в Полоза про родину, він довго затинався: мовляв, знаєте, як у сільському господарстві — і одружитися нема коли. Потім, креслячи ножем по скатертині, розказував Загірній, як добився в колгоспах свого куща повної механізації робіт на цукрових буряках. Олена слухала уважно, бо ці всі метелики та рала дуже згодилися б і в їхньому колгоспі. Полоз пообіцяв взимку вислати креслення. Але пізньої осені приїхав до Бересточів сам — на посаду головного інженера колгоспу. Олена була вже партторгом і брала його на облік.

...Олена спробувала зважити свої почування, розікласти по полицках і шухлядках, проте не зважувалося, не розкладалося.

Вони вклялися рано, трохи не з курми: Надійка любила перед сном пошептатися з матір'ю, а це так рідко випало: Олена завжди поверталася додому пізно.

— Мамо, а любити можна лише хороших-хороших, лише тих, хто тебе не зобиджає, правда? — запитала раптом Надійка, сховавши голову під тепле материне плече.

— Не знаю, — зітхнула Олена. — А чому ти про це запитуєш?

— А я думала, дорослі усе знають.

— Мамуню, хочеш, я відкрию тобі велику таємницю? — по хвилі знову обізвалася Надійка.

— Звичайно, хочу.
— А ти нікому-нікому не скажеш?
— Нікому-нікому.
— Слово честі?
— Слово честі, нікому.— Олена хвилювалася.
— Так послухай: я люблю Сашка.
— Якого Сашка? — од несподіванки Олена розгубилася.

— Ну, з яким я сиджу за партою! — Надійці нетерпеливилосся.

— А він про це знає?

— Звичайно. Я йому сказала, коли ми верталися учора додому.

«Боже мій! — подумала Олена з глибоким внутрішнім зворушенням.— Як рано це все починається! А може, я справді вже стара?»

— І що ж Сашко на те?

— А Сашко засміявся і перепитав: «Любиш?» І ми домовилися залишити в мене портфелі і піти до озера, там лисиці живуть, Сашко нору знає. Але тітка не пустила, сказала, що треба курчат від сороки стерегти. А сьогодні...

— Що ж сьогодні?

— А сьогодні на уроці математики Сашко забрав від мене рахівничку і всі перерви дражнився...— Надійка заплакала. Олена відчула, як мокріє від доччиних сліз рукав сорочки, щирий, співчутливий жаль узяв її. Вона довго втишкувала і присипляла дочку, тим часом її сон кудись запропався. Лежала з розплющеними очима, слухала, як витьохкує під вікном соловейко, як постукують у шибки хрущі, і думала про своє.

Вона не була певна, що люблять лише хороших — добрих, чесних, роботящих, розумних, талановитих — низка людських добродетелей така довга. Вона ще достоту і не зналася на тих добродетелях, коли полюбила. А втім, уже й склавши ціну Федорові Джулаю, знову прийняла його після року самотнього життя в хатині під горою, прийняла, бо повірила (хотіла повірити — одразу уточнила Олена), що тепер усе буде інакше. Вона добре пам'ятала той осінній день на лузі: курликали в сірому піднебессі журавлі, бахкали в тумані постріли мисливців. Обора була вже порожня, останні корови стояли на поромі, доярки і пастухи зносили бідони, вірьовки, відра. «Чесно скажу, Олено,— присягався

Федір.— Головешкою своєю я багато переварив за цей час. Знову ж, як подумати — дитина без батька росте». — «Виросте і без батька, — пручалась Олена. — Я ж выросла». — «То ж війна. А як благо — навіщо мене хорониш?» — «Якби ти знав, Федю, як я хочу тобі вірити!» — «Законно кажу: зав'язав по усіх фронтах. Я сам, знаєш, у переживанні... удень крутишся, а як вечір — ходжу у тебе попід вікнами...» А від порома вже їх гукали, не було коли роздумувати, і хотілося наважитись. І вона наважилась. А потім були вибори: посеред вулиці в дощовій калюжі лежав Федір, п'яний, як чіп, а може, прикидався п'яним, він завжди неприязно усміхався, коли йшлося про її депутатство, її самостійність, її тяжко виборюване право на власну думку і власний погляд на світ; Федір бовтався в калюжі і кричав, блазнюючи:

«Тепер мені можна пити! Гуляй, душа: у мене жінка — депутат!»

Люблять не лише хороших, бо вона пробачила Федорові навіть цей день. Вона не пробачила, коли Федір уночі набрав з бургерів і відвіз у місто баришникам машину насінцевої картоплі. Він обнімав її коліна і просив: «Порятуй, ти у них авторитет, партійка, без п'яти хвилин зоотехнік. Не хочу три роки тюремну баланду їсти!..» То був страшний вечір. Вона заплатила в колгоспну касу за картоплю і попросила Корбута не передавати справу до суду, а Федір натомість пообіцявся піти від неї. І пішов. А вона півночі проголосила...

А може, вона усе ще любила?

У вікно обережно постукали, мабуть тітка повернулася останнім автобусом. Олена накинула халат, увімкнула світло на веранді. На ганкові стояв Семен Корбут.

І раптом усе, що тільки-но здавалося таким важливим, відступило, здригнуло в її очах. Любить — не любить, як сімнадцятка. Тривога захльоснула Олену:

— Що сталося, Семене Гнатовичу?

— Що, що, а нічого не сталося, — забурмотів Дід, одвертаючись від світла, яке падало з дверей веранди. — Тільки бачиш, яка гарантія: поки ми за високі матерії чубимось, телята голодні стоять, січки з твоєю хімією їсти не хочуть.

— Знаю, що не їдять, — спокійно одказала Олена. — По всіх колгоспах, де з сечовиною годують, спершу не їли. А потім по кілограму в день набирають.

— Набиратимуть чи ні, я в це діло не дуже вірю, дивне воно мені, за моєї пам'яті з хімії м'яса не мали. Знаю тільки, що телята худнуть, а телятниці біля них плачуть. Ось тобі і велике м'ясо, хоч очі зав'яжуй та іди. Так що ти зранку фермою займися, а я — шефами, буряки прийдуть полоти, телеграму дали. До Полоза ось заїжджав, треба, щоб промотижили удосвіта площу, а вони — хоч у рядках бур'ян повиривають, люди, звісно, міські, не привчені. Уже й ніч, а не знаю, чи засну, така перспектива моя. Душу ти мені, Олено, сьогодні поклинцювала, а того й не думаєш, що літа мої не до молодості хиляться, і вже ніщо мені стає не в моді...

Олені перехопило подих — стільки ледь потамованого болю звучало в голосі Діда. Вона вже не була впевнена у своїй безперечній правоті, як там, у машині. Тепер глибше розуміла Дідів неспокій, навіть його страх. Якби розмову в машині можна було, як на магнітофоні, зітерти і переписати заново, вона б говорила те саме, але м'якше і співчутливіше.

— Рано чи пізно, а кожна людина до цієї межі підходить, Гнатовичу. Досвіду тут у мене, звісно, ніякого. Але здається, що якби я стільки, як ви, прожила, і, головне, так, як ви, мені б не було сумно. Я б кожної хвилини раділа, що спромоглася на таке. Людина не тільки майбутнім — вона й минулим живе. Хіба налитий зерном колос за прожитим літом шкодує?..

— Я не шкодую, Олено. Але коли людина весь вік добре робила, хочеться, щоб і пішла вона по-доброму, з проводами, з квітами, а не з оргвисновками. А в сільському господарстві усього буває, сьогодні ти на коні, а завтра — під конем. Ти ж мені в душу шпичаками: розгону в Діда нема. А може, Дідові уже той розгін не в моді? Це змолоду розганяєшся і не думаєш, помчиш наввипередки з вітром чи сторчка заграєш. А в мої літа доводиться думати.

— А я б у вашому віці з кожного дня витискала усе що могла, загнала б себе, а не зупинялася...

— Я що, жалію себе, така перспектива виходить? — образився Дід.

— Ні, ви себе не жалієте, ви інших жалієте, боїтеся навантажити, пришпорити, аби вас потім лихим словом не згадували. І часто під ноги собі зиркаєте...

— Був минулого тижня на кущовому семінарі голів колгоспу по рослинництву. І Бородай виступав, а потім

з нами на поля поїхав. Пішли по загінці, голови — хлопці молоді, цибаті, тільки курява за ними, а в мене — легенева і серцева недостатність, усе відстаю та й відстаю, Бородай, спасибі йому, помітив, притишив ходу і хлопців пригальмував. Мо', інші й не помітили, але ж я помітив, що вже мені не з руки. Знаю, що гірше буде, як піду на пенсію, звик з людьми, проте не хочу і ждять, поки попросять. І якщо плануєш ти на моє місце сідати, треба...

— Та в мене ніколи й на думці не було! — спалахнула Олена.

— Так на моїй думці є і було давно, скажу тобі по правді. І райком на тебе оком накинув, говорили з Бородаєм не раз. У Бересточах треба специфіку знать, не те що в сусідів, де земля — як карта. На наших горбах і ноги і голову зламати можна. А ти цю специфіку, можна сказати, з материним молоком, от... У хороші руки господарство передати хочу, і Бородай мене в цьому підтримує. Так що треба думати і крутитися, треба більше серйозності. Бо знав я й таких, що до трибуни дорвуться — вогонь з рота скаче, а в полі — легкуватий, вітром зносить. Роби, усе тобі дозволяю, усе роби. А що в твоєму моторі раніше ніж треба свічки іскру дають, так це відрегулюється, життя відрегулює... Ну, дочко, лягай спати, бо удосвіта — на ферму.

Хряснули дверцята, машина, завуркотівши, рушила через місток. До ранкової дойки лишалися справді лічені години, але спати не хотілось. Вечір був м'який, ніжний, на схилі гори пасмами білого туману лежав розквітлий вишняк. Дихала теплом і гіркувато пахла нагріта за день, вгрузла в глинища стара, як світ, дорога на Радосілля. Цією дорогою, в об'їзд, аби бачили всі, що жениться Джулай, віз Олену з її блаженьким посагом Федір у день весілля. Столи були накриті в саду Джулаїв, під яблунями, столів було багато, заставлених напоями і наїдками, а гостей до незручності мало, сама Джулаєва рідня, а головне — не прийшов Корбут, хоч вона й кликала його за весільного батька.

— Антоне, банькуй!

— Антон уже заправився.

— Давай цокатися, щоб і вуха чули, що горілку п'ю!

— Така гидота, що не одірвеш од рота!

— Джулаївська марка!

— Сьогодні день такий, що не можна не пить. Єдиного сина женю. Спадкоємця! Усе йому залишу — до останнього гвіздка!

— І торбу грошей, скажи!

— Ховаєш у чулку гроші, признайся!

— Гірко молодим, гірко!

Розчервонілий від горілки Федір відставляв чарку, повертався до Олени, владно притягував до себе; їй було образливо й гидко цілуватися перед хмільними, чужими людьми, вона пручалася, переверталися склянки із самогоном, у миски з холодцем падали зелені ще яблука, а гості хихотіли:

— Дика вона у вас!

— З принципами!

— Облоскочеться!

Голоси, розбуджені спогадом, зависли над нею, як згряя гайвороння, і Олена пораділа знайомій тітчиній ході на містку. Віддихавшись, тітка розповіла, що приїхала останнім автобусом, але заходила до Голубчиної дочки, баба Голубка просила забрати її з лікарні, лікарі пропонують відпиляти ногу, Голубка ж відмовилася, що вона без ноги — курей, на призьбі сидячи, пастиме? Потемніла з лица баба Голубка і вже на часник дише, отаке воно, людське життя, тільки б жити та радіти, а вже й смерть на порозі.

Олена, прилігши біля дочки, примусила себе ні про що не думати, а незабаром і справді заснула.

...І знову снилися Дідові загальні колгоспні збори, на яких його переобирають; Бородай підводився з-за столу президії та казав голосом стомленим і байдужим: «Віддайте, Семене Гнатовичу, печатку і йдіть на заслужений відпочинок»; Дід діставав з внутрішньої кишені піджака мідну колгоспну печатку в полотняній торбинці, клав на стіл перед Бородаєм і йшов, понуривши голову, крізь залу, повну заклопотано байдужих людей, і вже біля порога його наздоганяли та похапцем тицяли в руки «Подарунок риболову» з гладким коропом, намальованим на картонній коробці. Дід сидів на березі Дніпра, дивився на рожевий поплавок, що його гоїдали хвилі, і стомлено міряв думкою безцільно довгий пенсійний день; раптом поплавок зник під водою. Дід сіпнув за вудлице, і з матового дзеркала ріки випірнув

з відкушеним гачком у руці Антон Джулай. Його голова, звернута набік від того давнього дня, коли він, зеленком, посперечався з хлопцями на пайку поля, що просуне її за сволок, раптом виправилася, і він зареготав Діду в обличчя: «Ну що, дослужився? Хіба не казав я тобі — дяка усім однака буде — на гробки!» І Джулай знову пірнув під воду, дрібні бганки зав'юнилися по плесу, шпакуваті, наче травнева ніч. Дід прокинувся і розплющив очі.

Було ще справді рано, у вікнах ледве молочило; вдень, у машині, він покльовував носом, пірнаючи в сон, наче в ополонку, і хапливо виринаючи, а вночі сон невідомо куди запропадався. Голова після пробудження працювала ясно і чітко, продовжуючи вечірні думки. Він вмикав світло над ліжком, діставав з-під подушки блокнот і починав підраховувати, скільки свиней треба здати наступного місяця, щоб виконати квартальне зобов'язання, і скільки тим свиням треба чого згодувати, і скільки корів ще не отелилося — низка термінових справ, які треба вирішити, була безкінечна, її, здавалося б, вистачало ще на декілька життів. У такі досвіткові години він переглядав сільськогосподарські журнали, іншого часу не мав. На стільці біля ліжка лежала і книга, яку він час від часу читав, це були записки мандрівника по Африці, він любив такі книги.

Сьогодні Дід заходився коло статті в журналі. Це було повідомлення Білоцерківської станції про досліди з просом. Белемець криком кричав у телефон, щоб швидше сіяли просо, бо їхній куш затягує дані усього району про весняну сівбу, треба звітувати в область. Сіяти просо було ще рано, весь Корбутів досвід говорив про це, в другій половині травня обов'язково жди похолодання, якогось циклону або й заморозків, просо покільчиться і згине, все одно, що висипати насіння на дорогу, а просо в них сортове. Тепер ось, потверджуючи Дідові думки, станція радила сіяти просо наприкінці місяця, не раніше, і Дід порадив своїй правоті у суперечці з Белемцем, завтра він подзвонить у сільгоспуправління, і походить козирем — журналом. Правда, Белемець зже на те, що хай покажуть у звіті, що просо посіяне, це не для нього, Белемця, потрібно, а для району. Корбут на це відповість, що він не буде своєю головою підставляти і ризикувати партійним квитком, за таке тепер по голівці не гладять. Після випадку з вівцями, коли Белемцю

в райкомі намилили шию, а Олену підтримали, Корбут посмілішав.

Під журналом лежав коротенький лист Гальки до онука в армію. За два роки це стало в них звичним: Галька починала листи до Тараса, Корбут їх дописував. Ці колективні послання писалися щотижня-в суботу, а в неділю відправлялись, бо в понеділок берестоцька пошта вихідна. Тарас теж одписував їм справно, щотижня, не писав тільки, як був на вченнях. У такі місяці Галька місця собі не знаходила і не пропускала жодної передачі по телевізору про воїнів, наївно сподіваючись побачити серед них онука. Відколи Тарас служив, вона стала цікавитися політикою і через десять тисяч кілометрів обговорювала з ним політичні проблеми. У минулому листі онук писав про Європейську нараду, і зараз Галька відповідала йому: «Що та Європейська допоможе, коли ти в Азії...» Посміхнувшись з дружининою безпосередності, Корбут вимкнув світло — уже розвидніло, вбрався і сів до столу одписувати онукові. Він невимовно любив цю щотижневу ранкову годину наодинці з Тарасом.

Сина Корбутів змалку вабила сцена, він виступав на шкільних вечорах, після війни вступив у ФЗУ, там його примітили, послали до театрального училища, а незабаром Андрій уже був на сцені столичного театру. Одружився він рано, теж на акторці. Тарасик знайшовся перед гастролями, онука привезли в Бересточі, Галька його й вигодувала, молоком та жованиками. Пізніше Гальці не хотілося віддавати хлопчика, а батьки не дуже поспішали забирати. Тарас майже в діда з бабою виріс.

Корбут любив сина, але багато в чім не розумів його, якась невидима, проте цупка, ніби з поліетиленової плівки, завіса висіла між ними вже чимало років. І син, і невістка не один раз казали старому, що мистецтво для них — над усе, що заради мистецтва вони готові пожертвувати навіть життям, але, як на думку Корбута, життя вони метушливо і легкувато. Корбут, навіть коли рідко їжджав у столицю на кількадейні наради, волів зупинитися в готелі, а не в сина. Його стомлювала словесна тарабарщина невістки по телефону, драгували зарахунки сина, кому яку роль доручать у наступній виставі, йому не вельми імпонувало гомінливе товариство акторів, що вривалося в квартиру сина після прем'єр

з пляшками та банками консервів. Вони були якись несправжні, вони ще грали, як щойно, на сцені, і Корбут драгувався, бо не міг добрати, які ж вони в житті. Він губився навіть в синові, не знаючи, коли той лицедіє, коли говорить широко, а головне, не пробачав Андрієві байдужості до села і до своєї роботи. Правда, син був добрий, він ніколи не відмовлявся допомогти в тому чи іншому сусідам, він навіть виступив якось на клубній сцені, але за останні літ п'ятнадцять, відколи купив машину, і разу не заночував у батьківській хаті, завжди знаходячи причину, яка штовхала його проти ночі в місто. Це був гість, який гостює з обов'язку і поспішає геть, обов'язок той сумлінно виконавши.

Одного дня Андрій приїхав з поважним, у замшевій куртці і вузьких вельветових штанях чоловіком і сказав, що це — відомий драматург, він писатиме про голову колгоспу п'єсу і хоче познайомитися з ним, Корбутом. З тим син одбув, а драматург дві доби не розлучався з Дідом, вони і наговорилися, і випили по чарці, гість умів слухати, а Корбут таких людей любив, бо син слухати не вмів, він умів говорити, він хотів, аби його слухали. По тих двох днях Дід їхав у район і підвіз драматурга до автобусної станції. Десь за півроку запросили Діда на прем'єру до Андрієвого театру. Він сидів у директорській ложі поруч з драматургом, син грав головного героя, голову колгоспу, невістка — його дружину, і драматург через кожні п'ять хвилин нагинався до Діда і запитував, чекаючи на похвалу: «Ну як?!» Дід хвалив, і в антрактах, і на банкеті в ресторані, піднімав чарку за єднання працівників мистецтва і хліборобів, хлібодарів — як казали на банкеті актори, але ночувати не залишився, поїхав з Петром у Бересточі, хоч була пізня година, бо перед сином кривити душею він не звик, довелося б сказати усе, що думав, і хтозна, чим би це закінчилося.

Вистава йому не сподобалася. Усе було ніби так, як треба, майже як у житті, і водночас не так; якби Тарасику було знову п'ять років, Дід посадив би його на коліна і отак, схожими словами розповідав йому про своє колгоспне буття; але ж у залі сиділи не діти, а дорослі люди, і дорослі люди ходили по сцені, і Діда не полишало враження, що вони в щось граються, що вони не розмовляють, як мусять розмовляти серйозні люди, а щебечуть, силуючи себе до того, і ще довго в душі Корбу-

та жило відчуття гомінкого, проте порожнього, як на людське вухо, пташиного щебету. Андрію він так нічого і не сказав. П'єса скоро зійшла зі сцени, тільки в синовій квартирі усе ще висіла афіша з Андрієвим портретом, де він був загримований під голову колгоспу, а що батько і син були зовні схожі, було в тому портреті щось від Діда, тільки зовнішнє, штучне й холодне. Дід завжди відвертався від тої афіші, коли заходив до сина.

Тарас був інший, і часом Корбут признавався собі, що любить онука більше, ніж Андрія. І онук з ним був дуже близький. А може, так і мусить бути, можливо, це й природно, думав Дід. Ніколи він так не радів молоді, як тепер, коли життя його стрімко котилося згори. Синова ж молодість пройшла якось повз нього, то війна, то робота, він ще сам почувався молодим, на силі, і ще не задумувався про те, що буде після нього. Дід пошкріб самопискою по газеті, до кулькових ручок він так і не звик, і нижче Гальчиних рядків, де вона передавала онукові вітання від усієї Корбутової рідні, кого Тарас знав і кого не знав, заходився писати:

«Ти радиш, Тарасе, берегти себе, але не переживай я не можу, якою людиною народилася, такою вона і помере, служба у мене така, що доводиться бути весь час у великих переживаннях, і так воно завжди буде в сільському господарстві, бо хоч лектор і читав нам недавно, що скоро у полях усе автоматизують, тільки кнопки натискай, та я собі думаю своїм дядьківським розумом, що людиною на землі справніша, аніж автомат, бо земля любить ласку, як і все живе, та й день на день, і рік на рік не виходить, і кожної весни мені здається, що я починаю господарювати спочатку». Тут він нарешті поставив крапку і подумав, чи він уже писав онукові про курей, але так і не згадав, а що зараз йому це боліло, то й продовжував: «А переживань в мене вистачає. Ось тобі одне. Подзвонили з інкубаторної, щоб забирали ми п'ять тисяч курчат, а куди ж я їх заберу, коли приміщення у нас — повернутися нема де, непристосоване приміщення, і Олена правильно голос піднімає, бо то моя тут невправка, треба сказати прямо. Літ кілька тому ліквідували по колгоспах птахоферми, тепер, як ти знаєш, до спеціалізації ідеться, а я подумав, що це за господар, який курей не має, та й залишив п'ятсот несучок, щоб якась яйце для ясел було і курка, і то моя

була похибка, бо курчат тепер куди хоч дівай. Тільки я від тих курчат відхрестився, аж заходить до кабінету завідувача райшовківництвом, тут у мене і настрій упав, бо чотириста грамів треба виростити, а де я людей візьму, коли в мене кожна пенсіонерка на рахунку, а щоб твого віку людина, то тільки в тракторну бригаду і докличешся, й до чого воно дійде, то я тобі й не скажу, одне знаю: ряди робітничого класу треба поповнювати, це ми усі свідомо розуміємо, але без хліба ні машини, ні хімія, ані космос, ніщо не буде в голові. З тим, Тарасе, буду кінчати, бо пора зараз така, що як хочеш мати восени відповідні показники, то витрішок не лови. Твій прадід, а мій батько казав, що дощ іде не тоді, коли просять, а коли косять, і чи діждемося ми вже, щоб нам учені дощ по дзвінку з району чи області відпускали. Я не доживу, а ти мусиш дожить до такої перспективи, бо твоє все ще попереду, і думка у нас з бабою одна, аби швидше нам тебе дождатися. А може, ти нас і стороною об'їдеш, може, тобі й нецікаво буде на наших кручах, тільки знай, що ми з бабою дуже тебе любимо. Твій дід Семен».

Усього в листі не напишеш, та й чи треба писати, як кортить Корбутові повести онука по колгоспу і похвалитися змінами, які сталися за два роки, відколи Тарас служить. Дід ту їхню екскурсію давно обдумав. Найперше вони з Тарасом пройдуть по новій дорозі, що веде від лавки до ферми, позаторік дороги ще не було, машини тонули посеред села в калабанях. Потім він покаже новий кормоцех, новий склад мінеральних добрив, майстерню в гаражі, обладнану з допомогою шефів, новенькі комбайни на тракторному стані, новий корівник для безприв'язного утримання худоби, двісті корів доглядатимуть дві доярки, а потім він повезе Тараса в поле...

А раптом онукові буде нецікаво? Проте Дід швидко одігнав од себе цю думку.

Під вікном, на груші, висвистував шпак. Кувала в саду зозуля, довго, ніби заведена. Корбут давно вже не прислухався до її ненадійних, то дуже щедрих, то до щему скупих пророкувань. Він заклеїв листа і вишов надвір. Галька в літній кухоньці смажила рибу. Звечора заходив Павло, двоюрідний Семенів братеник, приніс щучку і хотів побачити його, Семена, Галька ж сказала, що Семена нема і невідомо коли буде, бо за-

раз пізно вертається і обідать не кожного дня заїжджає. Розказала, як є, хай хоч люди його напоумлять, якщо дружини не слухається, Павло на те мовив:

— Хай убиває себе, як йому жить не хочеться...

То була в них давня суперечка з Павлом. Братеник проробив рахівником цегельні належну кількість років, пішов, як він казав, на чесно заслужений відпочинок і вже чимало літ з ранку до вечора вудив рибу на Дніпрі, ходив Павло усе літо в довгій картатій сорочці на-випуск, в теплу погоду, закинувши вудочки, спав на березі, нагрівши під голову сухого піску, восени збирав на схилах шипшину, ожину та глід, пив з них настій, мав засмагле й жиляве тіло і намірявся дожити до ста літ. Брат був певен, що, дійшовши пенсійного віку, Семен теж ментом розпрощається з колгоспом, і вони щасливо ловитимуть шук та карасиків. Колись, на обіді з нагоди Корбутового шістдесятиріччя, Павло складно говорив про причал, до якого неодмінно пристають кораблі, хоч скільки б їх не носило по морях-океанах, і урочисто підніс братові надувного гумового човника. Уже шостий рік той човник лежить у коморі.

Вода в умивальнику ніжно пахла вишневим цвітом. Умившись, Дід пройшовся по городу, рівному, як волейбольне поле, і темному. Тільки біля будинку пророче зеленіло по чорному плесу, ніби вишивка на спідниці, молоденьке цибулине пир'я. За свої чималі літа він так і не звик до того дива, що зветься проростанням, дива, яке повторюється щовесни, і йому якось не вірилося, що чорні, розорані і підретушовані боронами та сівалками крутосхили, які оточували село, ось-ось, після першого ж дощу, дружно зазеленіють. Він, що набачився за життя стільки смертей, не вірив у неї, бо земля, яку він засіває, не знала смерті, а знала лише короткий перепочинок, зимовий сон, щоб з першим подихом тепла прокинутися і знову народжувати життя.

Дід добрів до кінця городу, що переходив у наддніпровські урвища. Внизу туманіла ріка, в білій підкові протилежного берега, з синьо-зелених лугів проростало сонце, густо-червоне, як парость півонії під вікном. На небі жодної хмари. Старі груші в саду височіли, наче свічки — білі, з бузковою, від раннього сонця, рожевістю. Нижче Корбутового городу, в яру, розпластавшись на рудувато-червонім глинищі, енергійно шабатував заступом Антон Джулай, чи не копав третій погріб, бо два,

за залізними дверима, вже вирлуватато зирили з кручі на Джулаєве обійстя. «І йому не спиться,— подумав Дід, згадуючи нічний сон.— Обом нам не спиться. Обое доживаємо віку, і обое тяжко працювали весь вік. Отже, знак рівняння, як в арифметичній задачі. «Дяка усім однакова — на гробки». Тільки так подумати — і тоді все життя твоє, Семене Корбуте, шкереберть. Він трудився, і я трудився. Він — під себе тяг, я старався, щоб у людей, у держави було. А що дали?» Здаля, у своїй неоковирній брезентовці, якої Джулай не знімав уже літ з двадцять, він нагадував беручкого, чіпкого павука, який невтомно тче павутину. Але ж він може сказати, що, стараючись для себе, він тим самим робив добре діло і для людей. Відколи в колгоспі непогано заробляють, від нього немає відбою, а що з мішком під пахвою іде на роботу, то, мовляв, хто ж від себе гребе? І ще він скаже: хіба ти, Семене, задарма працюєш на колгосп, хіба ти відмовлявся колись від платні, чи ти не змурував собі будинку, хай не такі кам'яниці, як у нього, Джулая, але ж і не найгірші в селі? Яка тонка грань між добром і злом, подумав Дід, тонка, як лезо ножа. Але і така ж гостра та невідпорна. Він не міг ще усіх своїх думок увібрати в слова, але в душі відчував велику свою правоту, і нічний сон даленів, розвіювався.

Уже йшов до хати, коли з глибини пам'яті проріс спогад дитячих літ: ранком заголосила стара Джулаїха, що Пилипок, Антонів батько, помирає. До революції Пилипок сторожував на цегельні, і старші люди розповідали, як він щоранку чекав, доки пані, дружина власника заводу, прокинеться, щоб поцілувати їй руку, сказати доброго ранку і одержати «на чай»; Пилипок стовпів біля ганку, аби підсадити пані в карету. То був такий чоловік, що схилявся перед кожним стрічним — доброго здоров'ячка вам!..— а коли минав людину, озирався й плював їй услід. Він усе життя збирав гроші на землю, а як помирав, закортіло йому рибки: «Принеси, стара, оселедчика, тільки як дорожчий двадцяти копійок — не бери». Пішла стара в лавку, а оселедець — по двадцять сім копійок, вона й повернулася ні з чим. «І добре зробила,— прохрипів Пилипок.— Який там наїдок з оселедця, а двадцять сім копійок — це гроші». Коли постіль Пилипкову розбирали, знайшли під сінником халаву з-під чобіт, повну грошей.

Корбут силоміць відігнав спогад, такий далекий, такий неймовірний для теперішнього життя, і хоч йому зовсім не хотілося їсти, сів — задля Гальки — до столу. Він покуштував смаженої риби, кинувши, коли Галька одвернулася, чималий шмат котові, випив дві склянки молока, молоко він любив, і поїхав на ферму.

Олена повернулася додому під п'яту годину, провівши шефів. «Швидше переодягайся, мамо, — кинулася до неї Надійка. — Зараз дядько Василь буде. Поїдемо на розкопки і до оленів». — «Дядькові Василю тільки твої олені в голові, — відповіла Олена. — Він у полі». — «Уже додому поїхав і зараз повернеться, сам казав мені, я на лавочці сиділа...» — «Дала б ти нарешті спокій людині!» — гримнула на дочку Олена. Полоза вона бачила в полі, біля тракторів, що мотижили буряки. Він ані словом не обмовився про поїздку, а міг би й запитати, чи хоче вона з ним їхати. Хай удвох з Надійкою і їдуть, коли така дружба, тільки не вистачало, аби я вбиралася, ніби на свято, роздумувала Олена, пригадуючи своє учорашнє тверде рішення ні на яких оленів не зваблюватися. І все ж, зневажаючи себе, зачинилася в спальні та одягла під чорну жакетку новеньку шовкову блузу, білу, як перший сніг. Вона купила ту блузу минулої осені на обласній нараді тваринників і відтоді не діставала з шафи. Їй хотілось подобатися Василеві, і годі з цим критися хоч би від себе. А чому ж і ні, не така ще вона стара. Але не така й молода, додала, зирнувши в дзеркало, тільки й того, що, як сказала тітка, мала собака — завжди щеня. Ой ти ж, Федю, і жінку вибрав, хитала невтішно головою Джулаїха, нема чого на ніч коту їсти...

— Мамо, мамо, дядько Василь приїхав! — загукала надворі Надійка.

Коли Олена вийшла з хати, Полоз стояв серед двору, вбраний у сірий костюм, який був трохи завузький у плечах для його постави. У лапатах долонях він тримав лискучого цератового картуза, такі картузи носили майже всі колгоспні механізатори, але, на думку Олени, Василеві він особливо личив; він скручував того картуза в рурку, цей смішний дитинний здоровань хвилювався. Її недоля, а може, справді доля? Думка була заборонена, еретична, і Олена швидко відігнала її. Полоз

тривожно й очікувально дивився на Олену, а вона б мусила зараз для годиться віднікуватися, вередувати, вдавати з усіх сил, що вона їде з ним тільки заради дитини, їй хотілося їхати з Полозом, і вона сказала щиро:

— Я готова до мандрів, якщо вони ще за день вам не обридли.

Уже сідала з Надійкою в коляску, коли побачила на узгір'ї, де була грядка Полозів, Василеву матір із сапою. Приклавши козирком до чола долоню, вона мовчки дивилася вниз, на вулицю. По той бік вулиці з-за тину визирала баба Оришка.

— Так це вже куди—на прогулку?— запитала Оришка, і Олена незворушно відповіла, знаючи, що сільський телеграф сьогодні ж далеко відлунить її слова.

— Та захотілося моїй малій до Дніпра проїхатись.

— Авжеж,— згодилась Оришка,— вони тепер у школі так перетруджуються, бідні, хай проїдеться.

Василь увімкнув зчеплення, мотоцикл рушив повільно, але невдовзі набрав швидкість, і повітря, яке пахло бузком, вишневим цвітом, зеленню, стужавіло, полоскалося між пальців, як вода на бистрині, коли опустиш руку за край моторного човна.

Вони проїхали понад Баламутівкою, вибралися на гору Балковиху, що височіла над Бересточами з півдня, від степу. З кожним подоланим метром обрій розпоширювався, і п'ятірня долини, на пальці-рівчаки якої було рясно нанизано білих будинків та хаток під стріхами, відкривалася їхнім очам. Олені здавалося, що усе те їй сниться: і ясно-зелений виднокіл, і село з білими куделями груш на темних грядках, і яскраво-синє, з жовтавою лілеєю сонця небо. Василь зупинив мотоцикла на узбіччі полівки. По той бік зеленого бакая, за молодими берізками, виднівся пологуватий майданчик, пошрамований канавами—там скоро по війні, уже за Оленої пам'яті, археологи розкопували древні поселення. Учитель історії приводив їх сюди на екскурсію, і вони несли з Балковихи в шкільний музей уламки закам'янілої глини, учитель запевняв, що то—залишки долівки в хатах людей, які жили тут десять тисяч років тому.

Олена сказала, що стерегтиме мотоцикла, і не пішла з дочкою та Полозом, їй хотілося побути на самоті. Надійка і Василь, узявшись за руки, подріботили ледь помітною стежкою вниз, у бакаї, що його значили вершини акацій, коричнево-темні, з ледь помітними намистин-

ками листя, а вона дивилася їм услід розгублено і ніжно. Їй зовсім не кортіло про щось думати, щось виважувати, це був стан приемної душевної невагомості, коли не вимагаєш від себе жодних рішучих вчинків, а покладаєшся на потік часу, що несе тебе невідомо куди, хоч насправді, у глибині свідомості, ти напевно знаєш, куди він тебе несе, тільки не признаєшся собі в тім, не хочеш признатись. Василя й Надійки довго не було, вона вже занепокоїлась, у тутешніх урвищах трапляються зсуви, але нарешті дві постаті — крихітна, тоненька, як бадилінка, і плечиста — замаячили по той бік бакаєя, на жовто-зеленому узгір'ї. Вони стояли над глинищем, махали до Олени і щось гукали, проте голосів було майже не чути.

Повернулися вони притомлені і щасливі, з повними пригорщами та кишенями камінців; перебиваючи одне одного, захоплено переконували Олену, що їхні камінці мають неабияку археологічну цінність, що на камінчиках видно зарубки, залишені якимсь інструментом, можливо кам'яною сокирою, а що вони знайшли кам'яний накопичувач стріли, то в цьому сумніватись не доводиться навіть такій невірі, як мама Олена. На долоні Надійки справді білів кам'яний гострячок, тригранний, відшліфований людськими руками, а може, водою чи ціском, проте Олена навіть до рук його не хотіла взяти, то ж таки зброя, хоч і кам'яна, хоч і бозна-якої давнини, а до її сьогоднішнього настрою так не ліпилося те, що нагадувало про війну і смерть. Їй було так добре, як ніколи не було, хіба що на світанку життя, в юності. Але то було зовсім інше, тепер вона розуміє.

Розжарена крапля сонця уже висіла над самісіньким пругом, коли Полоз їхав по вицтовганій бульдозерами крутій дорозі на глиняний кар'єр (доцяті сушарні внизу, оперезані нерухомими сьогодні, в неділю, люльками конвейера, піч, контора, кран на причалі і баржі — усе видавалося звідси, з Холодної гори, викладеним із пластмасових стільничків дитячого конструктора) і зупинив мотоцикла. На вершину гори в'юнилася вузька, рожева в призахідному сонці стежка. Вони поспішливо зійшли по ній на шпиль пагорба; Дніпро, заріччя, село в долині і весь світ знову відкрився їхнім очам. Червоно-золота сонячна куля уже прокотилася по дахах районного містечка і тепер поволі тонула в темній зелені далекого соснового бору. На середині ріки мерехтливо

кіпіла ясно-жовто-рожева бистрина, над нею ширяли майже невидимі чорні чайки. З пронизливим щebetом поблизу кручі водили стрімкий вечірній хоровод щурки. По ніжно-зелених пагорбах довкола села стелилася пурпурова мла. Ще виднівся над гребенем лісу окрайчик сонячної кулі, відтак і він зник; серпанок простелився на півнеба, що стало глибоким та втаємниченим. Лугові озера були сині, в червонястих облямівках попід берегами, наче запнуті в хустки. Олена перевела погляд на село і цього разу вже не обминала очима Джулаєве обійстя, що, обрамлене високим, повапнованим парканом, лежало під Холодною горою, в яру. Це було надто наївно — думати, що барвіста празниковість сьогоднішнього вечора затушкує все пережите нею; щоб виросла рясна трава, торішне сухотрав'я на пагорбах палять. Вона боїться вогню, боїться торкатися рани, боїться голосів, що досі живуть у її пам'яті, а найбільше, чого вона боїться, — раптом відкрити для себе, що десь там, у глибині, під попелом, під сухим мертвим листям, усе ще живе бліда парость почуття до Федора.

— Олені, мамо, олені! — раптом почула вона Надійчин крик, озирнулась і побачила по той бік глибокого видолінку, на косогорі, трьох оленів, що вийшли з молодого сосняка та, похитуючи високим і пишним галуззям рогів, граційно дибали по трав'янистому схилу до ріки. Їх поволі затуляв пагорок, ніби олені пірнали в зелений водограй, лише високо підняті голови маячили над сивуватим, у торішньому ковилі гребенем, відтак згойдувались і зникли перископи рогів. Надійка бігла навздогінці за тим видом.

— Олено... — тихо мовив Полоз, торкнувшись її руки. Олену від того дотику щасливо і радісно сколотнуло, але вона відсмикнула руку, наче в дитинстві від магнето, що його принесли у клас хлопці.

— Ми вже не діти, Василю, — зітхнула Олена. — І прикидатися, що в минулому нічого не було, що ми тільки починаємо жити, — смішно.

— Але ж і минулим жити не можна!

— Я не живу минулим, Василю. Я виборсуюся з нього. Мені колись сон страшний снився, ще я заміжня була. Ніби прикидало мене землею і я тяжко, обламуючи до крові нігті, вигрібаюся з-під неї. Це дуже правдивий сон.

— Я хочу тільки руку тобі подати.

— Ти вже подав. Твоє почуття до мене і є твоя рука. І без неї мені було б зараз набагато важче. Але дай мені спершу виборсатись...

— Спасибі, дядечку Василю, це було так красиво, наче в кіно! — захоплено щебетала Надійка.

— Їх було четверо, — мовив Полоз, заводячи мотоцикла.

— А де ж четвертий? Четвертий ще йтиме? — підхопилася з материних колін, уже в колясці, Надійка.

— Четвертий — у глеї лишився...

— Я потім їй розповім, — заспішила Олена, обриваючи Василеву мову, і дочка не стала допитуватися, відчувши з голосу Полоза, що ліпше не знати, де подівся четвертий олень. Вона до самозабуття любила казки, але не любила, коли вони закінчуються сумним. І, повертаючись від ріки, Олена думала, що розповість перед сном дочці. Четвертий олень торішньої осені загруз у в'язкому глеї, не зумів виборсатись і був уже мертвий, коли його побачили рибалки. Але всупереч тій суворій реальності в глибині Олениної свідомості, націджуючись по краплині з почутого в дитинстві від баби та матері, виростав новий, щасливий епілог історії про оленів, яких вони сьогодні бачили, і Олена не дорікала собі, як це траплялось раніше, що привчає дитину жити у світі веселкових химер. Федір сміявся з Олени, що вона дивиться на життя крізь рожеві скельця, але та довірлива дитинність порятувала її від тоскного джулаївського практицизму.

І, вклавши дочку в ліжко, Олена розповіла їй про оленя, який ішов та ішов по зеленому схилу пагорба і зійшов на небо, ставши сузір'ям...

— І вже він не п'є води з Дніпра? — прошептала Надійка.

— Мабуть, п'є.

— А де? Ми поїдемо?

— Де небо з землею сходиться.

— А де воно сходиться?

— У казці... — усмінулася Олена.

Кожен день для Діда був тепер важкий, але понеділок — особливо. Колгоспна машина за вихідний вистигала і трохи пригальмовувала. А що за мотора в тій машині. Дід звик мати лише себе, тож самотужки

Й розкочегарював її, поки все довкола не працювало зі звичною напругою. Заїхавши на ферму, де вже порядкувала Олена (ти відповідаєш за тваринництво, сказав їй Корбут, і райком це потвердив: за молоко і м'ясо питатимемо з Загірної), Дід поспішив у контору. Завідуючий гаражем уже чекав на голову і пішов за ним до кабінету розподіляти машини. По добрива — три машини, дві — по новий силосний комбайн і запасні частини, три — по цемент для школи, а ще треба по ліс, не вистачає жердок — кошару для корів у лузі городити, а ще в Київ, завгоспу, і ланки на поле везти, і треба гній возити, все треба. Він згадав, що домовився в суботу з автогосподарством про три машини під гній, подзвонив диспетчеру, той підтвердив, що машини виділені і скоро виїдуть. Покашлюючи в трубку, Дід настирливо добирався «Сільгосптехніки», яка обіцяла бульдозер — вантажити гній. Міг би це доручити агрономові, але Дідові здавалося, що без нього діло не спечеться і машини простоять. «Сільгосптехніка» не відповідала, зайшов ветеринарний лікар: вихолощувати кролів чи ні; ще молоді, сказав Дід, прикриваючи долонею трубку, хай почнуть кусатися.

Нарешті в «Сільгосптехніці» взяли трубку. Бульдозер поламався, обіцяли відремонтувати лише на завтра. «Та що ви з нами робите! — гукав Дід. — Хоч очі зав'язуй і йди!» Зайшов завгосп, їде до Києва по мішки й залізо, скільки брати мішків і чи виписувати шифер. Подзвонив голова з Перевозів, поцікавився, як поживає Корбут. «Як віршовка втрое!» — бадьоро гукнув Дід. Сусідові потрібна була солома, в позику, але Дід не хотів у позику, Дід хотів виміняти на горох і таки домігся свого.

Дід не соромився збирати з миру по нитці, це лишилося в нього з МТС, особливо в лихі повоєнні часи, коли ніхто не запитував головного інженера, чи є запасні частини до тракторів, а запитували, чому вчора простояв у борозні аж дві години напівінвалідний ХТЗ. Скоро по війні він проміняв на циліндри власні офіцерські чоботи, повернувся в Бересточі в самих онучах, потім писав заяву директору, і йому видали кирзовики. Він подзвонив на цегельню і умовив директора позичити бульдозера. Тільки поклав трубку, як апарат різко затріскотів — сигналіла телефоністка. Міжміська або Бородай. Дзво-

нив справді секретар райкому: «Як життя, Семене Гнатовичу?» — «Як у казці, чим далі, тим страшніш!» — засміявся Корбут, відчувши по голосу, що в секретаря добрий настрій, а головне — надій молока піднявся на сто літрів, і Дід радісно виклав той козир, але Бородай уже знав про молоко, а дзвонив, бо технік по шовківництву наскаржилася. Корбут пообіцяв сьогодні ж сформувати ланку, яка вирощуватиме гусинь. Агроном запитував, пересівати чи не пересівати кукурудзу на Млинищі, зійшла рідко. «А ти як думаєш?» — «Як скажете...» Дід дивився у незворушні очі агронома, він не любив людей з такими очима. А може, Олена і справді має рацію — він привчив людей, що усе вирішує тільки Корбут? Дід відганяв цю думку, але вона була причеплива, як оса. І тут до кабінету зайшов дід Овсій. Не зайшов, а втяг ноги і зупинився на порозі, ніби не мав сили й кроку ступити.

— Так оце я причалапав, Семене Гнатовичу, сказати, що колгоспних теляток я вже не пастиму.

— Як це не пастимете, Овсію Макаровичу? — аж підвівся Корбут. — Ми ж три дні тому з вами домовлялися.

— Тоді було одне, Семене Гнатовичу, а тепер інше. Радикуліта проклятуща скрутила на нет.

— Та ви ж там за старшого будете, Овсію Макаровичу, ніби представник од колгоспу, і три підпасичі з тамтешнього села. Ідїть, і хай баба торбу готує, завтра вивозимо телят на луки. — У голосі Корбута звучали запобігливі нотки. Муравські луки були майже за двадцять кілометрів угору по Дніпру, й охочих їхати туди на півроку не знаходилося, та й кожен день зараз до-рогий.

— На часник дишу, Семене Гнатовичу, на часник, їй-бо, самі бачите. Радикуліта — ні зігнутих, ні розігнутих, не на Муравські луки випадає вже мені дивитися, а на гробки, і онучата ж знову написали, що на літо приїдуть...

— А хто ж пастиме?

— Це вже не моя думка, Семене Гнатовичу, а ваша, на те ви поставлені...

— Ви ж тільки подумайте, Овсію Макаровичу: ми вам і по сто карбованців щомісяця платитимемо, і три гектари сіна вкосите, і додаткова вам буде.

— Так що звиняйте, Семене Гнатовичу, коли що не так, а я потихеньку піду.

— Невже ж душа ваша не болить, Овсію Макарови-чу,— телятка голодні, на свіжу траву просяться, і про баржу ми вже домовились, а ви нас так підводите.

— Знаю, Семене Гнатовичу, що й телятка голодні, і перевозить завтра, і платите добре, гріх що сказати, і душа моя болить...— Овсій передихнув, пошморгав у долоню.— А пасти не буду.

Різкий, злий біль оперезав Корбута, силкуючись вирватися за межі того болю, тіло стрепенулось і напружилось. Сухий Дідів кулак з білими кістлявими пальцями з такою силою опустився на поліроване плесо столу, що підстрибнула подушечка для печатки й задзеленчав графін.

— Та я тобі хто — поміщик, що ти тут серпом зігнувся і на свою радикуліту мене ловиш! Я такий же, як і ти, з діда-прадіда босак, і в мене своїх радикулітів по зав'язку, а мушу тебе умовляти як незайманку! — Голос Корбута все вищав і вже гримів по конторі.— Я завтра правління зберу, і город твій так одчикрижимо, що й нужника не буде де поставити, на п'яти сотках залишу!

— Не маєте такої закони, Семене Гнатовичу, бо я єсть довічний і заслужений колгоспний пенсіонер,— не приховував посміху Овсій.— А нужник мій, звиняйте, стоїть над самою Баламутівкою, в посадках, так що — на землі меліорації, тобто на державній, знову ж...

— Я знайду таку «закону»! — кричав Дід, перегнувшись через стіл, він уже гаразд не тямив себе, кімната з сейфом, настінним годинником, книжковою шафою і темним дерматиним диваном у кутку гойдалася ніби на хвилях.— Я... Я...

І тут він закашляв. Глибокий, давкий кашель тіпав його впалі груди, забивав дихання, Дідове тіло згортувалося в клубок і в'януло, тріпочучи, наче риба на піску. Кризь пелену сліз він побачив поруч Овсію, той подавав склянку з водою. Тремтячою рукою Корбут потягся до склянки, надпив — зуби цокотіли об скло — і махнув в'ялою рукою.

— Іди, Овсію...

По дорозі до машини Корбут зустрів Олену.

— Пастуха нема до телят,— похмуро кинув Дід, забувши, що хотів похвалитися горохом, і думаючи, чула чи ні Загірна його крик, не чула — розкажуть, чого доброго не розкажуть, а таке...— Овсій назад здав і ні в яку, скільки я з ним не бився. Сідай зі мною, я до ди-

ректора школи під'їду, про шовкопряда домовлятися, хай класи виділяють, а ти — до Джулая, щоб виходив завтра пасти.

— Не хотілося б Джулая...

— Так життя показує, що більш нема кого. Усі вчені стали, а пастухів ваша сільськогосподарська академія поки що не випускає...

Овсія вони наздогнали уже біля кооперації. Чимчикував він легко, як на свої літа, ані в поставі, ані в обличчі не було й натяку на хворість. Корбут наказав зупинити машину і прочинив дверцята:

— Так ось що, Овсію. Я розумію — онучата приїдуть, така перспектива... Ми Джулая посватаємо, але якщо Джулай крутитиме, поженеш завтра телят. Знайдемо підміну — повернешся...

— Хіба я не розумію, Семене? Коли вже невикрутка — то що ж. Але Джулай погодиться. Він сам мені казав на тижні, що хоче пасти, але торішні гріхи не пускають...

Олені не годилося б сватати Антона Джулая в пастухи, але вона бачила, який засмиканий сьогодні Дід, і не хотіла йому перечити. Не хто інший, а Загірна обірвала минулого літа пастушачу кар'єру колишнього свекра. Торішня весна видалася посушлива, спечна, і постановлено було правлінням не косити Муравських лугів, а спасти. Десь у червні послав її Корбут до телят, порадивши не їхати моторкою по Старусі до обори, бо моторку здалека чути, а пристати в шелюжинні за дватри кілометри і пройти берегом. Вона так і зробила. Звичайно, Дід був правий. Телята кружеляли по витоптаному острівкові, що його відмежовував від лугів купинчастий, зарослий верболозям рукав; на узвишшях трава вигоріла, але долини були старанно викошені, в улоговині, ближче до Дніпра, косили чоловіки з тутешнього, задніпровського села; ледь прив'ялу траву склали на підводи, роботою диригував Антон Джулай. Він побачив Загірну, коли та вже сходила в улоговину, кинувся до неї карячкуватю, обертасом, переносячи через покоси ноги — віддаля здавалося, ніби назустріч їй по дну високої зеленої заводі біжить велетенський павук, і на мить до Олени повернувся уже призабутий жах, тинь року, прожитого в родині Джулаїв, тинь тої страшної

ночі, коли вона бігла, майже боса, з дитиною на руках, по снігу, крізь колючу віхолу до Корбутового подвір'я.

— Е-е-е, чесно скажу я тобі, добра людино, наш дорогий керівник, недооцінюєте ви своїх Муравських лугів, ти ж тільки нюхни — не сіно, ліки, — сокорив Антон, швидким рухом загібаючи в п'ятірню траву і тут же кидаючи її в покіс. — Тепер, знаєте, вода в Дніпрі різна, і каналізація, і машинерія, місто близько, а тут не затоплюється. Моя корова дає на цьому сіні по двадцять літрів молока, на самому сіні, без обмішки. Звичайно, косить — треба знати як. Дядько, перше ніж за косу візьметься, і на небо, і на радіо подивиться. А наші торік косили — абияк, у гурті, мовляв, поїсть...

Зблизька Антон несподівано справляв враження людини статечної і помисливої. Впадало у вічі його опукле, з жовтуватою лисиною чоло, його кмітливий, правда, хитруватий та в'юнкий водночас погляд. Тільки звернута набік голова надавала його обличчю виразу обережної, підступної хижості; погано виголений, з космами волосся, що вибивалося з-під картуза, він був схожий на мудрого пса, який скося зирить на муху й роздумує, дасться вона себе ковтнути чи ні. Марно клацати зубами Антон не любив, Загірна це добре знала.

— Чому телята в острові? — сердито обірвала його мову Олена.

— Чесно скажу — щодня по коліна в старій траві ходять, а се думаю — хай молоденької травички пожелібають, і пустив, а ви якраз приїхали.

— Де ж там молода травичка?

— А між купиннячка, між купиннячка, ходімте глянемо, якщо вже мені не довіряєте...

І Джулай погойдався до острова.

— Зачекайте, Антоне Пилиповичу, — зупинила його Олена. — Скільки ви сіна викосили?

— Дванадцять гектарів, як і належить по закону на чотирьох, Олено Яківно.

— Та що ви мені в очі неправду кажете? Чи я сліпа?

— Ой, чесно скажу, от щоб я з цього місця не встав, скажу чесно, як є — тринадцять. Ось люди вмолили зайвий гектар викосити...

Навіть на око було видно, що Джулай добре попаса на колгоспних лугах. І на узвишсях чимало трави загинуло марно, бо, щоб не витолочити долин, Антон не

пускав на них худобу, і трава перестигла. Тоді Джулаю довелося відповідати перед правлінням, хоч він і кричав на всю контору, що Загірна сплачує йому по давніх рахунках...

Олена прочиняла високу, в залізі хвіртку повільно, ніби в своє колишне життя, і чорні згадки закружляли над нею, так на пустинній вечірній полівці кружеляють над припізнілим перехожим сови. Дзьоби і кігті лише вгадуються в тінях, які ширяють над тобою в тьмянистому небі. Джулаям справді потрібна була наймичка, бо стара Джулаїха уже підтопталася, і вони взяли тоді за наймичку Олену. Двоє кабанів, корова й телиця, кролі, кури та два городи, та ще — теплиця, і все те покувувало, помукувало до неї з ранку до вечора, вона розривалася між садінням, сапанням та підгортанням, за рік не зазирнувши до книги, забувши подруг, забувши людей і весь світ, що їх надійно відгороджував від Олени двометровий Джулаїв паркан. На її шкільні мрії і плани Джулаї щосили натягали ясно-коричневу — кава з молоком — почвару власної автомашини, а знання географії обмежували Мурманськом та Архангельськом, куди літав з полуницями Антон і куди, розродившись, мала літати вона, Олена; математика потрібна була, щоб не продешевити на ранніх полуницях, на помідорах та огірках, на черешні, на редьці, щоб правильно поррахувати гроші, перше ніж передати їх свекрові, який, помусоливши, складе їх у чулку — ощадкас він унікав, боявся зайвих свідків... Вони, Джулаї, чекали, коли на решті невістка «облоскочеться», а вона не облоскочувалася, і Антон усе частіше мимрив до Федора:

— Вона на нас вовком дивиться, чужа чужина. Вона ще на тебе в сільраду побіжить жалітися, ти ще від неї діждешся.

— І побіжу, якщо крастиме! — не пригинала голови Олена.

— Добре красти, як є до чого класти, дочко. А ти, звиняй, у самій сорочці до нас прийшла.

— І піду в самій сорочці, не бійтеся...

Вона справді пішла від них у самій сорочці. Той пам'ятний день почався з приходу Корбути. Олена гоїла піч у теплиці, де вже зацвітали тюльпани, голова довго куриє, покахикував у порозі, потім зітхнув:

— Не з медом тобі в яру, дочко. Іди на ферму підмінною, учитися пошлемо, ще не пізно.

Вона не сказала ні так ні сяк, обіцяла подумати, вона усе ще вагалася, все ще дивилася в рота Федорові, що той скаже, бо ще любила його, таки любила. Незабаром зайшов до теплиці і Федір — кожух розхристаний, шапка на потилиці, очі посоловілі, напідпитку.

— Чого це Корбут пороги оббиває? Зустрів, у моєму ж дворі мені мораль читає. А я йому так одрізав: Радянська влада, кажу, усіх ворогів перемогла, у космос злетіла, та щоб чарки не дозволила випити?

— Знову нахлебтався!— з відразою мовила Олена.

— Та я щоб тільки за губу вкусило.

— Тебе щодня за губу тепер кусає. Федю, я на роботу іду.

— Як це?

— Підмінною дояркою на ферму.

— А по хазяйству — хто?

— Не знаю, Федю. Я за тебе не наймичкою йшла.

— Ребра б тобі порахувати, як батько совітує, шовкова б стала,— з неприхованою злістю кинув Джулай.

— Федю, якщо ти мене хоч пальцем колись зачепиш...

— То й що, світ перевернеться?

— Світ не перевернеться, але й разом ми не житимемо, ти це запам'ятай.— Олена хряснула об цементову долівку совок з вугіллям.— Грій свої тисячі, я до дитини пішла!..

Увечері Надійка коверзувала, не спала, Олена носила дитину, наспівуючи колискову:

Ой, люлі-люлі,
Прилетіли гулі
Та сіли на люлі,
Стали думать та гадать,
Чим дитинку годувать,
Чи пірничком, чи медком,
Чи кашкою з молочком...

Вона вже сама трохи не спала, приспана втомливим днем і колисковою, коли з сусідньої кімнати, де свекор та чоловік вечеряли, донісся голос Антона Джулая:

— Лаштуйтеся удвох до Києва. Тюльпани треба зрізати.

— Післязавтра наряд у Київ буде. По дошки.

— Завезеш Олену з тюльпанами на Бессарабку, хай привчається. Перед святами з руками одриватимуть. Тільки щоб не продешевила, ти знаєш, яка вона...

Олена переступила поріг світлиці:

— Не турбуйтеся, не продешевлю, бо я на базар не поїду.

Антон аж ложку поклав, і голова його схилилась трохи не на плече.

— Це ж як — не поїдеш? Думаєш, я тебе все життя хлібом годуватиму?

— Хліба вашого я не їстиму, сама зароблю. А спекулювати мене мати не вчила!

— Ми своє продаємо, кривне! — спалахнув Антон.

Федір виліз з-за столу:

— Це що ж, по-твому, я, Федір Джулай, спекулянт?!

— Ні, це я, можна сказати, за Радянську владу постраждав, спекулянт! — кричав з-за столу свекор.

— Хоч Радянську владу не згадуйте всує. За пайкою землі погналися.

— Як ти з моїм батьком розмовляєш! — вигукнув Федір, і Олені обпекло щоку. Тої ж хвилини до світлиці вбігла Джулаїха, зарепетувала:

— Убила! Убила! Без ножа зарізала!

— Кого убила, дурна?! — гримнув Антон.

— Мозолі мої криваві убила! Тюльпани з димом пустила! Це вона, відьма, навмисне повну грубку вугілля насипала, щоб потухла і чадом квіти подушила!

Олена накинула край ковдри на голову дитини і кинулася, в чім була, крізь шарварок, що зчинився, з хати, в хугу...

...Сови покружляли і повіялись за бакай, у сіре провалля; на стежці стояла з пластмасовим тазиком, повним розмоченого хліба, Джулаїха і насторожено та неприємно зирила на Олену.

— Доброго дня вам. Антон Пилипович удома?

— Нема його, — одказала, не відповівши на привітання, Джулаїха. — А нащо він тобі?

— Голова просив переказати, щоб у пастухи до телят ішов.

Джулаїха розжувала почуте і спроквола, не випускаючи з рук тазика, повернула до будинку:

— Сходжу гляну, мо', він і вдома...

Тільки тепер Загірна роззирнулася довкола. Вона давно не була на обійсті Джулаїв, а паркан надійно ховав його від вулиці, і тепер дивувалася енергії та

заповзятливості колишнього свекра, бо все тут робилося його стараннями. Цегляний бульдог будинку за цей час ще більше розрісся, доточений верандами та комірками, довкола нього громадилися муровані сарайчики, майстерня, літня кухня, теплиця й гараж з новенькими залізними дверима, з глинища вирлувато дивилися два льохи і вже темніла яма для третього, до кручі тулилися дрібні прибудовочки, галерейки, тераски з темними рубероїдними дашками. Все те мурування давно ковтнуло палісадник з любистком та морозом, що їх посадила колись Олена, і вже тіснило на обніжки яблуні та черешні. Усе тут було чуже Олені і ненависне, не будило жодного приємного спогаду, ніби й не було ніколи їхньої з Федором ніжності, все видавалося давким, кошмарним сновидінням, від якого хотілося якнайшвидше прокинутися, і Загірна порадила, коли з будинку нарешті виდიбав Антон Джулай.

— Яка радість — Олена Яківна! Та що ж це ви до кімнати не заходите, чи, може, гребуете нами, сірими? А ви не гребуйте, бо ми хоч і сірі, а живемо тепера непогано, а що, скажете, погано? — Він широко розвів руки, ніби обіймав довколишнє мурування. — Ви, мабуть, думаете — крадене, думаете — Антон із законом не дружить, а я закони знаю. Репаним мозолем усе тут зароблене і вимуруване! У мене корова, теличка, гуси, кабанчик, кролики, кури, теплиця ось, по огірочки скоро до нас приходьте, державні ще не скоро будуть, зайвого ми з людей не беремо, не спекулянти якісь там. Уже й по Мурманськах не літаємо, слава богу, тепер у мене ближчі клієнти, можна сказати, змичка міста з селом, під Києвом заводів набудували, я свіженької полунички до прохідної вивезу — з руками одхоплюють і ще як дякують, треба б вам послухати, треба. Пролетаріат ми підтримуємо, скільки є сил, аякже, аякже... Та ви усе це знаєте, Олено Яківно, краще, аніж хто інший, бо ж квартирували, можна сказати, у нас трохи не два роки, а, бач, таку миску помиїв на нас вилили минулого літа за те сіно. Та бог вас простить, бо це ви не зі зла, а з любові до загального, і в мене помилка вийшла, я розумію, розумію... Ні, що й казати, тепер нам добре жити, Олено Яківно, так що ви не гребуйте, не дивіться збоку, що я — у кирзовиках, у піджаку засмальцьованому, а в душу подивіться, може, душа моя чистіша, аніж у деяких чистих і грамотних...

— Ох, не чистіша, не чистіша, Антоне Пилиповичу!

— Так і є, що не чистіша! — не образився, навпаки, розсміявся Джулай. — Ваша правда, носить людина свої гріхи, як верблюд горба, і вже до смертної години! — Він примружив очі, поклав голову на плече: — А що, Олено Яківно, туго колгоспу без Антона?

— Не від лиха, Антоне Пилиповичу, а від добра, самі знаєте. Молодь після десятирічки до техніки тягнеться, не до череди.

— Таж від добра, я теж кажу, від добра, грамотних багато, а нас, сірих, усе меншає. Був я весною, перед паскою, у районі, зайшов до перукарні. Перукар подивився мені на голе тім'я та й каже: «Не зійшло чи вимокло?» — «Од пережиття...» — відповідаю. «А яке ж у вас пережиття?» — «Учора випив, а сьогодні похмелитись нема за що, ось і пережиття...» — Антон коротко реготнув, але за мент обличчя його напружилось, під опуклими надбрів'ями блиснули очі: — А як платитимете?

— Як і торік. Але ревізійна комісія заздалегідь відміряє лугу.

— Що ж, хоч і нема мені як, але ж чого не зробиш для рідного колгоспу. Перекажіть Діду — Джулай не підведе, Джулай виконає і перевиконає...

Антон блазнював, він це любив, але Загірна уже не слухала його: повернулась і поспіхом пішла з двору.

Це вже було казна-що, Олена не вірила своїм очам — надій молока упав за одну ніч майже на півста літрів, і саме тоді, коли він за усіма зоотехнічними законами мусив би піднятися, бо Дід виміняв гороху в сусідів і дозволив косити зелену пшеницю. Напередодні Загірна не була на фермі, готувала партійні збори, збори затяглися за північ...

— Давайте копатися в наших недоробках. Причина мусить знайтися, без причини такого не буває... — Олена, коли хвилювалася, не могла всидіти на одному місці і зараз швидко заходила по просторій, із зсунутими в куток, до грубки, стільцями кімнаті тваринників. Зоотехнічка, яка восени заступила Загірну, ще зовсім молода дівчина, щойно після інституту, дивилася у вікно, в очах її бриніли сльози:

— Не слухаються мене. «Ніночка, Ніночка!..» Зуби скалять.

— Думаєш, мене одразу слухались?

— Чого ж те молоко не впаде, коли корови на годному пайку були з обіду. Що фуражири косами вхопили — тільки і їхне. «КИР» простояв, бо Брибра запив. І сьогодні навряд чи коситиме, бо похмеляється...

— На роботу вийшов? — аж запекло Олені в грудях.

— Виповз. Лежить у фуражирській...

Олена рвонула з кімнати. Бігла, нікого й нічого не бачачи, навіть з телятницями, що чистили обору, не привіталася. Сонце сліпучим зайчиком стрибало поперед неї, ніби гралося в голку з ниткою. Як давно це було — верескливе дитяче коло. Вона ніколи не вміла гратися впівсили, вона грала надто серйозно, вона бігала за голкою, поки серце ледь не вистрибувало з грудей, поки, знесилена, не падала на руки подруг. Вона вже тоді була затята, а може, й справді годилося б жити спокійніше, треба ж підросити дочку, але Дід має рацію — якою людиною народилася, такою і помре. Від думки, що зусилля стількох людей ідуть прахом тільки з-за Брибриного п'яного нехлюйства, на Олену ніби жаром сипонуло. Фуражирська була замкнена зсередини, Загірна щосили рвонула за ручку, де й сила взялася. Гак відскочив, двері розчахнулись — Брибра лежав у кутку кімнати на купі сіна; сонце, сіючись крізь запилені шибки віконця, висвітлювало його неголене, одутле, з набряками під червоними очима обличчя, що безтурботно усміхалося:

— Дивлюсь я на вас, Олено Яківно, — ви ніби на мітлі прилетіли.

— Я тобі покажу мітлу! Ану зараз же вставай, чортова твоя душа!

— Тільки прошу без переходу на лічність... — ображено протяг Брибра, але підвівся, натяг картуза. — Хіба уже й полежати трудящій людині не можна?

— Я тобі таку лічність пропишу, що й десятому закажеш! Завтра на виконкомі розберем, і поїдеш на примусове лікування! Чому вчора «КИР» простояв?

— Чесно сказати, Олено Яківно? Наклюкався я, досі в себе не прийду, ніби з м'ялки вийшов. І кільця у грудях барахлять...

— Про вчорашнє на виконкомі поговоримо. А зараз заводь «КИР», і щоб до обіду було коровам накошено!

— І що воно таке, Яківно? — мимрив тракторист, плуганячись слідом за Оленою до машин. — Удома

жінки не боюся, хай хоч на стіну дереться, а вас сильно уважаю, хоч, звиняйте, глянуть на вас — коту нема чого на ніч їсти... Що, може, знову бочку на мене котила?

Брибрина Любка, доярка, не скаржилася — Олена сама завела балачку, помітивши минулого тижня на ранковому доїнні, що Любка куняє над бідомом. «Знову?.. — тихо запитала Загірна. «Знову, Оленко, — зітхнула Любка. — Прийшов серед ночі — заправлений... У сусідів ночувала з дітьми». — «Залиш його, Любко». — «Не можу я. Ти змогла, а я не можу». — «Невже сама дітей не виростиш?» — «Не в дітях...» — «А в чому ж?» — «Ти, Олено, інша, сильніша, чи що. А я — ні. Я — звичайна. Я — з тих жінок, які прощати уміють. Та він у мене й хороший, коли не п'є. Якби він не пив, Оленко! Якби оту всю горілку злити у велику балію та ракетною — на Місяць. А хто сам жене — того в тій гидоті втопити...» — «На виконком його викличемо». — «Уже викликали. Змучилася я, Оленко, як я змучилася».

Він був таки дивакуватий, цей Брибра, незмінний герой дотепних сільських побрехенок. Розповідали, що літ з десять тому він змайстрував ракету, випробував її на Холодній горі, ракета злетіла і вибухнула (над Дніпром, дільничний міліціонер довго допитувався, де Брибра роздобув порошу, а той твердив, що ракета злетіла на звичайнісінькому гасі. А якось змайстрував Брибра пральну машину, наскликав сусідів, заклав у машину Любчину спідницю і ввімкнув струм. Машина зжувала спідницю, навіть жуйки не викинула, бо з неї скоро повалив дим разом із парою, і на всьому кутку вимкнулося світло, та так вимкнулося, що електрики тиждень лазили по стовпах, поки полагодили. Любка збунтувалася, не так із-за спідниці, як із-за людського посміху, що котився по селу. Тоді Брибра завербувався на лісозаготовки, урочисто пообіцявши сусідам і дружині: «Прийду весь у шерсті». Місяців за три прийшла від Брибри телеграма, аби Любка прислала грошей на зворотну дорогу. Олена пам'ятала, як він просився на правлінні колгоспу знову до трактора. Трактор йому дали, Брибра працював перші роки непогано, почав будуватися, але знову не як люди: поклав каркас хати на бетонні стовпи, похваляючись, що збереже в такий спосіб, без фундаменту, чималу копійку, а невдовзі

недобудовану хату вітром підняло зі стовпів і поклато на грядку...

— От візьмемо Любу,— розп'якував Брибра, клопочучись біля машини. Працювати він умів, у селі це знали.— Вона хороша, вона мене любить, інша б давно безвісти забігла од такого чоловіка. А Любка терпить. Свята вона, знаю. Та тільки я ось про що: і сам я жук, приміром, добрий, а не тільки моя вина, а усього, можна сказати, людства. От хоч би і завідувач фермою. Мене ганить, коли п'яним стріне, а сина в армію проводжав— три дні ворота не зачинялися, і в хаті, і біля хати рікою лилося. Пий кому не ліньки. І в кожному дворі,— чи весілля, чи похорон,— ріками вона, проклятуша, ллється, бо люд, я вам, Яківно, скажу, заможний став, у руку сала не ховає, кусник хліба тернувши, як, розказують, було за старого режиму, і в чулку, як Джулай, мало хто гроші складає, а живуть люди в своє удовольствіє, та й що ними— стіни обклеюють? А нашому брату, хто, як ось я, випить любить, спокуса. Пішов я вчора, приміром, на гробки, поминки, як споконвіку ведеться. По-доброму, по-людяному пішов— мати моя там лежить і старший братеник. Ну, пом'янув своїх, а з сусідніх могилок кличуть: випий і за наших, хай їм там легко лежиться. Мушу відзиватися на заклик громадськості. А воно ж на кожній могилці сулії та графини, як квіточки. Може, їм там, у землі, і легко лежиться, а як мені було на кладовищі між могилок ніч ночувати, та хіба ви поспівчуєте... Знову ж— про Любку. Ви мене пойміть, чи я, приміром, знаю ту сімейну жисть? Прокинуся— уже її нема, уже на фермі, приходжу з роботи— знову на фермі, діти в тещі, в кухні— позавчорашній борщ та холодна картопля. Накипає-накипає на душі, а вип'єш...

— Ти скоро машину пустиш?— перебила Брибру Олена: сонце вже пригрівало, а коровам і жмені не вкочено.

— По усьому— без похмілки не буде робилки...— Брибра підняв розчепірені, в мазуті руки, подушечками долонь поправив картуза.— Десь заклинило, а може, компресія загубилася. Знаєте, позаторік молотив я пшеницю на Убочі, аж бачу— ніби кореспондент до мене диває, фотоапарат на боці. Я до кореспондентів не звик, дивуюся. Покіс підбрав і стою, щоб, значиться, по стерні йому не плестися. Підходить. «Ви— товариш Щер-

бань?» — запитує. А Щербань тоді в передовиках ходив, у газетці його часто пропечатували. Ну, я зметикував і киваю: я, а хто ж? «Дозвольте, я вас сфотографую», — це кореспондент мені. «Якщо треба для історії — чого ж, можна». І піднімаюся з сидіння, щоб солідніше за кермом виглядати. Ну, він клацнув, бачу — задоволений. «Чого стоїмо?» — питає. Я й зажурився: ех, товаришу, компресію загубив, усю стерню облавив, наче крізь землю провалилася, чи не збігали б ви по-молодецькому он до того комбайна, на Щербаня показую, хай мені компресії з піввідра позичить. «А відро ж де?» — це кореспондент. У нього ж і відро візьмете. Брибра його фамілія, хо-о-роша людина, ось про кого б написати, скажу вам. Він і побіг по стерні до Щербаня. Бачу...

Олена, знаючи, що не переслухає Брибру, метнулася до тракторного стана. Її наздогнала колгоспна «Техдопомога», машиною кермував Василь Полоз.

— Ми ідемо на луг, Яківно, — виглянув з кабіни. — Треба ж рішити, де встановлювати електростанцію.

— Ви б краще дізналися, товаришу інженер колгоспу, чому машини простоюють! — сердито сказала Олена. — Через вашого Брибру молоко на п'ятдесят літрів упало!

— Він такий же мій, як і ваш, товаришу заступник голови... — ображено грюкнув дверцятами кабіни Полоз, але за хвилину охолов і вже миролюбивіше додав: — Служив я, Олено, в танкових військах механіком. Викликає мене командир роти і каже: «Командуватимеш, Полоз, відділенням». А я йому: «Наказу в армії не обговорюють, але, товаришу командир, якщо можна, дайте мені вдвічі більше навантаження по машинах, а командувать не примушуйте. У мене, — кажу йому, — технічна душа...» Він засміявся і одмінив наказ.

— Це добре, що у вас — технічна душа, Василю Дмитровичу. Але до всього — ви комуніст і організатор виробництва, не забувайте цього. — Олена намагалася не дивитися на Полоза.

— Повірте, що не забуваю, Олено Яківно.

— І якщо «КИР» сьогодні не працюватиме, відповідатимете перед партійним комітетом...

Василь грюкнув дверцятами кабіни і дав газ. Машина ревнула, круто розвернулася й помчала до косилки. «Люби, боже, правду, — подумала Олена. — Якщо я їжджу з ним на оленів дивитися, то мушу й попускати?»

Потім згадала, що учора Полоз їздив по електростанцію для літнього табору, навіть на партійних зборах не був, і за Бриброю ніяк не міг простежити — їй стало ніяково за свій спалах. Загірна поїхала на буряки, але і в полі їй муляла розмова з Полозом. Коли верталася на господарство, «КИР» уже працював, трактори з причепами, повні пінистої зелені, снували між корівниками. «Техдопомога» стояла в колгоспному дворі, Олена саме ішла до кузні, щоб домовитись про сапки для полільників, коли Василь вийшов з майстерні. Вона круто звернула до інженера:

— Ну що, технічна душа, добули електростанцію?

— Та вибив, — зирячи вбік, повз Олену, мовив по хвилі Полоз. — Усе підписано, тижнів за два обіцяли привезти.

— Раніше ніяк не можна?

Полоз стенив широкими, під темною сатиною сорочкою, плечима:

— Ще дзвонитиму.

— За тиждень будемо на лузі. Треба на траву глянуть. Ви не передумали?

Полоз недовірливо глянув на Олену:

— Пором з кіньми уже відчалив.

— А ми бакенщиків попросимо.

Прояснілий з обличчя Василь Полоз вів машину легко і весело.

— Люблю цей день, коли коней на луг перевозять. Школярем, пам'ятаєш, конюхам допомагав, щовесни, як тільки просить колгосп, мене з уроків відпускали. І восени забирати коней цікаво було, але вже не так, поосінньому сумно. А від весняних перегонів досі в пам'яті все яскраве і сине. А пам'ятаєш білого коня, який одну зиму і зимував у лузі, біля стогів, піймати не могли, здичавів. Я його таки заарканив, але погайсати по лузі довелося, це вже коли ми в десятій ходили...

Він раптово обірвав мову. Олена знала, що його зупинило: тієї осені повернувся з армії Федір. Яскравого вересневого дня вона першою вийшла зі школи. «Зачекай, Оленко!» — гукнув з класу у відчинене вікно Полоз. Вона притишила ходу, і тут на ганкові сільської Ради з'явився Федір — Олена заплющила очі, вона досі боялася того спогаду, сліпучого і гострого, як спалах блискавки уночі; Федір голосно мовив до Олени:

— Чому не одписувала мені?

— Уроків багато задавали...— засміялась Олена, але той сміх був силуваний: кількома широкими, упевненими кроками Федір перетнув вулицю й пішов поруч, і все в ній отерпло, а Василь Полоз стояв біля шкільного паркану і тужливо дивився їй услід.

— Василю! Полоз! Гайда з нами коней з лугу перевозить! — гукали до нього конюхи...

— Заходжу я до кабінету заступника начальника «Облсільгосптехніки», а він через стіл, очей від паперів не одриваючи: «Невже ви читать не умієте — у мене сьогодні прийому нема!» — «Ех,— кажу йому,— Андрію Давидовичу, як ми з вами перший цукровий комбайн пускали, тоді у вас для мене прийом завжди був...» А ми з ним справді перший у тих краях цукровий комбайн пускали, одна ланкова ще під комбайн лягала і пробі: хоч ріжте мене, не пущу... Боялися люди, що комбайн напсує більше, аніж зробить. Тут він очі на мене звів: «Невже це ти, Василю Дмитровичу?!» А він не знав, що я додому повернувся і тут роблю.— Полоз різко повернув розмову на інше, і Олена була вдячна йому, вона боялася спогадів.— Ось так я і добув електростанцію. Бо думав уже до міністра стукатися...

Вони обігнули городище й вузькою, вхряслоу в глинище вулицею виїхали до ріки. Тут Баламутівка, в давнину, мабуть, широка і повновода, вливалася в Дніпро, її річище розчахувало пагорби, і в тихій дніпровській сазі, оточеній піщаною бережиною, стояли човни бакенщиків та колгоспний пором. Пором був давній, перероблений з баржі, що її купив у річковиків на початку свого головування Корбут, і викликав у Загірної зворушливі спогади. Ще школяркою Олена плавала на нім через Дніпро — допомагала матері доїти корів; і відтоді темний, припорошений сіном поміст, соснове, в живиці, поруччя вздовж бортів, дощатий стіл під навісом, каятка з вузьким віконцем, у якій за негоди тісно й гамірно,— усе було для неї на поромі рідне. Особливо любила вона ранки на Дніпрі, коли над рожевою, що віддзеркалювала досвіткове небо, водою клубочів сизий туман; здавалось, його жилаві крутені проростають з плеса, по якому пливе пором, досягають, жухнуть і розсипаються, щоб за якийсь мент утворити нові, ще чудернацькіші форми. Любила вона і надвечір'я на лівому березі, коли сонце котилося по рогатих головах корів і заходило в обору, і там, притомлене днем, влягалось на

притовчений копитами спориш, коли молоко у відрах та бідонах рожево пінилося, коли і вода, і берег, і сходні, і пором — усе було вже у вечірніх тінях. В такі літні надвечір'я Васько Полоз звичайно вудив з порома рибу, косячи оком, коли вона нестиме з крутого берега відра молока; тоді залишав вудку, біг їй назустріч, такий смішний, кудлатий, капловухий, брав відра і ніс на пором, а доярки сміялися до Оленчиної матері:

— Беручий зятьок у тебе підростає...

Олена відчула, як тепер, через багато літ, їй пашіє від того пересміху обличчя, відкинула спогад, ніби пасмо волосся з очей, і побачила коней, що розбрелися по узбережжю, між городищем та цегельнею, людей біля порома, що, оточивши молодого, гривастого нутряка, спроваджували його на сходні. Сходні були мокрі; слизькі, лошак ковзав по них передніми, спутаними, ногами і стрибав у воду, під обвішаний старими скатами іржавий бік порома, на якому стояло з півдесятка коней. Люди батожили воду довкола нутряка, коні пригинали голови, розривали вервечку з людських постатей і, високо підкидаючи задні ноги, бігли по вже зораних і засаджених городах над Баламутівкою.

— Ті розпутай йому ноги — пр-р-р-р...

— А він — пр-р-р-р — брикається...

— А його — пр-р-р-р...

Василь підрулив до перевернутих догори просмоленими днищами човнів. На мілководді, осторонь метушні, майже непорушно стояли, віддзеркалені у воді, дві молоді кобилки і лоша. Напрочуд граційні, вони здавалися щасливим витвором майстра-різьбяр, і — обое, Олена й Василь, замилювалися кіньми. По ясно-синьому дзеркалу ріки мчала, збиваючи піну, біла «ракета». Крихітне, мабуть, учора чи позавчора народилося, лошатко лежало на возі під кручею, його лизала булана кобила. Коною накинули на булану вуздечку і, похльоскуючи по боках, повели до порома. Кобила опиралась, витягуючи ший, а на середині сходнів передні ноги її підігнулись, тіло безпомічно облягло на мокрі дошки і поволі сповзало у воду.

— А знаєте, Олено, сучасна людина, навіть сільська, швидше дасть раду тракторуві, аніж коневі. Світ міняється, так і мусить бути, але погляньте, як вони її волочать. Душа болить.

— Технічна душа?..

— У моїй технічній душі — ще одна душа, та, яка виросла біля землі і коней любить з дитинства.— Василь вимкнув мотора і поспішив до порома. Олена сіла на тепле днище човна, їй було цікаво опостерігати, як порядкує на залитому сонцем березі Полоз.

Василь приніс від цегельні з десятків штахетинок і набив їх упоперек сходнів. Конюхи переймали коней, зганяючи їх до порома. Полоз узяв з воза лошатку, попелясто-сіре, в темних дльамах, і спроквола пішов до води. Булана кобила чвалала слідом, лагідно тицяючи чорними губами в мордочку лошати. Перед сходнями вона зупинилася, положко косячись на воду, але за мент уже видибувала за лошам на пором. За нею один по одному долали сходні інші коні, і скоро весь табун стояв на огороженому жердинням помості.

Вони вже були на середині ріки, коли Полоз, кинувши за борт недопалок, дістав кишенькового ножа і поліз попід жердками в загорожу. Коні стояли тісним гуртом, і він, поплескуючи долонею по лискучих вороних, буланих, гнідих боках, протискувався до нутряка, що возвеличувався на середині порома.

— Не чіпай його, він такий скажений! — гукали з-за жердин конюхи.

— Та ноги ж путом поріже,— відповідав Василь.

— На березі розпутаємо.

— На березі до нього не підступишся.

Полоз розчесав п'ятірнею пишну гриву нутряка і раптом зник з Олениних очей. Вона не встигла навіть злякатися, як там, де щойно стояв Полоз, вихопився темно-попелястий бурун, коні шарахнулись до бортів, десь тріснула жердка, а з буруна знялися в іскристе небо ноги жеребця з перемичкою пут вище копит. Наступної миті плесо з кінських спин вляглося, тільки нутряк усе ще вимахував головою і скалив зуби, з яких скрапувала піна, а біля нього стояв Василь і показував конюхам та фермівським фуражирам колодочку ножа з відламаним лезом. Крилатий теплохід обігнув пором, пором загойдався на хвилях, коні схарапудилися; Олена подумала, що мусить припинити цей небезпечний герць з ошалілим жеребцем, але мовчала. Їй хотілося, аби Василь таки зняв путо. Це було так несерйозно, жіноча примха, але хіба хтось заборонив їй почуватися жінкою? Жеребець знову скинувся на задні ноги, передні погрозливо зависли над Полозом, та вже наступної

хвилини, присилувані Василевою рукою, вони покiрно опускалися на помiст. Нарештi Василь випростався i пошпурив у воду розiрване путо. Розчервонiлий, з краплинами поту на чолi, вiн пробирався мiж коней, i тiльки тепер Загiрна прохопилася нервовим смiхом:

— Треба берегти колгоспнi кадри, товаришу Полоз...

Того дня Олену несподiвано полонила молода легкiсть, коли все видається досяжним i найскладнiшi проблеми вирiшуються без жодних зусиль. Поки конi, викрешуючи снопи золотистих iскор, стрибали з порома у мiлководдя, вони з Василем домовилися, що електростанцю ставитимуть не на березi,— довелося б морочитися з пiдмурiвком, а на старiй баржi, яка роками, напiвзатоплена, стояла бiля цегельнi — рибалки вудили з неi рибу. Баржу вони пiдженуть пiд лiвий берег, заякорять i припнуть лiнвами.

Зiйшовши слiдом за ошалiлими вiд волi кiньми на берег, вони подалися понад видолинком у луги. Розмаiття яскравих, аж до щему в очах, кольорiв: ясна зелень трав, озера розквітлого жовтцю, вiддзеркалене в заводях сине, в бiлих оболoках небо. Вони майже не розмовляли, i вже, завертаючи до обори над Днiпром, Олена видихнула:

— Гарно як, Василю...

— Поки відчуваєш, як цей луг зеленiє, як ця травинка колос викидає, як цвiте яблуня — доти й живеш... Якщо ж людина нiчого цього не помічає...

— А менi життя найлюбiше, коли нема як i угору глянуть, а я бiжу, поспiшаю...

— Я бiжу, бо життя примушує бiгти. А ось iду по лузi i знаєш, про що мрiю. Попасти б теляток з мiсяць! Отаку б купу книжок перечитав!

— А ми рiзнi, Василю.

— Ми щасливо рiзнi, Олено. Тобi гальм не вистачає, а в моєму моторi часом iскра запiзнюється. З iнженерного погляду ми доповнюємо одне одного, хiба не так?..

Олена не вiдповіла, заговорила про обору, яку треба вiдремонтувати, мобiлізувавши колгоспний актив, бо дiди з будiвельної бригади не встигають, але ще довго думала над Василевими словами i наватi увечерi, вже засинаючи, згадала їх i усмiхнулася...

«Є три породи людей — які уміють жити, які не уміють жити і які жити не хочуть. У птахів і звірів теж так», — розмірковував Антон Джулай, сидячи на викинутому повинню окоренку, біля казанка, в якому кипів суп з дикою качкою, що по необачності своїй потрапила сьогодні йому в сильце. «Качка — ця не вмiла жити, і тепер вариться, і з'їдять її. З-поміж людей не уміє жити багато хто, і легше назвати тих, хто жити уміє, ось, наприклад, він, Антон Пилипович Джулай. Не уміє жити Семен Корбут, хоч і таланить йому. Не уміє жити Олена, тьху!.. Багато зайвого беруть у голову. Його власний син Федір Антонович Джулай — не хоче жити. А міг би...»

Назад Антон не любив озиратися, він дивився тільки вперед, розраховуючи мало не на щодень можливі варіанти свого життя, як шахіст розраховує шахову партію. Але в такі ось розважливі, тихомірні хвилини, коли раптом думалось про власне життя, він гордливо втішався, порівнюючи його з тяжкою і небезпечною, але справно виконаною роботою. «...Федір переконаний, що життя дароване людині для розваги та задоволення. Але чи варто було б природі город городити задля такого дріб'язку? Життя людині, як і тварині, і птахові, дається для того, щоб вона утвердилася на землі — вросла у землю, вкорінилася. Природа викинула людину на голий острів і сказала: живи як знаєш, як умієш — жодних засторог для тебе. Застороги, правила — то вже люди вигадали, слабкі люди, які без тих підпорок не вижили б».

Антон не визнавав за щось путяще книжкову писанину, «написати усе можна», право на існування він визнавав за єдиною книжкою: «Робінзон Крузо». Він її читав і перечитував до сьогодні. І хай би йому в труну ту книгу поклали. Бо книжка потверджувала його думки, що людина — то тільки мореплавець, викинутий з ласки хвиль на берег в чім мати породила. На голий острів. На безлюдний острів. На такий ось острів, по якому зараз бродять колгоспні телята. По обіді, якщо не обіцялося гостей з колгоспу, він переганяв телят по мілководдю на острів, і до ночі, коли череду треба зачиняти в оборі, йому голова про них не боліла. Не ганятиметься ж він на старості літ за телятами по лузі. Та й не приїхав досі голова ревізійної комісії, не одміряв сінокосу пастухам, тож і не знає де пасти, щоб не

набивати черева колгоспним телятам власною травою.

Сьогодні Антон відправив свого помічника у колгосп по продукти. В минулі літа він сам по харчі їздив. На ніч зирячи виїде, потішить тіло у власній лазеньці над Баламутівкою, сяке-таке по господарству зробить, ще і з провіанту щось удома залишить, пішона якийсь кілограм для курчат чи сала кусень, смальцю ще позаторішнього в погребі шість банок, але дарове місця не пролежить. А хто перевірятиме, що він привіз на луг, хто доважуватиметься? Він ніколи не ризикує, ризикує той, хто не вміє жити або не хоче, як ось Федір.

Але одне, що цього року не було в пастухів колгоспної моторки, мотор зіпсувався, і доводилося плавати в село власними човнами, а світ не близький, залізо зношується, як і людина. Друге, що не хотілося Антону з'являтися в селі та ще перед стільки людських очей (виписати харчі, одержати, підвезти в берег), поки не вляглися хвилі після Федорової бійки з отим миршавим осіменителем Лавриком. Почешуть язика, та й обридне, чого між сусідами не трапляється. За його, Антонової, пам'яті ще й кілками один одного убивали, дурні були, не знали, що земля не всім потрібна, а потрібна вона найкмітливішим, хто жити вміє. Хоч що казати, землі тепер вистачає, Джулай сам, власне, три городи порає, а міг би й чотири, аби було кому на них робити, вони з бабою уже рачки лазять, а Федір, прийшовши з колгоспної роботи, горобцям дулі дає. Лаврика, правду кажучи, варто було провчити. Скільки нервів за ту межу стара Лавриха насмикала з Антона, поки залізними рейками не відгородився! А Лаврик? Минулої осені п'ятірку за корову загилив, хоч корова і не погуляла. Досі даремно викинута п'ятірка муляє Антонові в грудях.

Провчити треба було, але ж не так, щоб по всьому селу відлунилося, а тихо, з розумом...

Він вчув мотора, коли той же був біля гирла затоки, вуха слугували Антонові краще, ніж очі, що вже при-тьмаріли. Вечоріло, затока була бузково-синя, наче пофарбовані в шовковиці полотняні штани, які все дитинство проносив Антон. А тепер що — моди повигадували, спідниця вище нікуди, біжить серед дня по вулиці і світить заднім місцем, наче велосипед фарою.

Він бігма підгріб довкола вогнища, щоб де яке пір'ячко згоріло, качка вже переварилася, скаже, курча

з дому привіз, якщо кого незваного принесе. Карася, кіло зо три, піймав удосвіта на донку, так той в очеретах, не знайдуть. Гірше, що телята в острові, але якось, відбрешеться, не вперше. Нарешті на носі човна він упізнав Федора. Настрій йому підупав, син марно не потеліпається в таку дорогу, з хорошими вістями теж не поспішить. У всьому поталанило Антонові — а от із сином ні.

На сина Джулай здавна покладав багато надій, може, тому й болить ниньки. Вище себе він ніколи не вчив Федора стрибати, високо заберешся — далеко падати. Багатьох пережив Антон Джулай, було он де носилися, під небесами, а де вони тепер? Не неволив дуже і до науки, не людина для науки, а наука для людини. Довчилися он сусідські, башки вже від науки порозпира-ло, а з Києва досі маршрутними автобусами їздять і на кооперативи в батьків доять. Книжки, кричать, книжки, а головне — щоб було на книжці або, як у нього, Анто-на Джулая, в підпіллі, в залізній, ще з війни, за одне-однісіньке яйце виміняній коробці. Тоді Італійці верта-ли з-під Сталінграда, злидні злиднями, він і шкіряну офіцерську сумку за горщик картоплі виміняв — два-дцять літ чоботи носив. У коробці, і щоб сотенними, кож-ну на світло перевіряв недавно, похрускують, да... Не неволив він сина і по містах легшого хліба шукати, те-пер у селі ситніше проживеш, аніж у місті, де все купи. А хотів Антон, щоб вивчився його син на ветеринара, бо все Антонове життя посвідчувало, що ветеринарське ремесло — то завжди свіжа копійка, і за всяких влад, і за всяких перемін. Єдине, кому Антон у житті зазд-рив, — ветеринарам. Колись було призвичаївся кабанців вихолощувати, добре капало, як сир у маслі жив, потім понаїздило їх, учених, з дипломами та довідками. Але Федір його не послухався, пішов по шоферській лінії, воно теж не пісно, якщо ночей не досипати, але то вже пахне казенним домом, а такий кусень ніколи в горло Антону не ліз, закон краще обійти, бо потім і не об'їдеш.

Федір вистрибнув на берег, ледве ніс човна розсунув очерет, і пішов до Антона широкою, важкою ногою, не піднімаючи очей.

Припалив від вогнища сигарету з фільтром, аж тоді глухо мовив:

— Лаврик у суд на мене подав. Уже дільничний чу-бив, свідчення знімав.

— А хто докаже?

— Фельдшерка побої зняла. А щелепу йому аж у районі вправляли, тріснула...

— Вигулявся бичок, дурної сили по зав'язку. А може, він сам себе сп'яну розмалював, а на тебе бочку котить?

— Сусіди бачили, батьку. Лавриха розкрила піддувало — мертвий прокинеться.

— Догрався, Федю, спасибі.— Антон понуро схилив голову, що видалася раптом такою важкою.

Усе можна перетерпіти, але щоб його, Антонового, сина судили показовим судом у сільському клубі, щоб його Федько сидів на передній лаві між двох міліціонерів, як обпльований, і кожен, кому заманеться, виливав на нього, Федора, а отже і на батька, Антона Джулая, помії — такого несила терпіти. Антон уявив, як тішитимуться поза очі і в очі його вороги — і скреготнув зубами. А вороги в селі — усі, такий закон острова, на який викидає людину при її народженні. Побачив слід на піску, якщо хочеш жити і хочеш дихати — заряджай гвинтівку. Він не надав тій бійці ваги, думав — посмикається Лаврик та й осяде, вип'ють якоесь з Федором по чарці і помиряться, а воно, бач, як повернулося...

Виїхали Джулаї у ніч і всю дорогу, під лунке татання мотора, мовчали.

«Людина живе майбутнім,— думав Дід, поки газик котився полівкою, що курилася вслід машині.— Ось я гадаю: прополоти б буряки — і можна жить. А Петро біля мене своє: взути б машину у нову гуму. І так усе життя. А якщо тобі шістдесят з чималеньким гаком, і давно час на заслужену пенсію, і майбутнього нема, а є тільки минуле, чим жити тоді? Спогадами?»

Безсонні, повні думок про господарство ночі виснажували, але найбільше боявся нині Корбут ночей, коли не треба буде думати, чим нагодувати завтра корів, аби не впали надої молока, у кого позичити бульдозер і як випрохати в «Сільгосптехніці» новий буряковий комбайн, а в лісництві — дошок для ремонту свинарників, і сіяти чи не сіяти цього року гречку, а якщо сіяти, то де й скільки. Він не боявся смерті, він стільки разів за своє довге життя зазірав їй у вічі! Що її боятися,— казала якоесь Голубка,— бійся не бійся, а тітка все одно прийде

і візьме. Він боявся передсмертя, років вимушеного нероб'я, чистилища — пір'ячко чищу перед далекою дорогою, — казав його брат. Було б справедливіше, аби людина помирала раптово, в клопотах, у роботі. На таку смерть він заздрих.

Він пробував ужитися в свої пенсійні роки, він силкувався. Він любив бджіл, любив, заїхавши на колгоспну пасіку, слухати заклопотане гудіння у вуликах. У такі хвилини химерні думки про велике таїнство життя і смерті плелися в його мозкові, відтісняючи звичні господарські клопоти в глибину свідомості, але то тільки на короткий мент, бо коли він підводився і йшов до машини, він уже думав, дати завтра коровам січку з буряками чи зелену кукурудзу.

Минулої весни, коли бджоли роїлися, він попросив у пасічника молодий ройок і поставив у своєму садку вулика. Ось вийду на пенсію, розведу бджіл, ходитиму по пасіці в солом'яному брилі і майці, наче дачник, а ти возитимеш на ринок у район мед, сміявся до Гальки. Вулик простояв у саду з півліта, Корбут привозив з колгоспу пасічника, той відкривав вулика і розказував, як розпізнавати матку, як вирізати комірки з личинками трутнів, а одного вечора Дід затулив вічко вулика і одвіз його на колгоспну пасіку, зрозумівши, що це не для нього, вже ліпше він попроситься в сторожі до комори, все одно сну ні в оці і навряд чи тоді буде. Він любив їздити на пасіку. Любив ці поїздки як короткі зупинки в колотнечі буднів, як хвилинні спочинки, коли піднімаєшся на гору і зупиняєшся, щоб озирнутися довкола, помилуватися світом і знову ще завзятіше дертися по крутогір'ю.

Він любив жити в русі.

Поле просило дощу; Дід майже фізично відчував спрагу блідуватих паростків кукурудзи обабіч полівки. Не зійшов ячмінь, сорок тонн на дорогу висипали. Далі починалися рівні, як футбольне поле, бурякові плантації. Петро підрулив до дощатого вагончика. Його притягли сюди для полільників та механізаторів на випадок дощу, а дощу не було. Уже котрий тиждень з голомого неба безтурботно зяяло сліпуче сонце. Біля вагончика стояв мотоцикл Василя Полоза, велосипед з моторчиком-диркавкою обліковця тракторної бригади і віз польового бригадира Степана Джерела, коні паслися у виярку. Сам бригадир з традиційною метрівкою-

трикутником цибатувато дибав уздовж полівки, вимірюючи прополену площу. Дід домовився з Джерелом по обіді зустрітися на буряках. Механізатори у вагончику смалили сигарети та розповідали побрехеньки.

— Стеріг дід Йона скирту вівсянки, це ще давніш було. Заліз звечора у солому і спить. А Джулаїха прийшла уночі «позичить». Загорнула разом із соломою і сонного Йону, на плечі — й понесла. Несе-несе та заблудилася і вийшла ярами аж до Дніпра. Опустила рядно на землю, не знає, куди йти, а дід прокинувся та до неї: «Ти чого?» Потеліпалися вони понад Дніпром і прийшли в Перевози. Дід Йона притомився, сів на рядно з соломою й каже: «Занесла ти мене за тридев'ять земель, неси і назад...»

— А що, та Джулаїха — як добра коняка. Іду ранком на Таборище орать, позаторік там соняшник був, бачу — дві скирточки ворущаються. Під'їжджаю, а то Джулаїха дві в'язки соняшничиння нав'язала, а підняти не може. Поможи, каже, синку, я б тільки на плечі взяла, а там піду. Я спробував піддати — ледве-ледве підняв. А вона хоч би що — пішла з тими в'язками навпереваги. Потім питав, дійшла, каже, до ярка та й заточилася, уже від ярка разів з п'ять по те соняшничиння ходила...

— А знаєте, чого Йона накульгує? Перед війною якось повезли нас на повітряний парад. Там з парашутами стрибали. Ідемо назад, Йона й каже: «Буду на льотчика тренуватися, натренуюся й ходитиму, чортова душа, в шкірі, сюди—рип, туди—рип...» Удома зметикував він з рядна та вірьовок парашута, заліз на в'яза й стрибнув...

— Приходить він оце по зимі в тракторну бригаду з песиком, а песик той — три вершки від землі. «Знаєте, хлопці, — каже, — що оцей пес — від ведмеда з вовком?» — «Та хіба, — запитуємо, — від ведмеда з вовком пес народиться?» — «Ет, не пройшло, то й не пройшло...» — сміється...

— Ну, хлопці, мабуть, час по конях, — сказав Полоз. Механізатори докурили і подалися до тракторів, що маячили на белебні. Корбут і Полоз пішли по буряковій плантації. Джерело був уже біля ланок, що саме приїхали машинами з обіду. Дід раз у раз нагинався, короткозоро придивляючись до посівів, — тут уже пройшли ланки і в рядах було чисто, але крупинки мінералки не-

зрушно білили між сухого, подрібненого сошниками груддя. Там, де прополоти не встигли, уже зацвітала свиріпа.

— Помітили, Василю, що ночі сухі, росою й не бризне,— зітхнув Дід.— І дивіться, без дощів, а свиріпу жене.

— Я проїхався учора на поля сусідів — у них на буряках свиріпи майже немає. І знаєте чому? Бо в сівозміні перед цим не було гороху.

— Горох агрономія вважає найкращим попередником для буряків.

— Але поле нам свиріпою засмічує він, Семене Гнатовичу. Найкраще сіяти по пшениці.

— По чому не посій на наших буграх, та ще як сухоліття...

— Дайте бульдозери, ми загат по ярах нагорнемо, на півліта запас весняної води матимемо.

— А що — будем жить, будем думать,— підвів голову Корбут.— Ось тільки з бульдозерами — гній нема чим згорнуть, а ви...

— Бородай Олені обіцяв.

— Ну, якщо Бородай обіцяв...— Корбут звернув у лісосмугу, де чекали на нього ланки. Муляв здогад, що Олена радилася з секретарем райкому про ставки без нього, голови. А навіщо їм Дід, Дідове уже відтанцювалося. Раптом він подумав, що не помилився у Василеві Полозі, сватаючи на інженера колгоспу, рука у нього чіпка й розум з перспективою, і втішився. Коли люди радували його, причепливі думки про старість відступали.

Привітавшись з жінками, Корбут лагідними очима провів по засмаглих, припорошених дорожнім пилом, бо щойно з автомашин, обличчях. Молоді в ланках мало, більшість полівниць — майже його однолітки. Стара колгоспна гвардія, без якої господарству поки що не обійтись жодного дня. Хлопці і дівчата, що залишалися після школи в селі, за сапки не хапалися, їм давай до машини. Корбут багато роздумував про завтрашній день колгоспу, ті думки гнітили, і він ділився ними з Оленою. Олена Дідової тривоги розуміти не хотіла: «Об'єктивний процес, Семене Гнатовичу, так і повинно бути. У наші дні прив'язувати до сапки людину, яка може керувати трактором,— неекономно. Економісти кажуть, що в сільському господарстві має працювати не більше десяти процентів населення». — «А буряки прориватиме хто —

твої економісти?! — сердився Дід. «Машини, Семене Гнатовичу...» Їм, молодим, було легше, бо вони народилися й вирости в світі, де машини стали звичайністю, вони не приганяли, як Корбут, першого трактора в село і не інженерували в «МТС під грушею», де було техніки менше, аніж зараз у самому берестоцькому колгоспі.

Корбутові з колгоспницями було звично й легко. Джерело стояв збоку, зіпершись на метрівку, його коні, уже впряжені в широкого воза, встеленого травою, желяби пириї попід лісосмугою, далі стелилися поля, що десь на видноколі зливалися з небом, жінки сиділи впівкола між молодих дубків, поклавши біля себе сапки, і було в цій старосвітській картині щось від його молодості. І раптом Корбутові подумалось, що Олена, мабуть, має рацію у цій їхній суперечці, минуле тяжіє над людиною, людина марить молодістю усе життя і підсвідомо накладає той трафарет на малюнок нових днів. Щоб розвіяти чари, він повернув голову і побачив автомашини, що діловито котили полівкою до села, яке прозірало з-за пагорбів не стріхами, а шиферними гребенями будинків, польовий стан тракторної бригади в долині над Баламутівкою, димарі теплоелектростанції над Дніпром. Дід зняв капелюха, відкривши сонцю сиве, але все ще густе волосся:

— Бачили, товариші, районну газету? Нижче нема куди — на останньому місці по буряках.

— А газетку ж можна перевернути! — весело загукали жінки. — І опинимося на першому!

— Хіба ми не хочемо швидше? Якби могли, за день би зробили!

— Торік баба Голубка пенсіонерів виводила на штурм...

— Уже Голубка відводила.

— В лікарні?

— Привезли з лікарні. Просилася, щоб дома померти.

— Ніхто за нас цього не зробить, як ми не зробимо, — продовжував Корбут. — Шефи приїхали на вихідний, і за це їм спасибі, самі знаєте, їхню роботу теж комусь треба робити, і вони не гуляють. А наше нам треба робити. Я думаю, що треба зараз рвать саму свиріпу, бо свиріпа виссе буряк. А пізніше — порозриваємо в рядках. Будем далі жить — будем думать, як зробити, щоб обійтися на буряках без санок. От Василь Дмитро-

вич пропонує циркулярні рала, з метеликом, будемо пробувати, приживеться у нас це діло, замовимо шефам.

Жінки, узявши сапи, пішли в рядки. Дід зирнув на Степана Джерела:

— Голубку навідував?

— Заходжу.

— Ніякої надії?

— Життя — не кіно, назад не покрутиш, Семене...

Корбут наказав шоферові їхати, але не сказав куди, і Мурач повів машину до тракторного стану. А Дід дивився просто себе і не бачив ані дороги, ані полів обабіч неї, він думав над словами Джерела.

Якби людське життя справді було кінострічкою, яку можна перемотати, як по війні перемотував її механік кінопересувки, залучаючи до тої почесної і вигідної (безплатне кіно) роботи хлопчаків, з якої б частини волів прокрутити своє життя знову він, Корбут? Але стрічки не було навіть у пам'яті, були окремі кадри, уривки днів, короткі фрагменти, з яких викладалась у пам'яті печально-радісна (бо пам'ять зберегла лише хвилини радості або суму, сірі дні безслідно загубились) кіномозаїка, схожа на рекламний ролик нового фільму, який крутять перед початком сеансу замість кіножурналу. Кіно Дід любив. Його мозок одібрав з тої мозаїки кадри, де в об'єктив часу потрапляла Голубка.

Він пам'ятав сухий гарячий дух нагрітого за день і ще не остиглого серпневого поля, солодко терпкий запах жніва, м'який шелест стерні під колісьми воза, і тепло Голубчиних рук, що віжкували, рук, яких він ненароком торкався, коли віз хилитало на розбитій полівці. Вони були одні-однісінькі в сутінковому полі, Корбуту ледве виповнилося двадцять, Голубка — старша літ на п'ять, і вже була вона з дитиною, чоловіка, колгоспного активіста, встрелили з-за тину темної ночі. Корбут досі пам'ятає стугін крові в скронях, і жар високих, під ситцевою кофтиною-безрукавкою Голубчиних грудей, і її налякані, палахкі, наче два світлячки, очі. — уже через силу Голубка відштовхнула його та стьобнула віжками по конях, тікаючи не так від Корбута, як від самої себе. Корбут брів вечірнім полем, хмільний і щасливий, аж поки не побачив під селом, уже поблизу крайніх хат, підводу і тиху, зосереджену Голубку на ній. «Я посвтаюся до тебе», — сказав тоді Корбут, беручи з її рук віжки, а Голубка на те довго мовчала і, вже коли в'їхали

у вулицю, озвалася: «Навіщо я тобі — з дитиною?» — «А може, я люблю тебе...» — «Молодий ти, сили багато, ось і вигадуєш. До війська скоро, а ти — свататися».

Восени він пішов до війська, а коли повернувся, Голубка вже була замужем за Грицьком Гандзюрою — трактористом. У сорок першому вони з Грицьком вели на схід колону тракторів, у Грицьків «Універсал» влучила бомба. Те, що лишилося від Гандзюри, вони поховали край степової дороги, видобавши неглибоку яму в сухій і твердій землі, насипали горбок над могилою і навіть укопали стовпець з дощечкою, на якій, наслинивши хімічний олівець, Корбут написав: «Тут похований Гандзюра Грицько Халимонович із с. Бересточі на Київщині». А нижче намалював зірку. А за тиждень він здибав у степу Голубку з колгоспною чередою. Над степом шугали чорнохресті літаки, горіли пшениці, корови метлялися у вогняній хурделиці і жалібно ревли, недоєні, Голубка була чорніша землі, останні роки перед війною вона завідувала колгоспною фермою і виростила цих корів з теляток — Корбут так і не наважився сказати їй правду, переконав, що Грицька взяли в артилерійський полк разом з його «Універсалом», і Голубка повірила, бо хотіла вірити.

— Заїдемо до Голубки, — тихо сказав Корбут, коли вони виїжджали з тракторного стана. Петро повернув до села.

Голубчина хата гніздилася на пагорку над трасою, до ганку вели круті, викладені дощечками сходи. Біля двору стояли бригадирові коні. Хата була розділена піччю і перестінком на дві кімнати: світлицю та спальню. У світлиці було порожньо: мисник, лава під стіною і стіл. На столі у дерев'яній рамці стояла фотокартка: Голубчина дочка з білоголовими дітьми. Два портрети висіли над столом: Голубчин і Грицька Гандзюри. Грицько, підмальований фотографом, був неприродно молодий і несхожий на себе: в пам'яті Корбута ще жило його сіре, неголене лице з червоними від недосипання та втоми очима.

Голубчин портрет був пізніший, повоєнних літ, виразний і правдивий. З коричнюватого фотостаса спокійно і зосереджено дивилася молодиця, повнолітньої вроди, якої не в силі була приховати ані вовняна хустка, ані куфайка. Корбут пам'ятав цей портрет, він висів на районній Дошці пошани, коли Семен, повернувшись з

госпіталю, ставав на партійний облік. Тоді Голубка ще головувала в колгоспі, але «жіночому царству» надходив кінець, з армії повертались мужчини. Він уже працював головним інженером «МТС під грушею», коли здивав її в полі. Голубка одвела Корбута від старенького «Універсалу», що пахкав у весняне небо синіми кільцями диму, і запитала, зазираючи в обличчя: «Кажуть, ти знаєш, де Грицькова могила?» І її очі, і її пальці на його руці, і все її здерев'яніле, застигле в чеканні тіло волато до нього: ні, ні, ти нічого не знаєш, бо він — живий! «Знаю... — видихнув Корбут. — Тільки ти сама не знайдеш. Ось відсіємося й поїдемо. Тоді, в степу, я пожалів тебе...» Голубка мовчки відійшла до упряжки, чужим, холодним голосом гейгейкнула на корову і, вхопившись за чепіги плуга, побрела по косягору, все вище й вище, аж поки її темна хустка не замаячила на шпилі, під самісіньким небом. Серед літа вони справді вибралися на Канівщину, Корбут якраз їхав емтеесівською півторатонкою по запасні частини, витупали полівкою, на якій загинув Грицько Гандзюра, але могили не знайшли, та й дивно було б, аби в такі лихоліття зберігся горбок край дороги.

У хатці було сутінково й душно, гостро пахло жасмином (на підвіконні білів пишній букет), але крізь солодкий жасминний дух непереборно пробивався запах ліків. Корбут привітався, йому відповіли Степан Джерело, що сидів біля ліжка, Голубчина дочка і дві бабки на лежанці, а Голубка мовчала. Корбут не бачив Голубки з місяць і був вражений її виглядом. Сизувато-зжовкле, висмоктане хворобою обличчя і очі, чужі і байдужі до всього, що діялося довкола. Нерухомо й пильно дивилася вона в стелю, білу, в павутинках тріщин, і ворушила тонкими восковими губами, ніби силкувалася, пригадавши свої невеликі лікнепівські науки, прочитати на стелі щось невидиме для інших, дужих, живих. Він так і подумав — живих, бо той відсторонений від світу погляд уже не був поглядом живої людини.

— Мамо, Семен Гнатович прийшов вас провідати, — мовила дочка, торкаючись сухої, як тріска, матеріної руки.

— Який... Семен Гнатович? — прошелестіла Голубка.

— Та я, Корбут... — Він кашлянув, зім'яв у пітних долонях капелюха.

— Не знаю...

Але очі її здригнулися, повільно попливли до нього, як пливають вогні літака, коли він з'явиться на видно-колі, беззвучний і невидимий на вечірньому небі. Корбут відчув байдужий дотик тих очей, і тільки по довгій хвилі Голубка степлілим, як присок, що його ворухнуло свіжим вітерцем, голосом прошепотіла:

— А-а-а, Буслик...

Так дражнили його літ п'ятдесят п'ять тому, бо мали Семен був худий і цибатий. Ще жила мати, Голубчинні батьки були такі ж босаки, як і Корбути, і вона наймалася за няньку до багатія на їхній вулиці, і вже, мабуть, ніхто в світі не пам'ятав, як кликали по-вуличному Семена Корбута, напевне, і сама вона не пам'ятала до оцієї ось хвилини. «Невже так небагато пам'ятається з довгого людського життя, коли чуєш за плечима дихання смерті?» — із щемким сумом подумав Корбут.

— Я оце кого бачу, тому й розкакую,— озвався Джерело, що досі сидів мовчазний і похмурий, сумно звисивши сиву голову.— А тобі, Голубко, ще не казав. Минулої неділі заходить до мене дідок моїх літ, а з ним — молодик літ п'ятдесят. Схожі з обличчя, видать, що батько і син. Вбрані по-міському. Дідок став лицем до світла: «Невже не пізнаєш?» Я дивився-дивився: не пізнаю. «А ми ж з тобою наче брати будемо...» — каже той дідок. Я так і затрусився: «Невже-бо це ти, Дениско?» А се ж таки він і був, Дениско, ти, Голубко, повинна його пам'ятать більше, ніж Семен, бо роками старша. Десь року п'ятнадцятого Прохор Колоша узяв того Дениска з приюту корів пасти, та скоро наміривсь віддати назад. Так мій батько пішов до Прохора та й забрав казенчука, теж до корови, бо ми ще малі були. А як ми трохи підросли, батько віддав Дениска до ремісничого училища. Вивчився той на чоботаря, але не до чобіт узявся, а з червоноармійським загоном пішов проти білополяків. А як повернувся Денис у Бересточі, посватався до нашої сусідки Мотрі Хлюлиці, може, пам'ятаєте, вона рушники пов'язала. Десь під тридцяті роки поїхав мій батько переселенцем на Миколаївщину, і Денис та Мотря з нами, уже двійко дітей у них знайшлося. Ми-скоро повернулися, а вони на Миколаївщині zostалися. Осе ж і Антон Джулай з нами їздив і теж було залишився. Перше батько з Денисом переписувалися, а тоді перестали. Чули тільки ми, що Мотря невдовзі захворіла й померла, а як далі Денисова доля склалася, нічого

не знали. Коли ж оце, через стільки літ, об'являється. Невже се він, казенчук, думаю, стільки сплигло. Денис там у колгосп вступив, пішов на фронт, був поранений, лікувався в Куйбишеві, у Куйбишеві й одружився вдруге. По війні забрав до себе дітей. Працював на хімічному заводі, вивчився на техніка, допомагав будувати хімічний комбінат в Африці, а тепер ось пенсіонер. А той, другий,— син від Мотрі, він теж у Куйбишеві інженером працює, так той син усе шукав фотокартку матері, по фотокартку і приїхав у Бересточі. Кажуть, що я на матір схожий, це вже він до мене, але дуже хочеться побачить, якою вона була. Пішли ми з ним по кутку, та де там, яка в ті роки фотографія...

— Семене, Семене...— прошепотіла Голубка. Корбут нахилився і побачив її пробуджені очі.

— Я тут.

— Ти не забудь, перекажи моїм дівчатам з городньої... Ти перекажи дівчатам... Я на клинку біля кукурудзи рядочок ранньої капусти посадила, розсада в парнику залишалася. Так хай поливають той рядочок, бо засохне. Над дорогою, як до парників іти. А я скоро буду, скажи...

— Скажу, Голубко...— голос йому обривався.

Ранком Антон Джулай дочекався, коли Митро побіжить на ферму, і шмигнув у хвіртку до Лавриків. Він ішов двором м'яко і запопадливо, ніби стелився по вишій хрестиками курячих лап землі. Лавриха, що на осонні чистила картоплю, побачила його і здригнулася, ніби чогось боялася, і Джулай завважив це не без приємності. Переляк тішив та солодив його душу, як і тридцять літ тому, коли він такого ж яскравого ранку, підтримуючи плечем голову, заходив до цього двору і посміхався до Лаврихи значливо та втаємничено, як посвячений, як провидець, як характерник. А насправді у ночі, як і щоночі, йому знову не спалося, він тупцював біля своєї хати, наче ховрашок, який набиває нірки добірним зерном, аби затишно й тепло спати взимку під снігом. Про зиму Антон ніколи не забував. І порівняння з ховрашком його не ображало, навпаки, лестило, бо то — старатливий і мудрий звірок, ще — мурахи, але мурахи любляють гурт. Джулай гурту недолюблював, Джулай був сам, він був одинець, як і належить людині,

що поважає себе. І ось, тупцюючи тої літньої, сорок другого року, ночі, він почув, як у Лавриків рипнула садова хвіртка. Антон припав до тину і уздрів довгов'язу тинь, що пропливла по двору, принишкла біля сірої пройма сінешніх дверей, зашкреблася в шибку, а за якусь хвилю в сінях шерехнуло, двері одчинилися, Лавриха зойкнула і, наледь стримуючи плач, притихла. А ранком Антон бачив з вікна, як Лавриха, невміло озираючись довкола, дибала в пригреблицю, закладену кулями околоту, а пола куфайки, яку вона підтримувала ліктем, відчувалася...

Але цього разу Лавриха шпурнула ніж в алюмінієву миску з картоплею, повернулася і зникла в сінцях, хряснувши дверима. Це вже була образа, приниження, те, через що йому судилося пройти, щоб піднятися над усіма ними, це вже був іспит, випробування, і жоден м'яз не здригнувся на солодкому, усміхненому обличчі Джулая. Врешті, в хаті така розмова навіть більше з руки, головне, щоб вона, стара дурепа, не замкнула дверей. Двері не були замкнені.

— Ой, чесно скажу, Гаврилівно, не знаю, за які такі гріхи ти на мене зло маєш!— казав Антон, заходячи до хати та всідаючись на стілець біля вікна, аби бачити усю хату і Лавриху біля комина.— Щоб я з цього місця не встав, як я на тебе хоч граминку серджуся. Як була ти мені добра сусідка, такою і залишилася, хоч там суди-пересуди і перекомісії. Ну, почубилися двоє молодих півнів, як почубилися, так і помиряться, діло житейське, невже ж бо ми з тобою якісь темні, що дітей рідних з-за отих проклятих меж по судах водитимемо? Та що нам — землі мало? На тім світі на всіх вистачить, як є — наїмося. Бідний Андрій, усі йому царства небесні, добре, що він і не дожив до такого.

— Та не причитай ти, не причитай, бо не за межі!— раптом скипіла Лавриха, і то був добрий знак, гірше, якби вона води в рот набрала.— Змолотив твій вурдалака йому лице, наче сніп на току. Так що Митрові робити — спасибі твому виплодку сказати, чи за скоиру хapatися, чи, може, у вікно вистрелить? Ти ж усе — закон та закон, от хай закон і розбирається. Твоєму добре — сім годин посидить за баранкою та й руки в брюки, а в мого на плечах, вважай, уся колгоспна ферма...

— Хто ж каже, у сіменителя — робота важка, знову ж — відповідальність,— лестив та й лестив Антон.— Хло-

пець він у тебе хоч куди, не те що мій гультіпака.— Антон зобразив на обличчі суворий, безкомпромісний осуд.— На колінах день стоятиме отамечки серед вулиці, землю, стервець, їстиме, тільки хай Митро відкличе позов із суду. Рішимо це діло по-сусідськи, а не на сміх та поговорі людям. Був би Андрій живий, тут балачка коротка, він ціну людям знав, доброті не забував ніколи. Як здибалися ми в партизанах, перед останнім нашим боєм він мене обійняв і каже: «Люблю тебе, Антоне, і уважаю, боржник я твій навіки». І то: я ж, можна сказати, сама знаєш, із зашморгу його вийняв...

Він знову навернув свої думки до літа сорок другого року, до того ранку, коли Лавриха, роззираючись, зникла в пригребіці. Він обійшов городами, переліз через тинок і нечутно з'явився з-за ожереду соломи саме в той мент, коли Андрій Лаврик, обшмуглений, зарослий і постарілий на десять літ, у заглибині між снопів околоту сьорбав принесений жінкою суп.

Лаврикові, колгоспному пастуху до війни, коли він, відігнавши за Дон череду, повернувся додому, німці запропонували вступити до поліції. Андрій відмовився, ще й виматюкав старосту, що доводився йому у якомусь там коліні родичем. Староста не зглянувся на те, родичання, два поліцаї повели Лаврика в районну комендатуру, але по дорозі він утік, поліцаї стріляли вслід, не вцілили, а може, не хотіли влучати. Якийсь місяць-два про Андрія не було чути, ніби крізь землю провалився, а оце з'явився удома. Він поклав ложку і сторожко дивився на Джулаю, а Лавриха упала на коліна перед Антоном, ніби перед святим образом, і пошепки заголосила: «Антончику, не погуби!..»— «Хіба я — що?»— сказав Джулай і почав розпитувати Андрія про колгоспну череду, про те, де той був і що бачив, і про дальші Андрієві плани. Лаврик відповідав неохоче, можна сказати — цідив крізь засмаглі губи, бо й до війни вони не дуже сусідували, хоч Антон і був помітною людиною в селі, останні роки працював сільським заготувачем, міняв заполоч і шерстяні хустки на металолом і роги. Але Джулаєві було приємно сидіти на снопах околоту і вести неспішну розмову з Андрієм, насолоджуючись повною, можна сказати, владою над своїм сусідою. Звичайно, він не такий був дурний, щоб виказувати Лаврика поліції, німці сьогодні є, а завтра їх не буде, він ніколи не вірив у тривалість їхнього танково-мотоциклет-

ного спектаклю, і головним у цій війні було для нього — голову не підставити під дурну кулю, а зад — під нагая. Пережити, вижити, стати по той бік людської веремі! Ну яка ж йому була вигода виказувати Лаврика?

Але кожного разу, коли Лавриха скрадалася до пригребіці, Антон ніби ненароком опинявся біля тину, що розмежовував їхні палісадники, і проводжав її промовистим, пильним поглядом, від якого вона вочевидь горбилася і старіла. І поки Андрій переховувався в пригребіці і потім, коли він переправився за Дніпро, в ліси, Джулай, ніби нічого й не маючи на думці, казав Лаврисі, аби та допомогла його жінці просапати картоплю, або зжати ниву, або змолотити просо, і все те за спасибі. Йому, правда, і при німцях непогано жилося, розумному та старатливому чоловікові за усіх влад добре. Влада — вона як вітер, одні дерева ламає, інші, далекоглядніші, самі гнуться, щоб за мент випрямитися і ще ширше розростися під сонцем, бо розумне дерево не у висоту ростиме, а по землі стелитиметься. Правда, під кінець німці наплювали йому в борщ і коня повели з двору, і корову, спасибі, хоч теличку залишили, проте за кмітливого чоловіка і чорт богу молиться, вийшло на краще, коня все одно б довелося до колгоспу віддавати, а так він за кожної нагоди згадував, що постраждав від загарбників, особливо в партизанах це згодилося.

— То одне діло — Андрій, і спасибі тобі, дякувала і дякувати буду, а це — інше... — мовила Лавриха, але в її голосі уже не було колишньої твердості, була бабська сльозливість, бабський спомин про горе, яке розворушив Антон. Лаврик з трьома такими ж молодиками вскочив до старостиної хати, де німці вечеряли, і — «Хенде хо!» а його з печі так хендохнуло, що ледве за поріг хлопці витягли, правда, старостину хату гранатами закидали. Він і до війни слабував на легені, а тепер ще підрешетило, з рік по війні пронибив світом та й помер, і гусине сало не допомогло, хоч Лавриха тим салом обгодовувала чоловіка. Він, Антон, ніколи не був злостивий, ніколи не бажав ближньому лиха, але ж тільки подумати — чи варто зимувати по лісах, лізти під кулі, щоб за якийсь рік по війні тебе з партизанською медаллю на лацкані твій безмедальний сусіда Антон Джулай, що за п'ять воєнних літ і не плюнув супроти вітру, поклав у труну і власноручно забив її короткими шалівочними твіздками, бо довших не було і в усьому районі...

— Одне це все діло, Гаврилівно, бо одне життя живемо, а не десять, і навіщо його ближньому псувати,— скрушно хитає головою Джулай.— Чесно скажу, ми з тобою уже в землю дивимося, а нашим дітям тут жити та добра й діточок наживать. Так ото щоб я з цього місяця не встав, відро казенки ставлю, не треба буде й сулії, що в тебе під волоським горіхом закопані, покличемо сусідів, та вип'ємо мирову, та пом'янемо Андрія добрим словом, та заспіваємо з тобою про огірочки, як у давні наші мелодії літа...

То був ще один підготовлений ним хід козирною, погони, очко, десятка й туз, удар під дихало, як сказав би Федір: на масляну заговорили було в селі, що Митро Лаврик бере зоотехнічку, яка по племінній справі в колгоспі, ще й підхихикували зичливо, що тепер колгосп матиме лише племінне поголів'я, але діло розклеїлось, буцімто Лавриха не вподобала наречену, бо, мовляв, не хазяйка і на язик гостра. Так чи інак, а Лавриха вигнала літрів з півста горілки, зоотехнічка була здалеку, і весілля лягло на жениха; коли ж усе відклалося, закопала ту горілку під волоським горіхом, ще й торішнє кукурудзяння над скопаним спалила, аби притрусити попелом. Тільки ж від Антонового ока і муха в сусідньому дворі не сховається, знання за плечима не носити, правильно кажуть, ось і згодилося.

— Воно ж, я тобі чесно скажу, Гаврилівно, самогон ниньки і пити нам не випадає, за самогон зараз строго, штрафом, як раніше, не відбудешся, а ще як, приміром, для твого Митра — страшно й подумати, він же не те, що ми, сірі, з нас, як з гуски вода, а Митро — колгоспний сіменитель, головна людина в тваринництві, можна сказати, актив...— І заслішив, побачивши, що вже можна не лізти на рожен, що вже час дати відчипного.— Щоб я з цього місяця не встав, чесно скажу: землю Федір тут, у порозі, сьогодні гризтиме, тільки уже й з Митром погомони, каменя за пазухою не носить, а по-сусідськи, по-людяному, по-доброму...

Уночі задощило.

Корбут вчув крізь полохкий сон, як видзвонює під краплями залізний дах веранди, підвівся з ліжка, відчинив вікно: у темному, з сірими примарами облитих цвітом груш саду шелестіло, гостро пахнув бузок. Небо

було заволочене хмарами, і він подумав, що дощ обіцяється затяжний. Але дощ швидко вщух; Дід ще довго прислухався і ждав — ніч мовчала. Розчарований, він спробував було заснути, проте сон невідь де запропався і не приходив. Натомість з густої, вогкої темряви нитилося і засновувало свідомість павутиння причепливих думок...

Учора, коли він повернувся з району, йому сказали про смерть Голубки.

Дах веранди знову задзвенів, дощ був рідкий, скісний, краплі бились у шибки, наче хрущі, що летять на світло, Корбут рахував їх, аби не думати про те, про що заборонив собі думати, нарахував кількасот і непомітно для себе знову задрімав. Він розплющив очі, коли під вікном уже тутукнув газик. Це було з ним уперше за багато літ. Швидко вбираючись, він невдоволено бурмотів на дружину, яка не розбудила. Галька мовчала, але в тім мовчанні було стільки протесту, що Дід навстоячки перекинув склянку молока і поспішив на вулицю. Дружина і син уже давно нудили, щоб ліг у лікарню або поїхав до санаторію, він і сам розумів, що без ремонту не обійтись, і сам хотів спочити, хіба ні, але як у таку пору залишиш колгосп, діждати б осені, покопати картоплю та буряки, полегшає, то й перепочить можна.

Дощ лише прибив пилюгу, але день обіцявся хмурий, це було добре для пшениці, і Дідові потепліло на душі. Згадка про Голубчину смерть уже не шпигала відчаєм, думалося про те примирливо й печально, людина звекається навіть зі смертю, а може, в цім і висока правота життя. Люди їхнього з Голубкою покоління вмирають, як осипаються голки з сосон, коли приходить час їм відмирати, людський вік короткий, як і вік глици, тільки доживши сьомого десятка, розумієш це, а з погляду сімнадцяти літ життя видається нескінченними гонами; проте на місці опалой вишпиговується нова глиця, і дерево росте, воно зелене і вічно юне, так і люди, бо є щось більше, довговічніше од листя, од людини. Є — дерево, є — життя, він закарбував цю думку в пам'яті, щоб пізніше повернутися до неї.

...Похорони були призначені на годину. Опівдні Корбут під'їхав до Голубчиної хати і відпустив шофера. Він знову, як і кілька днів тому, піднімався, задихаючись, по земляних сходах на пагорок, тільки Голубки вже не було там. Він не знав, як існуватиме довколишній світ.

без Голубки, не тому, що вона була незамінна, а тому, що Голубка себе не уявляла без цього світу. Якби і насправді душі померлих переселялися в тіла живих істот, Голубчина душа переселилася б у птаха, у дерево, в траву, а якщо б усе те гнали геть з цієї ось землі, викорчовували, виполювали, вона б перекинулась на дереzu, що така чіпка до життя і має коріння, яке годі викорчувати. У дворі було повно людей, більше — літні; старіші сиділи на дровах під тином. Серце Дідові колотилося після крутизни, він підпер плечем одвірок і слухав: у гурті балакали про небіжчицю.

— Та вона ж із самим богом була, як оце ми з тобою, запанібрата. Висповідає, було, так його, що не позаздриш. Перед війною ще, пам'ятаю, жито ми скиртували, це тепер і не помітиш, як комбайни злижуть, а тоді — в скирти та молотимо до морозів. І зосталося нам з півдюжини копичок вкласти, аж тут заgrimіло, як у жнива трапляється, з ясного неба, і вже краплі, та буйні, з голубине яйце, в снопах шелестять. Стоїть Голубка на возі, на небо зирить і кулаками розмахує: «Ти що — здурів, чи тобі повиязило, не бачиш, що уже кінчаємо?! Ні, таки ж бачиш, на хвіст солі прислав! Не можеш на небі порядку навести, то не сиди там, а іди ось з нами на пупа брата. Я тебе так покроплю, що три дні гикатиметься, чортова ти душа!» І знаєте, ніби налякала, ніби послухалося: сонце крізь хмару прорізалось, циганський трохи покропив та й випогодилося...

— Вона і з снігом, і з дощем, і з вітром — на рівних... Ось ще цієї весни, після Явдох одразу: курей своїх націпцпала, сипнула їм біля порога, а сніг пролітає та пролітає і став густішать. Голубка як розсердиться, як запричитає у безвість! Ти де був, це вже вона до снігу, де ж ти зимою був, чого ж зараз прийшов? Ми ж тебе ждали зимою, щоб одкидать, а не тепер, щоб одмітати! Зиму хтозна по яких світах віввся, а як на тепло пішло, нате, драстуйте вам у хату! Ти тільки зирни — трактори уже в полі. Де рослинка вже прокинулася, де квіточка — навіщо ти тепер здався, лобуряко безголовий!..

— Қорів ми з Голубкою від німця за Дон ганяли. А як вертались, уже під німцем, помінявся я з одним солдатом сорочками, він до фронту пробирався. Аж під Борисполем перестривають нас німці на мотоциклі. Той, що в колясці, підзиває мене і пальцем у гудзики з зір-

кою, звісно, військові, тиче: «Комісар! Комісар!» Я руками розводжу: який з мене комісар, змалечку одне око на Одесу дивиться, друге — на Бердичів. А він одне товче: комісар! І вже киває, щоб у степ ішов, мовляв, на дистанцію, і затвором клацає. А що йому: чоловіка убить — як муху. І вже мені смерть в очі зазирає, люди добрі. Іду в степ, коліна підгинаються, в бою воно, знаєте, з усіма, і знаєш, за віщо, а то ж ні за шеляга. І тут Голубка, — хто я їй, через дорогу навприсядки, — як кинеться до того німця. «Наш він, — кричить, — наш, берестецький, чортіві ви душі!», і грудьми на його пукавку. Ой, думаю, зараз пальне, обоє туточки смерть знайдем. Тільки я так подумав, а німці засміялися, головами похитали і поїхали...

— А скільки вона партизанам помагала, інший на копійку зробить, а на червінця добавить, про неї ж ніхто й не знав, тільки як викликали до району медалю давати, то й дізналися.

— Ланкувала вона по війні, і сіяли ми в неї помідори, отак десь під жіночий празник. Парники тоді які — в ночви землі наберемо та на вікна, до сонця. Аж заходить жебрак — ходило їх тоді чимало, звісно, війна, та й засуха, Голубка дістала з печі горщик, а там — одна-єдина картопля, зелена, а про хліб і думать не думали, макуху їли, та ще й яка делікатеса. Подивився жебрак на ту картоплину та й мовить: «А може, ти, добра людино, даси мені в кухлик теплої водички?» Полізла Голубка в піч, налила узвару, з гниличок, груша-дичка осьдечки за хатою стояла, всохла уже, давно це було. Жебрак — за той узвар і дістає з суми скибку хліба — житнього, без висівок і ще, мабуть, теплого, бо пахне капустяним листям, як ото хліб, коли печеш. Подивилася на той хліб Голубка, зітхнула, але нічого не сказала. А як пішов жебрак, вона й призналася: уперше, каже, людині позаздрила, в дужий рот подивилася, так, се вона вже мені каже, хлібця захотілося... А тепер — і хліб, і до хліба, і тільки б жить, так бач...

«Тільки б жить...» — повторив пошепки Корбут. Він знову довго і болісно думав про страшну безглуздість смерті, що вивершує таке коротке, як спалах, людське життя, і чим більше він думав, тим неможливішою уявлялася йому смерть, і то був не страх, а несвідомий ще протест, небажання примиритися з тим, що видавалось на перший погляд очевидним та безсумнівним.

Але вже під'їхали машини з полільницями і Голубку виносили.

Вона повільно пропливла повз Діда, притиснутого людським натовпом до тину. По той бік хвіртки, перед сходинками на вулицю, чоловіки, що несли труну з тілом, зупинилися, Корбут побачив з узвишшя складені на грудях жовті Голубчини руки і її обличчя, таке ж жовчкле й сухе; але його вразив вираз того мертвого і зчужілого для живих обличчя: на нім не лишилося й сліду фізичної муки, що її терпіла перед смертю Голубка, навпаки, крізь очевидні ознаки розкладу проступило раптом те глибоке, внутрішнє, що він любив у Голубці і що було досі притлумлене нашаруванням життєвих буднів. Так на стінах древнього собору, звільнених від білил, проступають нижних і мудрих тонів фрески. Вираз її обличчя був зараз осмислений і спокійний, гіркувата, печальна складка вуст лише підсилювала враження, так тінь від хмари робить яскравішими ясно-зелені, з острівками жовтцю і блакитними очима озер весняні луки. Здавалось, вона знає щось таке, чого не знають інші, живі, тільки не хоче чи не може їм того сказати, бо є речі, до яких кожен має дійти сам. Корбут бачив на фронті багато смертей, поховав немало своїх товаришів та рідні, але уперше смерть не жахала його та не видавалася незрозумілим абсурдом. Уперше він відчував смерть як скороминушу тимчасовість— так падає достигле яблуко, повне зернят, які, приголублені землею, дощем та сонцем, проростуть і започаткують новий сад. Мабуть, у житті Голубки була своя завершеність, якої не вистачає людині, що вмирає раптово, молодою, не встигнувши зробити усього, що вона могла б зробити, або людині, яка безслідно ковзнула по усіх колах земного існування і не лишила своєї борозни в полі життя.

Труна попливла униз, на вулицю, тужно загравав оркестр, завирував натовп — і все ще смутні, невиразні думки Діда розпорошилися. Зосталося відчуття небуденного, високого, як це іскристо-синє, з білими кучматими хмарами небо над головою, суму. Уже на кладовищі з його фіолетово-золотим полум'ям бузку та барбарису, коли Діда обійняв подув пахучого вітру з-за Дніпра, уже коли труну ставили на ясну зелень молодої трави, Корбуту раптом подумалося, що цей високий сум, і це бажання жити, і нове розуміння смерті як тимчасо-

вості спричинила в ньому весна. Ще біля Голубчиного двору його попросили сказати на гробках про померлу. Дід погодився, але до останнього менту не знав, як висловити те, що думає і відчуває. І коли надали йому слово, він довго покашлював, тулячи до грудей капелюха; а потім слова проросли, ніби й без його зусиль, ніби самостійні нагідки в палісаднику чи мак:

— Ось бачите, товариші, як мудро написано на могилах наших з вами односельців: «Тут покоїться тіло...» Тепер і Голубчине тіло покоїтиметься на цій горі, в землі, яка її породила і яка взяла знову до себе. Бо воно, Голубчине тіло, своє одробило, тяжко одробило. Але душа її буде з нами, з нашими дітьми, з нашими правнуками і з правнуками наших правнуків. Поки є наша земля і люди на ній. Бо вона, Голубка, цю землю любила і заради неї жила, хоч, може, так і не думала, і сказати так гарно, як ми тепер понаучувалися, не вміла. Може, читав хто чи з казок пам'ятаєте, що світ нібито велетні на своїх плечах тримають, давнім людям так здавалося. То я вам скажу: не велетні наш світ тримали і тримають, а отакі люди, як Голубка. Усе своє життя з малих літ до останніх днів вона ростила хліб, а без хліба ні в космос не піднімешся, ані на океанське дно не опустишся. Не в розкошах прожила вона життя своє, усі ми це бачимо і розуміємо, і не доїла, і не доносила, такі їй роки випали, а тепер тільки бжить, та вже нема як. Але смерть одного з нас не зупиняє життя, так воно мудро природою влаштовано, що листя осипається, а дерево росте, життя іде вперед, і ми мусимо йти вперед, і дивитися вперед, і бачити нашу перспективу. Тож вічна пам'ять померлим, а живим — благо, і всіх жінок, хто на пенсії і хто так думає, я призиваю й прошу вийти завтра на буряки, бо свиріпа буряк виссе...

«Як у тій приказці: почав за улокій, а кінчив — за здоровіе... — подумав Дід, звертаючи з полівки, якою люди вертали в село з похорон, на пшеничище. Так, навпростець, було ближче до контори, а ще він хотів глянути, де шофери з районного автогосподарства скидають гній. — Але ж як зараз тих бабів збереш, а про буряки треба було сказати». Шофери перевертали кузови самоскидів ближче до дороги, а по той бік пагорка пшеничище було майже порожне. Думки про гній, буряки і свиріпу були приємні, вони наvertsали Діда в звичну колію його життя. І вже коли мав спускатися у видоли-

нок, озирнувся: на зеленій намітці гробків червоно-рудою раною маячила свіжа могила. І від думки, що він уже ніколи не зустрине Голубку на вулиці чи з корзиною біля парників і вже ніколи не зайде вона до його кабінету висварити за побачені нею недоробки, його серце болісно стислось.

Війнув вітер, пахучий, ніби настояний на зеленому суничному листі чай, і на долоню Діда опустилося молоденьке, мабуть, щойно народилося і ще не вміло гаразд літати, сонечко. Кольори — червоний з чорним — його лискучого панцирка були чіткі й свіжі, як бувають лише напровесні. Сонечко поподорожувало по його руці, передибало, лагідно лоскочучи, по лініях долі Дідову долоню, вибралося на вказівний палець і поповзло по пальцю. На пучці, біля нігтя, воно підняло крильця і легко знялося вгору, Корбут стежив за ним, поки сонечко не загубилося в блакиті, несміливий, дитинний усміх зігрів Дідове обличчя, і його знову поійняло бентежне відчуття нескінченності, невичерпності живої ріки, хвильками якої були і це сонечко, і пшениця в долині, і Голубка, і він, Корбут...

Того ж таки дня Федір Джулай, повернувшись з роботи, позибив у сірка очей та пішов з батьком до Лавриків випрохувати у Митра прощення, мовляв, по п'яному ділу. Митро трохи покомизивсь, а таки згодився забрати судовий позов і поручкався з Федором. Антон обійняв обох за плечі і повів до Джулаїв зіграти в шашки, як це було десятком років раніше, коли хлопці ще школярували: Лавриха «грати в шашки» відмовилася, вона знову набурмосилася, проте Антона це вже не обходило. Він посадив хлопців за шашки, шепнув Прісьці, щоб смажила карася, привезеного з луку (Антон тайкома продавав рибу дачникам, вона нині добре цінувалася, бо ловити ще не дозволялося), а сам сів на велосипеда і подався в лавку по казенку. Горілки він удома не тримав, щоб не було зваби Федорові, та й розход менший. Уже від'їхавши метрів на сто, він вернувся і сказав Прісьці, аби стола накривала не в хаті, а на відкритій терасці біля майстерні, хай люди бачать, що Джулаї з Лавриками не ворогують.

З лавки він їхав з двома пляшками казенки в кишнях і почувався після вдало полаштованого діла

молодим та сповненим бадьорості. То він так, для крас-ного слівця, для годиться казав Лаврисі, що уже в зем-лю дивиться. Він ще своє скаже, він їх усіх переживе... Біля двору щось його стурбувало, він ще не знав — що, але холодок проник у груди, ніби після м'ятної цу-керки. По тому розрізлив він серед вечірніх весняних запахів — капустяної розсади, молока, бузку, любист-ку — лоскотливий присмак березового диму, так пахло, коли він вносив зимовими вечорами до хати з майстерні та кидав у челюсті печі жмуток шерхотливих березових стружок, зимою він стругав на замовлення верандні вік-на, робота клопітна, але платили добре.

І нарешті Антон побачив дим, що легенько вився з димаря його дому, і подумки насварився на Пріську, яка, на ніч глядячи, затопила у печі, буде жарко спать, та й вчадить недовго, он у сусідньому селі уся родина отак вимерла, на ніч протопили, а ранком і не встали. Тривога підхльостувала його, Антон щосили натискав на педалі. Він штовхнув переднім колесом велосипеда хвіртку, але хвіртка мала аж три хитромудрі засувки, і поки Антон справився з ними, минуло, здавалося, без-ліч часу. Нарешті він був у дворі і зирнув на хатні вікна, щоб ушіймати в них відблиски пічного вогню та заспокоїтися, але вікна не рожевіли, дразливими пахо-щами смаженої риби віяло з відчинених дверей майстер-ні. «Ти що, мо', грубку в мене топила?» — гукнув він жалібним, хриплим і чужим голосом, що віддалився від нього і десь довго ширяв, поки досяг Пріськи, ніби та стояла не на терасі біля верстака, що слугував за стіл, а на іншому краю світу. «Атож,— спокійно одка-зала Пріська.— Газ скінчився, казала ж Федорові, щоб балон новий поставив, так нема коли за шашками. А навіщо ж би я в печі, на ніч глядячи, ще вчадіємо...»

Антон випустив з рук велосипеда і побіг навпростець, через помідори, цибулю, окріп та перець, грюкнув за собою дверима майстерні і зазирнув у грубку. У грубці дотлівали тріски, рожева піна встеляла її під, уже при-падаючи морхлим, темнуватим приском. Антон гребо-нув жар правицею, ніби кочергою, нігтем великого пальця підважив залізну коробку, що лежала, замазана гли-ною, притрушена попелом, у поді замість вийнятої цег-лини, вхопив її в долоні і, не відчуваючи болю, ніби ру-ки одерев'яніли, ступив до вікна. Коробка не відкрива-лась, Антон ударив нею об коліно, кришка відскочила,

і він побачив чорні, покільчені з країв і спечені всередині згарини, схожі на обрізки рубероїду чи толю. Ті згарини розсипалися від найменшого доторку на сажний поділ, і тільки на самому дні коробки він намацав дві три обвуглені, але не зовсім зотлілі сторублівки.

І то було все, що лишилося від його заповітних тисяч.

...Коли Олена прийшла в сільраду, члени виконкому уже сиділи в кабінеті голови, тільки Корбута не було, але він вибиває ліс у річковиків, подзвонив з порту, побачився. Біля причілкової стіни самотньо гнувся на стільці Брибра. Він не підняв очей на Загірну і не відповів на привітання.

— Запізнюєтеся, Олено Яківно,— зауважив голова сільради і підвівся.

— Начальство не запізнюється, а затримується,— усміхнувся бригадир Джерело.

— А я тісто вчинила,— весело засокорила Загірна.— На пампушки. Дитина пампушки з часником любить, а я сьогодні вихідна, після обід не пішла в колгосп, то й не знала, що раніше починаєте...

Голова сільради кашлянув, одяг окуляри і прочитав порядок денний засідання. Тоді почав читати з зошита вступне слово. Брибра дивився на Загірну змовницьки, мовляв, обое ми розуміємо, що воно буде, поговоримо та й розійдемось, хотіла, товаришу парторг і депутат,— маеш, а мені що — посиджу, послухаю, головне, щоб не довго балакали.

Загірна не витримала.

— Вибачте. Брибра сміється нам у вічі.

Голова сільради підняв очі.

— Планую так, що товариш Брибра сьогодні усвідомить і пообіцяє нам...

— Товаришу Брибра, ви укотре на виконкомі?— запитала Олена.

— Ну, вдруге.

— А на фермівських зборах обіцялись не пити?

— Ну, обіцяв.

— А на товариському суді вас слухали?

— Ну...

— Теж обіцяли в рот не брати?

— Обіцяв...

— Тепер розкажіть членам виконкому, чому у вівторок надій молока в колгоспі упав.

— Ну, випив і похмелився, а трави коровам не вкотив, але це уже востаннє, і я твердо обіцяю обминати зеленого змія десятою дорогою і не порушувати трудової дисципліни,— справно відбарабанив Брибра.

— А скажіть-но мені, де з того ж вівторка на середу ваша Любка з дітьми ночувала?

— Не знаю, де вона ночує, назирці за нею не ходжу,— одвернувся до вікна Брибра.

— Зате я знаю! — підхопилася Загірна, щоки її палали.— До півночі в шелюзі від тебе ховалася, а потім у сусідів подрімала та й не спавши на ферму в чотири ранку пішла..

— Ну, люблю котів поганяць, чого там...— нахабнувато осміхнувся Брибра.

— Та ти ж їй, чортова твоя душа, своїй Любці, руки маєш цілувати, а не кулак піднімати на неї! Ти ще сні додивляєшся та, ледве очі продерши, про похмілля думаєш, а вона уже корів подоїть, і дітей, прибігши додому, одягне та нагодує, і тобі їсти наварить, і на городі вона, і в хаті. Ціни їй немає, твій Любці, а ти ж, як остання скотина, синцями очі їй підмальовуєш! — Олена була наче натягнена струна. Брибра звів було на неї очі, але швидко опустив і вже не одривав від підлоги, застеленої смугастою доріжкою. Загірна провела гарячим поглядом по обличчях виконкомівців.— Товариші, та доки ж ми отаке терпітимемо у своєму селі?! Правду читав тут нам голова про розквіт села. Але добра господиня, помітивши на квітнику бур'ян, не ждатиме, поки той бур'ян виросте й висіє насіння, а зірве його. А ми усе ще делікатно заплющуємо очі! Я пропоную виконкомові таке рішення прийнять: послати Брибру на примусове лікування! Як у Бересточах не навчився шанувати себе і людей, хай, може, десь навчиться!..

Члени виконкому виступали сьогодні різко і гнівно, особливо жінки, сільські п'янички усім допекли. Брибра вочевидь в'янув, малів, і вже не було в нім недавньої нахабнуватої бравади, а були розгубленість та перестрах. І коли мали голосувати за Оленину пропозицію, він витер зіжмаканним у кулаці картузом справді змокрілі очі і глухим голосом попросив:

— Повірте, добрі люди, востаннє. Хіба я сам не розумію — і себе гублю, і сім'ю. Спробую узяти себе за

горло, щоб і не дихнув на прокляту горілку, це кажу вам я, Брибра. Не вийде, що хочете тоді робіть зі мною. А на цей раз — повірте...

Ухвалили застосувати до Брибри закон про примусове лікування без попередження, за найпершого ж його зриву. Брибра незграбно повернувся і вийшов. У вікно Олені було видно, як він жадібно курить навпроти сільради, в цегляній коробці автобусної зупинки. «А раптом і справді pomoжеться?— з надією подумала Загірна.— Хай для дев'яти з десятка отаких Брибр усі наші балачки — як дощ для стерні, а як в одного у душі щось прокльонеться і проросте людське — навіть за такої невеселої арифметики все-все: і наші нерви, і згайний час — окупиться...»

З тераси його кликала Пріська:

— Де тебе носить, Антоне?! Риба вихолоне...

Він злодійкувато озирнувся і сунув коробку під дошки, що лежали в кутку майстерні. Потім подибав на терасу. Йому здавалося, що довкола ніч, хоч в око стрель, і хтось невидимий узяв його під лікоть і веде. Привів, всадовив за стіл, дістав з кишень пляшки казенки. І ще було відчуття, ніби після операції під місцевим наркозом: у грудях і під грудьми усе затерпло, здерев'яніло і жодного болісного сплеску, але не полишала думка, що там, усередині, ось-ось відтане і нещадно болітиме. І Антон страх як боявся того майбутнього болю.

— Ну, посмакуємо казеночкою! — підхихикнув Антон, зображуючи на неслухнянім, зчужілім обличчі посміх.

— Дорога вона зараз, чортяка, — озвався Митро, певно, хотів сказати господарям щось приємне, але ні на що інше не знайшовся.

— Е, було б здоров'ячко, а гроші будуть! — майже весело відказав Антон, беручи чарку в жменю, — чарка танцювала в його руці, і горілка виплескувалась на стіл.

— Не сій, батьку, добра, — мовив Федір, доливаючи в його чарку. — Все одно не виросте.

Антон узяв чарку обіруч, стис її, аж побіліли темні, шкарубкі, спрацьовані пучки пальців, а може, то вже проявлялись опіки, і підніс до сухих та холодних, як у мертвяка, губ. Смаку горілки він не відчув, навіть не

зрозумів, випив чи ні, і, щоб пересвідчитись, одним оком, наче гайворон, зазирнув у чарку: чарка була порожня.

— Покотилася, як брехня по селу,— легко й солодко видихнув Федір. Митро закушував, випльовуючи кістки риби під стіл, котові. Антон проковзав по лаві з-за столу і, вже від порога, ніби боявся, що його утримуватимуть, кинув:

— Ну, хлопці, ви й без мене з цим товаром упораетесь, а я, чесно скажу,— до своїх теляток.

— Чого це ти, на ніч глядячи? — здивувався Федір, і уперше в його голосі забриніла причаєна, не усвідомлена ще підозра.

— Ох, хлопці,— сознательний я... Душа не на місці: як вони там, теляточка, без мене?

Він пошкандибав у майстерню, одяг куфайку, коробку, що вже остигла, поклав за пазуху. Ще заскочив до хати, кинув у торбу хлібину й два пучки редиски. Приська виносила сьогодні до лавки і не продала, уже в колгоспному ларку редиска з'явилася, хоч і немита, зате дешева. Приська, мабуть, пішла назустріч череді, і Антон радів з того: боявся, коли там, усередині, розморозить, він може зопалу її прибити, хоч вона і не винна, і ніхто не винен, а винна його злощасна доля, його невезіння.

Він щасливо добрався до Дніпра, завів мотора, вирушив на середину ріки. Дочекавшись, поки прокотилася хвиля від «ракети» і човен пішов рівно, дістав коробку. Сонце вже сіло, проте небо, підсвічене заходом, осявало ріку тихим, переливчатим світлом. Він витрушував попіл на долоню і, надивившись, викидав за борт. Те, що спеклося, чорний обвуглений млинець, він обдмухав, загорнув у газету й поклав до внутрішньої кишені піджака, можливо, у банку якусь сотню карбованців поміняє. Пучками пальців він обмацав коробку з усіх боків, ніби надіявся, що усе це — лише злі чари, які зараз розвіються, по тому кинув її через плече, і коробку проковтнули ніч та вода.

І тут він відчув, як колись, на лікарняному ліжку, після операції, перші, поривчасті, але глибокі й різкі вштрики болю. Він круто повернув човна до берега, пізно вимкнув мотор, і ніс човна виліз на піщану косу, а лопаті гвинта зорали мілководдя. Уперше після тої жахливої хвилини біля відчинених дверцят грубки йому проясніло те, що сталося з ним сьогодні, проясніло

у всій своїй оголеності, випуклості і безповоротності. Він упав долілиць на пісок і заревів, ображено та зле, і покотився по косі, трощачи сухі, винесені повіддю на берег мушлі. Йому захотілось померти, здохнути зараз же, забравши з собою в могилу свою таємницю, свою поразку, хай Федір потім півжиття нишпорить по закапелках, зриває долівки і перекопує палісадник, дошукуючись батькових грошей. Він уявив, як його хоронять, як голосить Пріська (а окрім Пріськи, ніхто й не заплаче, хоч він сім разів здохни, на похорони ще, може, задля годиться й зберуться, а на поминки прийдуть самі п'янички, яким аби дармовиця), і від невимовного жалю до себе він зігнувся в клубок.

Антон привів до тьми звук мотора. Він підвів з піску голову і побачив човна, що прямцював до коси. По луках котився старий, морхлуватий, аж ніби з'їдений короїдами місяць-повня; і в його сизуватім, наче розведене водою молоко, що його Пріська продавала дачникам, світлі він упізнав Кривого Гнатка, бакенщика, що заглушив мотора та, відштовхуючись веслом від дна, підпливав по мілководдю до берега.

— Чи се бо ти, Антоне?

— Я. Чого тобі? — глухо й неприязно озвався Джулай, витираючи рукавом куфайки мокре, в піску, лице.

— Та я ж чую, ніби твій мотор, а потім заглох. Так, мо', тобі бензину?

— Є в мене бензин.

— Так, мо', тобі що болить? — допитувався бакенщик.

— Виразка скрутила, діло відоме, — одказав по хвили Джулай. — Чарку з хлопцями випив, Лаврик прийшов мириться, ось і маю.

— То, мо', тобі що треба?

— Здоров'я треба, не знаєш що. Ось одлежусь та й поїду до телят. Тільки ж ти там моїм не скажи, а то казна-що подумують. Минеться. На мені, як на собаці, заживає. Поки в ямку вкинуть та присиплють.

— Ну, як знаєш. — Гнат повеслував на глибоке. — А то, мо' б, вернувся зі мною?

Джулай на те нічого не відповів, і Гнатків мотор скоро зачакхав та подаленів до села.

На лугових озерах грали концерти жаби. Місяць висріблвся і здавався Антонові пильним та невідчепним оком, що злостиво зазирає в його душу. Джулай давно

вже не думав про бога, він згадував про нього лише тоді, коли було эле, востанне — коли ночами його з'їдав біль під грудьми і хірург признав виразку дванадцятипалої кишки. Тепер він знову розмовляв з богом. Бог намислив покарати його. Без попередження. Без жалю. За віщо? Він жив чесно. Усе, що має, він нажив власним горбом. Хай він не встане з цього місця, як йому задарма хто хоч копійку дав. Усе своє життя він носом рив землю, тяг лямку, не очікуючи, поки хтось підпряжеться, бо знав, що не підпряжеться ніхто.

Він лежав на піску, під місяцем, круглим і повним, аж пирскало з нього в ніч білим молоком, судив себе і виходив по усіх статтях правим. І був тільки один шпичок у його душі, і якщо бог покарав його, то тільки за це, тут Антон заздалегідь визнав свою вину, визнав і покався, а за це належиться пом'якшення вироку, якщо бог справді справедливий і безсторонній. Року сорок четвертого прийшло йому в село один за одним аж три листи в пам'ятних трикутничках, з вималюваною хімічним олівцем фіолетовою адресою, адресу писала рука доросла, а в листах — дитячі каракулі, і ті каракулі повідомляли, що мама померла в поїзді, коли вони їхали з евакуації, і, помираючи, сказала, що в Бересточах живе мій батько Антон Пилипович Джулай і щоб я написала йому, він візьме мене з дитячого будинку і виростить, а мені десять літ, і я зараз у дитячому будинку в місті Миколаєві, і до зустрічі, мій рідний татусю, і швидше приїзди до мене.

Ті каракулі нагадали йому Миколаївщину, де Джулай жив до тридцять четвертого року і де прижив з радгоспівською дояркою дитя, він навіть не знав, хлопця чи дівчину, бо йому закортіло тоді додому. Вони не були розписані, він міг сказати — до побачення і поїхати, а він чесно віддав половину усього, що нажив, а дещо нажив, бо працював у радгоспі завгоспом. У себе в селі він пристав до Пріськи і написав тій, на Миколаївщину, усе, як є, проте відповіді не одержав. Чого б це він поїхав тепер по чужу йому, що через десять літ об'явилася, дитину, та ростив би її, та вчив, та видавав заміж, а видаті треба, це ж не хлопець, що виріс та й повівся, та ще в повоєнні часи, коли й самому ледве на зуби знаходилося. А може, і треба було поїхати, мабуть, що треба, тут він винен, визнає, тільки затемнення якесь тоді найшло на нього.

Порвав він ті листи і пустив за водою, правда, адресу переписав, вб'юсь, думав, у копійку, пошлю якусь дешицу, ніби й не знати від кого, на гостинець. З місяця в місяць ждав — ось розбагатію, легше одірвать буде. Повоєнщина минула. Поки будувався — час і сплив, коли треба було слати, дочка, думалось, досі вивчилася. Того ж таки сорок четвертого року прийшов ще один лист, уже в сільську Раду, від директора дитячого будинку з офіційним запитом, чи проживає в селі громадянин Антон Пилипович Джулай. Антон був тоді за сільрадівського секретаря, ще ж партизанська довідка його гріла, він і одписав, коли голова поїхав до району, що Антон Пилипович Джулай героїчно загинув у партизанському загоні, воюючи з фашистами, і пам'ять про нього ніколи не згасне в серцях вдячних односельчан, підписав за голову закарлючкою і сільрадівську печатку поставив. Про героїчну смерть він знову ж таки не для власної утіхи вигадав — хай не буде його дитя безбатченком, а буде дочка партизанського героя, легше в житті прийдеться.

Не міг же Антон передбачити, що через п'ятнадцять літ дочці заманеться шукати могилу батька-партизана, і він, муруючи хлівець, побачить її за десяток кроків, біля сусідських воріт, з якимсь шминдиком у картатому піджаку і в окулярах, вони запитуватимуть у Лаврихи, де живе Антон Джулай, і Лавриха вкаже на нього. Молодята повільно наблизатимуться, і він упізнає дочку по вилицюватому, джулаївському обличчю і по джулаївській ході, чіпкій, буцім земля має ось-ось захитатись і виживе лише той, хто втримається на ній, не впаде. Вона теж упізнала Антона і не зводила з нього очей, глибоких, темно-синіх, як достиглі тернини, теж джулаївських, і була вона вбрана по-міському, мабуть, при добрих грошах живе, він навіть не розпитав, бо вони не сказали одне одному жодного слова. Дочка зупинилася кроків за три від нього, дістала з червоної сумочки папірця, розгорнула (Антон з лякливим трепетом упізнав писаного ним офіційного листа з підписом-закарлючкою і печаткою), перервала навпіл та кинула йому під ноги. І поки Антон тремтячими руками підбирав клапти, дочка і той шминдик пішли геть і вже не озиралися, а Джулаєві, як на зло, випало з пам'яті доччине ім'я, він тільки глипав услід ротом і не знав, як покликати, а тут підійшла Приська і запитала, чи то не дачники навідувалися,

він сказав, що дачники, тільки не сторгувалися, злидні, хочуть на мідний гачок золоту рибку упіймать...

Аж тепер ось Антон згадав, як вона писалася: Натка. І він затулився од місяця рукавом куфайки.

...І снилося Дідові, ніби він уже не голова колгоспу, а ніхто, пенсіонер, і йде серед дня на колгоспне подвір'я, буцімто на екскурсію, а доярки з плачем кидаються до нього. «Що ви, дівчата!» — ховаючи змокрілі раптом очі, мовить Корбут. «Ой, скучили за вами, Семене Гнатовичу! Приходьте до нас частіше...» Наговорившись з доярками, він іде до гаража, водії обступають його, запитують про здоров'я, а він їх — про роботу, водії невесело хитають головами: «Робота як робота, але Діда у нас нема...» Викуривши з Корбутом по сигаретці, вони заводять машини і їдуть, а він залишається сам серед спорожнілого двору, бо він не при ділі, бо він пенсіонер. Тоді з-за контори скрадається до нього Олекса Голоштан, заспаний, аж одутлий від сну, він перекидає з долоні в долоню мідну колгоспну печатку, підозріло зирить на Корбута. Дід не витримує і з докором каже йому в обличчя: «Мене віками на роботу ніхто не будив». На це Голоштан з неприязню в очах одказує: «Не ходи в колгосп, Семене, не підривай мого авторитету...»

І від образи та болю Дід прокинувся.

Закінчувався сон безглуздо. Олекса Голоштан головував у Бересточах до Корбута. Голоштан зобов'язання по надоях молока з року в рік провалював, а сметану возив на базар. Втім, і сметана мало допомагала, каса була порожня, коли Корбут прийняв колгосп, ані копійки грошей, банк накладав арешт на рахунки. Другого дня після загальних зборів Голоштан зайшов до Корбута в кабінет: «Що ти мені довіриш, Семене?» Подивився на нього Корбут, жаль стало людини: «Візьму тебе агрономом». Тільки даремно пожалів, пекла Голоштана ревність, почав він непомітно палки в колеса Корбуту ставити. Довелося розлучитися, невдовзі Голоштан і з села виїхав. Тепер ось, через стільки літ, наснився.

Була ще ніч, але сон невідь куди повівся. Дід сів одписувати онуку. Тарас писав у листі, що вже мав демобілізуватись, але несподівано його послали у відрядження, по нову техніку, і тепер він тижнів на два-три затримається. То нічого, відрядження обіцяє бути ціка-

ве, не завадить йому світу побачити, тільки батько в листах квапить, пригрів для нього, Тараса, якесь там місце при своєму театрі і боїться, щоб того місця не зайняли. Проте він, Тарас, не надумав, що робитиме після армії, він би охоче побув якусь часину у Бересточах, поки проясниться йому, як далі жити.

«Життя людини — це історія, Тарасе, — вимальовував Дід, він так і не вивчився швидко писати, — і відповідно це треба розуміти. Обое ми, Тарасе, живучи, пишемо історію, тільки твоя сторінка ще лише починається, а я вже свою дописую. І чим менше незаписаного місця залишається, тим більше кортить людині перечитати, що вона написала, і щаслива та людина, якій не соромно написане нею читати. Отак треба і жити, онучку, щоб не червоніти, коли на старості літ читатимеш власне життя. Оце моя тобі така рада. А щодо іншої ради, якої ти у нас, може, просиш, а може, й не просиш, то ми з бабою Галькою тут умовчимо, бо є в тебе рідніші тобі — батько з матір'ю, вони люди ученіші, а не самоуки, як ми, їм краще видать. Одне тільки казали й казатимемо: небагато ми з бабою Галькою нажили, бо якось не жилося для себе, але все, що маємо, — твоє, Тарасе, і немає у нас утішливішої думки, аніж якби ти був біля нас. Але знаємо ми і розуміємо, що нинішня молодь радніше до міста тягнеться, аніж до землі, воно, звісна річ, культурніше і зручніше, а тому й слово наше з бабою Галькою тобі таке: думай сам, Тарасе, бо тобі жити, а не нам, ми уже своє відживаємо. А що нового у селі, то я тобі одпишу в кількох словах, бо така в мене перспектива, що удень не до писання, а ночі тепер короткі, не те що осінні. Поховали ми цими днями бабу Голубку, ось тобі новина, і дуже для мене та смерть переживательна, бо я Голубку з малих літ знав. Але ось тобі ще новина, веселіша: почали ми школу в селі будувати, колгоспом, уже залили фундамент, велику школу, двоповерхову, будуємо на краю села, на Зеленій горі, щоб і з Перевозів та Радосілля, хто в старші класи ходитиме, підвозити, бо в самих Бересточах дітей на таку школу уже не набереється, молодих людей у селі мало, цього року ледве перший клас набирається, мені це дуже гірчить душу, проте Олена Загірна каже, що це об'єктивний процес, може, воно і так, вам, молодим; видніше. І ще така новина, не знаю, чи цікава тобі: казали мені в райкомі, що держава виділяє великі гроші на освоєння наших

пагорбів, і прийдуть учені експериментувати, щоб потім навчати інших, як треба боротися з ерозією. І я вже подумую собі, коли здам колгоспну печатку, приліпитися до тих учених за якого-небудь безплатного консультанта, бо я ці землі і виїздив, і виходив, і, можна сказати, на пузі виповзав, і буде мені на останні літа мої перспектива, бо людина живе майбутнім, а як нема у неї перспективи, то і людини, вважай, немає. Тож думай, Тарасе, як писати свою сторінку, бо вона в тебе ще майже біла, і завжди знай, що ми з бабою Галькою дуже тебе любимо. Твій дід Семен».

Дописавши листа, він знову ліг у ліжку і непомітно задрімав, а коли виборсався з-під сну, шибки були в сонці, наче в золоті. Тіло було важке, не хотілося підводитися, просило відпочинку, і це несміливе прохання неприємно вразило Діда. Він опустил ноги з тахти і підвівся. Але млявість не минала, навпаки, облишивши м'язи рук та ніг, вона ніби стужавіла, сконденсувалася в грудях, і давкий згусток той годі було прокашляти. З болем у грудях він поїхав у контору й просидів за столом увесь ранок, не знімаючи плаща, сизуватий з обличчя і нашорошений, наче старий горобець у морозне надвечір'я. Завтра він планував переправляти корів через Дніпро і мусив перевірити готовність колгоспного «флоту» — тобто катерка, списаного річковиками і подарованого колгоспові, та порома. Крім того, треба було почистити обору, і він наказав послати на луг «Беларусь» з лопатою.

Коли він під'їхав до причалу, тракторець уже червонів на поромі, а між його коліс у настилу зяяли проломини. Дід колупнув нігтем дошку на обломі — вона була трухла. Бригадир теслярів присягався, що усе зробив як слід, а старих дощок таки не перестелив, наполохані корови у давці поламають ноги. Дід боявся цього року пускати корів плавом, хіба далеко до лиха, береженого й бог береже, йому тільки не вистачає зараз приключини з коровами. Він наперед знав, що казатиме хитруватий, ошадливий бригадир теслярів: дощок немає, береже на горищі складу десяток — як хто, не накарати б, помре, на труну, он уже й верби на леваді попиляли, надіявся — ще літо потерпить пором, а воно — бач. Дощок справді не було, з дня на день обіцяли річковики сто виписаних кубометрів лісу, але треба не прогавити, вихопити, тільки-но прибуде, бо й сусіди гав не ловитимуть.

Він подумав, що по обіді проскочить до причалу, а теслярів треба прислати на пором, позичивши дощок на цегельні.

Довго не заводився мотор, воно усе з зими чахле, подумав Корбут, як і він, Дід. Нарешті мотор гуркотнув, катер напружив лінву, і пором важко посунув по мілководдю. Яскраво-синє та широчезне дніпровське плесо поволі закружляло у Дідових очах. Нічого він так не любив, мабуть, у житті, як цю величаву, спокійну і мудру в своєму тихому леті крізь тисячоліття ріку, і древні кручі над нею, у яскраво-зелених хустках з рожевуватою засмагою обвітраних, зморшкуватих облич-глинищ. Усе його життя, окрім воєнних літ і технікуму, та ще курсів, на які його час від часу посилали від МТС, минуло тут. І коли б він починав усе спочатку, не захотів би жити де інакше. Коли молода людина після школи спішила влізти у будь-яку щілину, аби тільки не працювати на землі, він почувався особисто ображеним, і ще його гнітила провина, ніби саме він, Корбут, чимось спричинився до того. Він не осуджував людей, яким здається, що у місті вареники самі в рота стрибають,— він просто не розумів їх. І не було для Корбута радіснішого свята, аніж коли молодь після школи приходила до нього з проханням послати навчатися за спеціальністю, якої потребує колгосп, щоб після навчання повернутися в Бересточі. Людей колгоспові не вистачало, особливо для підсобних робіт. Минулої зими він був на нараді в Києві, жив в одному готельному номері з головою колгоспу з Черкащини, і той хвалився, що в нього відбою немає від молоді. Здається, жодній людині він так не заздрих, як тому голові.

Вони з Оленою багато розмовляли і сперечалися з цього приводу. Загірна дивилася на такі проблеми спокійніше і розсудливіше. Об'єктивні процеси, казала вона, усе іде правильно, так і мусить бути, не можна ж вимагати від людини, яку ми десять років начинаємо знаннями, щоб вона полюбила сапку, і треба господарювати так, щоб обходитися без сапки, до техніки ж молодь тягнеться, бо ця робота осмислена і творча, і в них зараз більше механізаторів, аніж механізмів, люди з правами трактористів працюють причіплювачами, очікуючи на нові машини. Загірній бачилося майбутнє сільського господарства як гігантська фабрика чи завод, цехи якого — просто неба, вона ладна була встановити і в конторі

кібернетичну машину, яка б вказувала, коли сіяць і коли дойти. Корбут сам десятиріччя проробив біля машин, від тракториста до головного інженера МТС, він любив техніку, але в роботі на землі був свій неповторний присмак, своя специфіка, і «конвейерна діалектика», іронізував Дід, ніколи усіх сільських проблем не вирішить. Відчуваючи, що Олена з її молодим, гострішим і рішучішим розумом, з її освітою переговорить його, Дід переводив розмову на інше, але неясність і смуток залишались їй муляли йому. Бо Дідові боліло щось більше, загальніше, аніж суто господарчі, економічні проблеми. Йому боліло, коли заїжджі шофери мили машини в Дніпрі, і чорна мазутна піна мастила піщані береги і розлишавувалась фіолетовими повстями по заводях, йому боліло, коли Федір Джулай глушив рибу в озері і, покликаний на виконком, нахабно осміхався: «А що? На наш вік вистачить!» Йому боліло, коли, пізно вертаючи з контори, він обминав гурт хлопців з транзисторами, з яких ревли одноманітні, як штахетини в паркані, шлягери. Дід не знав, як про це сказати Загірній, він не хотів виглядати старішим, аніж був насправді, вони усі тепер довкола нього грамотніші, ученіші, а він, власне, самоук, та й світ міняється, не може не мінятися, повинен мінятися, і то — на добро, стояча вода зацвітає, але ці діалоги з самим собою болю не втишкували, біль залишався.

— Дивлюся я, Семене Гнатовичу, на село і згадую, як я на цілині в стету колгосп трохи кінці не віддав, — обвиснувши на поруччя, казав Брибра, якого бригадир послав чистити обору. — Поїхав по соломі, а схопився буран, я заблукав, мотор усе, що було в баках, вичахкав і замовк, тут, думаю, тобі й капець, Брибра, в твої вісімнадцять літ. І стали мені в голову усякі думки навіюватися. Тільки я себе пересилив. А на третю добу увялилось наше село, і колгоспний сад, і ніби весна, і яблуни цвітуть, і я стежкою іду, та не йду — пливу, і легко мені, легко. Це вже я замерзав. Того дня знайшли мене хлопці, одкопали з-під снігу. Тільки тому і не замерз, що під снігом. Але рясно так цвіли яблуні, ну, думаю, поліття...

Дідова любов до цієї землі була гостра і ревнива. Того літа, коли готувалася в синовому театрі вистава про голову колгоспу, привіз Андрій у Бересточі автора п'єси, в замші і з бантиком, приїхали з ним і дві молоденькі акторки, що готувалися на головні ролі. Дівчата

як дівчата, тільки в штаях, широких і червоних. Просили вони показати їм доярок, і повіз їх Дід поромом на обідню дойку. Дівчата захоплювалися усім — хатками на узгір'ях, особливо де соняшники та мальви, човнами в березі, журавлями на зарослих очеретах озер, кіньми, що віджили після зими і табунами гасали довкола обори, молочними телятками в дощатій халупці, що їх випоювали доярки, але було в цім захопленні щось таке, що дратувало Діда. Причину тої дратливості він не міг би викласти в словах, та й зрозумів її пізніше, коли дивився на їхнє щебетання та підстриби на сцені. Син і автор п'єси розмовляли по черзі з доярками, зоотехніком, і час від часу автор п'єси багатозначно зиркав на Андрія:

— О, деталь! Розумієш?..

— Ой, як у вас цікаво! — силескували в долоні з довгими рожевими нігтями акторки, всідаючись біля казанка з юшкою, що її зварили для Дідових гостей пастухи.— Так поетично!

— Ніколи не думала, що за якісь півста кілометрів від Києва — стільки екзотики!

— Матеріалу ми справді взяли багато,— поважно згоджувався автор п'єси і лагідно брав Діда за руку.— Спасибі вам.

— Авжеж,— відказав Корбут,— наше діло працювати, а ваше — писати...

Пізніше, в рецензії, видрукуваній обласною газетою, Дід прочитав, що у виставі є всі ознаки села, проте немає головного — співпереживання, і подумав, що це приблизно ті слова, які хотів сказати синові, але не зумів так складно висловитись.

Катер круто розвернувся, пором посунув до берега і буцнув в кручу. Дід кинув мотористові ливну, Брибра ладнав сходні, по яких мав з'їжджати трактором на берег.

— Дихни,— суворо сказав Дід: зараз трактористові потрібна була точна і тверда рука.

— Що ви, Семене Гнатовичу, і не лизнув за останні дні, після виконкомівської профілактики,— розцвів Брибра.— Карантин.

«Чи надовго?» — зітхнув Дід, але промовчав. Обора була відремонтована на совість, збоку білів свіжими жердками затін для малих телят і оббита фанерою дощата повітка, у вагончику не було шибки, але це вже

пастухи і самі засклять. Брибра щасливо з'їхав з порома і порядкував у загорожі, тракторець у його руках видавався живою, навдивовижу зграбною і розумною істотою. «Таки майстер,— подумав Дід, він любив красиву роботу.— Якби лише не пив. А може, і справді якийсь час протримається? Олена, кажуть, добрих чортів йому надавала, вона уміє».

Він побрів у луги. Вода в низинах ще трималася, стелячись блакитними рукавами до Дніпра, але на узвишсях було сухо і ніжно зеленіла трава. Він намітив у думці, куди перше пустити череду, а де траву приберегти, поки підніметься, і повернув знову до обори. Тепер село на пагорбах відкрилося йому у всій своїй весняній розквітлості. Деінде ще темніли стріхи, але рідко, бо більшість будинків були цегляні, під шифером, з верандами, що, розмальовані у синє, зелене, блакитне, святково іскрились під сонцем. Дід любив село таке, яким воно народжувалося на його очах. Він любив високі, опасисті будинки з горішніми кімнатами і крихітними гніздами балкончиків, можливо, незграбні для ока архітектора, зате просторі, зручні й теплі. Він любив центральну вулицю села, заасфальтовану його стараннями, і тільки шкодував, що не встиг і вже, напевне, не встигне хоч би забрукувати інші, бо треба було зробити у господарстві дороги з твердим покриттям, а на те й інше не вистачало ані рук, ані коштів. Літ з кілька тому, коли асфальтували центральну вулицю, відбулася у Корбута з сином крута розмова про майбутнє села, і тепер він цю розмову пригадував.

— Я тікаю від асфальтового чаду, щоб хоч день подихати нормальним повітрям, напитися живого духу землі, а ти й Бересточі хочеш перетворити на бездарну міні-копію сучасного Вавилона,— сердито казав син.

— А ти приїзди пізньої осені дихати,— їдко усмінувся Корбут,— коли ми по коліна в багні тонемо...

— Давню естетику українського села нікому не дозволено руйнувати!— гарячкував Андрій.— Ми старі хати за тисячі кілометрів звозимо, щоб музей для сучасників і нащадків відкрити, а ти їх — бульдозером.

— Тобі — естетика, а в мене — люди! — уже гнівався Дід.— І ці люди по-людськи хочуть жити! Люди по телевізору бачать, як місто живе, і собі тягнуться. Вони, може, прийшовши з роботи, помитися хочуть у ванні, а не нігтями піщану коросту у балію зішкрібать. Вони

хочуть іти в кіно у черевиках, а не в гумових чоботях. І їм начхати на твою стріхову естетику...

— Отож і погано, що начхати, і тобі, батьку, в першу чергу! Хіба я проти, щоб ви багатшали і розбудовувалися? Але ж вочевидь гине неповторний світ! Що може бути мальовничіше, приємніше для ока, аніж обтінкована снопиками околоту хата під свіжою стріхою та ще мальви довкола. Ми премо в село стандартні, неоковирні, з пресованої тирси гарнітури, а де високої проби різьблені мисники і лави, де розписані, варті кращих світових музеїв скрині...

— Де ступи, де жорна, біля яких твоя мати після війни обривала руки?.. Пробач, але ти міркуєш, як дачник, така твоя перспектива, сину. Та й дачник, не бійся, потішить око порослою мохом стріхою, а знімає на літо кімнатку в сучасному будинкові, де підлога, газ і водогін у дворі. А ти знаєш, що ті бересточівці, хто раніше будувався і ще на старі хати рівнявся, зараз свої будинки переробляють — вставляють нові, ширші вікна? Світла людям у будинкові більше хочеться, світла, синку! Ось яка виходить перспектива, а ти — хата в снопиках! Намалюй нам такі хатки, щоб усе було по-сучасному і щоб твоя естетика лишилась — будуватимемо по твоїй задумці! Знову ж — ти забіжиш ранком у булочну, (мацнеш хліб, та якщо учорашній — і не візьмеш, і бучу знімеш, а до нас поки що двічі на тиждень хліб привозять, та й то у телефон голос обірвеш, щоб не забули. А ми ж той хліб оцими ось руками викохуємо. І ми теж живі люди, а не цяцьки для твоєї насолоди, не експонати в музеї. — І він рішуче додав тоді:— Буде нове село, буде тобі й нова естетика, мене потім згадаєш. А по стару естетику, синку, десять копійок заплатиш та в музей сходиш!..

Дід переплив на катері Дніпро, сів у газик, що піджидав його біля цегельні, і поїхав до контори. Глухий біль у грудях не розсмоктувався, але Корбут уже звик і майже не думав про нього. На колгоспному дворі Корбуту сказали, що приїхав начальник райсільгоспвідділу, питає голову і зараз — у коморі. Дід знав, чого приїхав Белемець і що йому потрібно в коморі. Ранком він подзвонив Корбуту, наказуючи негайно посіяти просо. Дід хитро попросив ще днів три відстрочки: мовляв, своє просо перевірили на схожість і забракували, завтра виміняють у сусідів на конюшину і посіють. Де три дні,

там і п'ять, думав Дід, а тоді уже можна і сіяти: Дід боявся травневих приморозків, хоч синоптики оптимістично обіцяли тепло, ось-ось зацвіте калина, а коли цвіте калина — неминуче холоднішає, він давно помітив. Та й стаття у сільськогосподарському журналі підживила його упертість. Белемець піддакував крізь стиснуті зуби, коли Дід казав про насіння, але не повірив йому і прийшов перевірити. Ні агронома, ні комірника Корбут не попереджав, Белемець побачить у засіці просо, дізнається, що воно показало високу схожість, і грози не минути, а грози зараз Дід не хотів.

Але треба було їхати.

Коли Петро підрулив до вагової, Дід ще з машини побачив Белемця — той стояв у кімнатці комірника спиною до вікна із зчепленими на попереці руками, він напевно чув шум мотора, але не обернувся. Корбут винувато переступив поріг кімнатки, у нього уже був свій, вироблений роками, спосіб обходження з розгніваним начальством, він знав, що іноді краще прикинутися меншим, сірішим, аніж ти є, начальство таке, як Белемець, любить покору, тоді воно возвеличується у власних очах і добршає. Але сьогодні притишена хода і сумірне обличчя Корбута не вплинули на начальника сільгоспуправління, він дивився холодно відчужено. А головне — він стояв сам і не запрошував сідати Корбута, стояти ж Дідові було важко, біль у грудях розростався, терпла поранена нога, і сіпало жили, розтягнені колись у куркуля. Але сісти без запрошення він не наважувався, і від цього на душі ставало ще марудніше, бо не любив себе у цю хвилину.

— Мова іде про посів проса, товаришу Корбут, — значуще сказав Белемець. — Ми вимагаємо не зволікати.

Корбут умів, коли підпирало з запасними частинами чи з жомом та комбікормом, або вкрай потрібен був цемент, вбратися у дбайливо випрасувану Галькою темну пару, вишикувати на грудях ордени та медалі і вчасно з'явитися в приймальні директора тресту чи й самого міністра, чие міністерство шефствовало над колгоспом, делікатно привітатися з ним за руку, зображуючи на обличчі зворушення та вдячність, й переконати співбесідника, що без його батьківської турботи колгосп у Бересточах швидко захиріє. Не мав він досі особливих зіткнень і з районним керівництвом, знаючи, де треба посту-

питися, а де, навпаки, продемонструвати впертість та настирність. Але за таких ось конфліктних ситуацій він губився, тим більше нині, коли у сільгоспуправлінні натякали, що Корбутові уже не під силу керувати великим господарством.

— Усе буде зроблено, Владиславе Гавриловичу, я ж розумію, та хіба я коли був проти...— запобігливо усмінувся Дід і спробував перевести розмову на інше: — Бачили наші буряки? Зійшли як по ниточці, любо тлянути.

— Зараз єдине питання, яке вас просять негайно вирішити,— посів проса,— не кліюнув на буряки Белемець.— Інакше ви успішно провалите й цю позицію, як провалили питання з молоком. Просо — ось воно, схожість майже стопроцентна, бери і проведь сівбу. А ви займаєтесь дезінформацією районного керівництва...

— Що ви, Владиславе Гавриловичу, ну до чого тут дезінформація! За усім не доглянеш, з пам'яті випало, хоч убий мене — здавалося, що по схожості не годиться...

— Добре, це питання вирішили — завтра просо посієте! — з певністю в голосі підсумував Белемець.

— Посіємо, посіємо, Владиславе Гавриловичу,— радо погодився Корбут.— На тім тижні — обов'язково посіємо.

— Не на тім тижні, а завтра!

— Рано ще просо сіяти, Владиславе Гнатовичу,— зітхнув Корбут.— Ось і Білоцерківська дослідна станція радить після двадцять п'ятого просо сіять, сам читав...

— Ви залишайте цей казенно-бюрократичний підхід! Їм там добре радить, їм у область рапортувати не треба! — І раптом голос Белемця степлів, у ньому забриніли дружні нотки.— Та сій ти, Семене Гнатовичу, якщо вже такий упертий, хоч восени, але у зведенні мені покажи, що вже посіяв, чи учти тебе? Ти ж зрозумій, друже, увесь район назад з почесних місць по сівбі тягнеш і не переживаєш.

— Показати не можу, Владиславе Гавриловичу,— винувато мовив Корбут і похнюпився.

— Боїшся? — Белемець тріумфував.

— Такий кусок мені в горло не лізе...

— Боїшся, товаришу Корбут. Старість. Рибку у тихій воді ловить тобі час, а не колгосп уперед васті. Здавав би печатку та йшов собі, бо ніякого компромісу тут бути не може...

Дід мовчав. Белемець зачерпнув води з відра, випив, з силою поставив куваль на край столу.

— Скажу тобі, Семене Гнатовичу, як комуніст комуністові: немає в тобі патріотизму ні на грам, тільки за власну шкуру тремтиш...

І тоді Корбут не витримав, мовив з притиском:

— Ти мого патріотизму, дорогий товаришу, не чіпай! І шкура моя не чорнилом розписана!

Белемець поспіхом ступив до порога і причинив двері кімнатки:

— Якщо це демагогічний натяк, товаришу Корбут, то офіційно повідомляю: у роки Великої Вітчизняної війни не підходив по віковій категорії. А щодо патріотизму, то я пропоную вашій увазі виключно конкретний факт...

— Плював я на факт! — кричав Дід, розмахуючи рукою, біль заповонив груди, і вже не було як дихати. — Може, я маю право із правлінням вирішити, коли просо сіять, якщо мене люди на голову обрали!

— Теж мені номенклатура, — засміявся Белемець, нервово поправляючи краватку. — Виключно кажучи, у мене під рукою такої номенклатури хоч гатку гати...

— Перед вами не номенклатура, а член райкому партії і депутат районної Ради. І я не бажаю більше з вами розмовляти! А до нас — щоб ви більше і ногою... — У Діда тремтіли руки, він совав їх у кишені плаща і ніяк не потрапляв. Тоді штовхнув двері і перший пішов з кімнати. Жінки на току, що чули його крик, співчутливо зиркали на голову колгоспу. Белемець щось гукав услід, але Корбут уже не дослухався. Він хряснув дверцятами газика, машина рвонула. Дідові було ніяково і за Беленця, і за себе, що так легко, з півоберту, завівся. Нерви. Старість. У цьому Белемець мав рацію. Списувати час. Ішов би собі ловити карасиків і не плутався під ногами. Він попросив у шофера сигарету, і Петро без вагань простяг «Приму». Пачка стрибала в тремтячих пальцях, Дід підніс її до рота і узяв сигарету губами. Сірники ламалися, Петро пригальмував і дав Корбутові припалити. Дим був як ковток води після довгої виснажливої мандрівки по спеці.

Белемець штирхнув надто глибоко, зачепив те, що нікому не дозволено було зачіпати, і Дід скинувся, став дибки, наче спокійний у ході верховик, коли його діймуть остроги. Він, звичайно, таки не правий, як-не-як, начальникові районного управління вказав на двері, але треба про все доповісти райкомові, хай їх розсудять. Дід хотів одразу по приїзді в контору подзвонити Бородаю,

але скаржитись і плакаться він не любив, соромився одривати людину од важливих справ, та й не телефонна це розмова.

Натомість він подзвонив на причал. Ліс ранком прибув, повідомив Корбута начальник причалу, але вже його вантажать на машини перевозівці. «Як — перевозівці? — аж скрикнув Дід. — У мене ж наряд од райвиконкому, кролятник обшивать треба». — «І в них наряд, — незворушно відповідав річковик. — І в них — тільки на корівник двісті кубів треба». — «Але ж я перший у райвиконкомівському списку!» — не здавався Дід. «Ви ж, Семене Гнатовичу, знаєте Канабаса — удосвіта примчав з машинами, шум-гам-тарарам, на горло бере — мій ліс і ніякої тобі балачки слухать не хоче, довелося підписать. Але десь наступного тижня до нас баржа лісу поступить. Якби ж ви хоч раніше подзвонили...»

Корбут, не попрощавшись, поклав трубку і попросив сигарету у завідуючого гаражем, який саме заходив до контори. Канабаса він знав, це Канабас минулого місяця, згодившись поміняти гречку на горох, здер з бересточівців за сортність, хоч у межах району цього ніколи не робили. Канабас був настирливий, циганкуватий, а головне — енергійний і молодий, вважай, удвічі молодший од Корбута, і сьогодні Канабас обскакав його, обскакав на фініші, і було від того кривдно і болісно.

Подзвонили шефи, що на завтра дадуть бульдозер, треба возити гній, якщо автогосподарство пришле машини, але телефон директора автоколони не відповідав. Зайшов бригадир теслярів і розплакався, що немає дощок, нема чим залатати настил порома. Дід подзвонив на цегельню, домовився про дошки. Тепер телефон директора автогосподарства був зайнятий, у трубці тутукало, а Дідові здавалося, що то спалахують у його очах червоні вогники, Дід нахилився все нижче, щоб той вогонь погасити, і упав на руки бригадира теслярів. Коли розплющив очі, то лежав на дивані в кутку кабінету, біля нього сидів лікар дільничної лікарні, біля лікаря стояла медсестра з блискучою скринькою у руках, а за нею — товпилися люди, обличчя яких були нібито і знайомі Корбутові, але він їх не міг упізнати, хоч і силкувався.

— Ну, налякали ви нас, Семене Гнатовичу... — похитав головою лікар, беручи зап'ястя Дідової правиці в свою м'яку й теплу долоню. — Але тепер — у нормі, тільки

відлежатися треба, погостюєте в нас, зіграємо в шашки...

— У лікарню не хочу,— Дідові здавалося, що він сказав це голосно, на всю кімнату, проте лікар не розчув, нахилився над Корбутом, зирячи співчутливо і тривожно, Дід повторив: — До лікарні не поїду. Дома.— І в його очах від самої лише згадки про лікарняну палату, про щоранкове мірвання температури, про таблетки і уколи, про біляхворобні розмови знову стуманіло, і з-за пасма того туману ледве пробився заспокійливий голос лікаря:

— Гаразд, ми вас залишимо удома, під мою відповідальність, на строгому постільному режимі. Мінімум — два тижні.

Тільки тепер він починав улізнавати людей, які стояли,— жінок з бухгалтерії, механіка, завідуючого фермою, зоотехнічку.

— Де Олена? — знову голосно запитав Дід, і люди знову його не розчули, бо лікар повторив:

— Запитує, де Олена.

— На буряках.

— А Петро де? — ворухнув губами Корбут, і лікар відлунив:

— Де Петро?

Мурач визирнув з-за спин, тепер Дід улізнав його.

— По Олену їдь,— заплющив очі, бо і кімната, і люди, і халати розпливалися, ніби на очі набігали сльози, а це драгувало.— Хай перед нарядом до мене загляне.

Це було нове, а точніше — уже напівзабуте почування, коли твоє зчужіле тіло беруть, ніби якусь річ, незнайомі руки, кладуть на ноші, і ти пливеш, а може, пливуть стіни кімнати і прокуреного коридора, і нарешті густе сонячне марево, і знову присмерки, уже в машині швидкої допомоги, і запах гуми та ліків, і легке погойдкування, наче ти ліг горілиць у човні і заплющив очі, спогад молодих літ, коли він після дня на тракторі перепливав дублянкою Дніпро і чекав у березі Гальку, що була з Невклячів. Нарешті машина зупинилася біля воріт. Дід розплющив очі, побачив над собою настрашені очі дружини і усміхнувся неслухняними вустами:

— Ти ж наказувала, щоб приїхав обідать, ось я і приїхав...

Корбута внесли в будинок, він попросив відчинити навстіж вікно, і сад — запахи, передзвін птахів, зелень,

віддзеркалена в шибках, — вплив до кімнати. Люди вийшли, залишилася тільки Галька. Вона узяла Семенову руку у свої шореткі, в землі, бо полола картоплю, долоні і вже не випускала, і все було, як тридцять літ тому, коли Галька знайшла його у військовому госпіталі, а головне — те ж пронизливо щемке відчуття, що для нього, Семена Корбута, війна уже закінчилася, і що б не відбувалося там, на лінії фронту, він буде уже тільки спостерігач, тільки жадібний споживач зведень Інформ-бюро, а Галька радісно плакала:

— Хоч і посічений, а живий...

І раптом Дідові захотілось, аби зараз, негайно ж, зазвонив телефон і його запитали з контори або з району. Галька, звісно, казатиме, що він хворий, що він тільки-но заснув, а він підведеться, візьме трубку і скаже, чи везти завтра бичків на м'ясокомбінат, чи здавати в ремонт бульдозера, або куди перше возити цеглу — до кормоцеху чи до школи, яку будують. Він жадібно прислухався до тиші, вишитої пташиним дзеленькотом, але телефон не дзвонив, хвилини скрапували, невимовно довгі, аж поки Дід зрозумів, що лікар заборонив дзвонити до нього. І жаль до себе, раптом забутого усіма і слабого, забринів у Корбутовій душі тонко і сумовито, наче вербова соплітка в раннім-раннім дитинстві. Він заплющив очі, прислухався до того бриніння і непомітно для себе забувся у сні...

— Вчасно — жінки бунтуються... — зустрів Олену на краю бурякового поля Джерело.

— Знову — за газ? Уже повезли балони заряджать.

Комісія не прийняла було газосховища, балони стояли порожні, жінки ремствували.

— Який там газ — рядків не поділили, — махнув рукою Джерело і замовк; чогось не договорював.

Вона помітила ще віддаля, що на плантації справді негаразд. Дві ланки першої бригади ішли по бурякових рядках назустріч одна одній. Наблизившись, Олена подивувалась затятості, з якою жінки, майже не розгинаючись, мовчки вимахували сапками. Від ланки до ланки лишалося не більше двох метрів, коли Загірна вибігла на нічию територію:

— Та ви що, баби, показалися?! У штикову — за чотири рядки?

І тоді довкола неї вибухнуло, завирувало. Гукали усі разом, — три десятки голосистих жінок.

— Вони ж передовики — на десять центнерів з гектара торік буряків більше вийшло!

— Ви цвітуху з коренем рубали — ось вам і центнери!

— Їм премію і вимпел дали, а нам — по дулі!

— Треба спини не жаліть, а то поклонитись землі зайвий раз боїшся!

— Ти кланяєшся умієш — обліковцю, щоб гектар прирізав!

— Де гектар — коли б два не набралось: чотири рядки через усю площу!

— Наш край вужчий, хіба повилазило!

— Хай тобі вже повилазить!

— Тихше, баби, ще поб'єтеся за буряки! Яківно, хоч ти розсуди нас!

— Що — Яківна? Вона за ними, передовиками, руку тягтиме. Земельну комісію викликайте!

Нарешті Олена втихомирила жінок і добрала толку. Ранком ланка Марії Ткаченко виявила, що на їхній половині бригадної площі на чотири рядки буряків менше, аніж у товаришок по змагання, і постановила перенести кінець та полоти ті рядки. Ланка Оксани Середи, що торік вийшла на перше місце по колгоспу, доводила своє: їхня площа від дороги вужча. Олена з обома ланковими обійшла плантацію, порахувала рядки від дороги і від лісосмуги. Виходило, що Маріїна ланка бунтувалася справедливо: жінки Середи пололи від лісосмуги на чотири, а від дороги — на три рядки буряків більше. Ніби і небагато, а через усі гони справді набереться до гектара.

— Хто розбивав площу? — запитала Олена.

— Хто! Уже ж не я! — закричала Оксана Середина. — Обліковець і бригадир. Чи, може, думаєте, що я?..

— Я нічого такого не думаю, Оксано, — обережно мовила Загірна. — Можливо, помилилася обліковець.

— Навіщо ж такого обліковця держите, що й порухувати не може?

— А ми, дурні, раків торік пекли. Ось де вони, ваші центнери!

— Невже ти, Маріє, думаєш, що я за премію совість свою продаю? — з образою і болем в голосі промовила Середина.

— Привезу земельну комісію, дівчата, — рішуче мовила Олена. — А поки що облиште ці рядки, он ще скільки не просапано.

Біля машини вона зачекала на бригадира:

— Так хто ж розбивав площу?

— Та вже ж хто — обліковець, вона ділить.

— А ви що, ні разу не обмірювали?

— Якже, обмірював. Може, на якусь сотку і більше, не без того, — ухильно відповів бригадир і додав, відчувши, що Загірна чекає пояснень: — Хотілося ж як краще, щоб рівнятися було на кого, передовиків треба ростити, Яківно...

— Ех, Степане Прохоровичу, — зітхнула Олена, — не так передовиків ростять...

З-за крайніх хат вишкочив газик Корбута й різко загальмував. Коли пилуга спливла, Петро Мурач прочинив дверцята:

— Дідові погано, Яківно. Наказав по вас їхать.

— Що з Дідом?

— Приступ, серце. Додому на швидкій одвезли. Так буде сьогодні наряд, чи одмінити скажете?

— Ідь до контори, на наряд хай збираються. Хто напхваті з членів земельної комісії — одвезеш на буряки, там Джерело, він скаже, що робити. Я — до Корбута.

Дід покашлював, задихався, горбився за столом, туплячи до грудей, де боліло, телефонний апарат, але Дід здавався вічним. Вона через те й на заступника легко погодилася, що відчувала себе за Дідовою спиною у затишку. Колись Дід піде на пенсію, але те коли сь було як у тумані, ледь маячило, до того часу вона обудеться і підкується. Дід навіть у відпустці не був, відколи Олена у нього заступником. Навіть у вихідні взимку, коли вихідні голові колгоспу справді випадають, не відходив від домашнього телефону, йому дзвонили за найменших непорозумінь. Погано це чи добре — інша річ, але так було, і всі до цього звикли, Олена — теж. І раптом Дід зліг. Дід, довкола якого багато літ звично крутилося колгоспне життя. Тепер ноша його лягла на Олену. Вона ще не відчувала тої поклажі, не вірила у невідворотність того, що сталося, вона тільки намагалася збагнути це.

Хвіртка Корбутового двору була прочинена. Олена кинула оком на бетонний стовп з чіткими відбитками

кленового й каштанового листя, вона пам'ятала і любила ще нехитре, але живе мереживо на Корбутовій огорожі: коли стовпа виливали, Дід поклав на дно форми справжнє листя, і воно залишило на бетоні свій візерунчатий, із серпанком прожилок слід. Корбутиха сиділа на ганкові, поклавши на коліна руки, вимережані густою сіткою зморщок, здавалося, що прожиті роки відбилися на них, як листя на бетоні. Вона дивилася перед себе й не бачила Загірної.

— Як Семен Гнатович почуваетсяься, бабо Галько?

— Господи, та дайте ж хоч померти людині спокійно! — зітхнула Галька, підводячись і затуляючи тілом вхід на веранду.

— Що ви таке — про смерть! — якомога бадьоріше мовила Загірна. — Відпочине, відлежитьься — і знову на ноги стане. Він ще за двох молодих потягне, ще правнуків няньчитиме.

— Може б, і няньчив, якби він та мене послухав. Скільки йому казала: розпрощайся ти з тим головуванням, ти уже своє одробив, пенсія ж тобі хороша, то хоч на старості літ поживи на світі, бо хіба то у нього життя? Ні будня, ні празника.

— Ні, бабо Галько, не краще йому буде на пенсії, а гірше, — щиро й переконано сказала Олена. — Це вже людина така — уся душа її в роботі.

— Може, і правда ваша, Олено, звик він крутитися, тільки ж машина — і та зношується, а тут — жива людина.

— Мені б тільки на одну хвилиночку до нього. Ключі від сейфа візьму. Та й переказував він через Петра.

— Хай той Петро і на очі мені не з'являється, він сигарети Діду дає. А про вас — запитаю. — Баба Галька зайшла в дім, причинивши за собою двері веранди.

Олена роззирнулася довкола і подумала, що в людській долі є своя архітектура, свої пропорції, свої кола, вписані в строгі лінії епохи, і одне з таких її кіл замикалося сьогодні. Скільки літ минуло — сім, вісім, Надійці не було й року. Із загорнутою у ковдру дитиною бігла вона вулицею від Джулаїв крізь ніч, крізь березневу віхолю, і мокрий сніг сік їй обличчя. Чому вона звернула до Корбутів? Можливо, тому, що вікна їхньої хати світилися, тоді вони ще жили в хатці на дві кімнатки, піднятій домкратами на низенький підмурівок. Ні, звісно, не тому. Вона б постукала до Корбутів і в темні вікна.

Відчинивши двері сінець, Корбут побачив її на ганку, у пасмі світла з вікна, — у халатику, в хатніх капцях та з дитиною на руках і впустив без жодного слова, усе зрозумівши. Майже слідом прибіг Федір. Він грюкав у двері й вікна, кричав, погрожував, а потім почав упрухувати Олену, аби не смішила людей, не розносила по селу пліток, поверталася додому. Олена сиділа в світличці Корбутів на дивані, підібгавши під себе змерзлі ноги, косувала очима на вікна, за якими біснувався Федір Джулай, і повторювала, ніби клятву, в яку сама ще гаразд не вірила.

— Я ніколи не повернуся до них, Семене Гнатовичу, ніколи!

І вона таки не повернулася до Джулайів, третього дня працювала вже на фермі, дояркою. У Корбутів прожила до весни, поки не підправила материну хатку над Баламутівкою, тут же готувалася вечорами до вступних екзаменів в академію, а баба Галька, тоді ще тітка Галька, заколисувала Надійку. Олена досі пам'ятала її пісеньку про жука:

Ой, гойда, гойда, шук,
Полетів жук
Та на воду гук.
Прилетіла мати
Жучка рятувати
— Ой, ти, жучку,
Подай ручку
Невеличку...

Баба Галька навшпиньки зійшла з ганку:

— Спить... Скільки й пам'ятаю його, а вже, слава богу, сорок чотири годочки, оце уперше вдень заснув. Це фельдшерка такий укол йому зробила, щоб відпочив. Переживательний він у мене дуже, ото і хвороби в нього од нервів. Написав же торік хтось в обехеесу, нібито Семен залізо, що на клуб привезли, узяв та будинок собі накрав. Ну, діло воно непутяще, і переживать не було чого — нам же все побутовий комбінат з району будував, Семен до копійчки все заплатив, він і квитанції тому, що з обехеесу приїздив, показував. Той подивився, вибачивсь та й поїхав. А Семен ніч за нічтю не спить і не спить — образа його мучила, що хтось із села написав, чужий не писатиме. Кому, каже, я погане зробив, довго отак гнітило його. А ви ж, Олено, знаєте, в якій ми хавирці жили, хоч він ніби і в шані давно, інженером в

МТС, і головував скільки літ. Хоч і кажуть, що тільки курка від себе гребе, а він якось не умів до себе. Буває, і лаю йбого. Як виходила я за нього, мати і кажуть: меншим лишиться хата, а тобі, Галько, верба в придане. А верба наша була така, що як попиляти — хата готова. Зібралися ми будуватись — це вже він на тракторі робив. Аж приходить якось з правління і каже: віддамо, Галько, вербу на ясла в колгосп, бо весніє, жінки у поле підуть, а дітей хоч до ніжки стола прив'язує, як нас за старого режиму. То ж, кажу, моє придане. Так ти ж у мене, Галько, свідома, відповідає. Що ти йому скажеш? Віддали. Перед війною були стяглися, колод у бакенщиків накупили, тоді в повідь несло по Дніпру чимало усякого дерева. Тільки б будуватися — на тобі, війна. Як пішов він, то тільки у сорок другому, як з полону тікав, ніч, мо', чи дві переночував, та й до сорок четвертого, уже в госпіталі під Воронежем його знайшла. Та це вже потім, а як тільки наші вступили у Бересточі, ходив по дворах військовий начальник, дерева питав на бліндажі, за селом наша лінія була, а з Хороборичів німці снарядами кидалися. Так підходить до мене той начальник, питає: «Чи не буде чого у вас, мамашо, на бліндажі?» А наші колоди — за пригребицею, хмизом прикидані. Подумала я, подумала, згадала, що десь і мій же отак під снарядами та кулями, і повела військового за пригребицю. Повезли бійці колоди наші за село, в поле, а хто уже потім ті бліндажі розбирав, я й не докажу, знаю тільки, що твій свекор давнішній, Антон, повен двір тоді навозив. Та й ніколи було доказувати, бо получила я тоді вісточку од свого, що він у госпіталі, та й поїхала. Приїхала, а Семен увесь у марлях, плачу та й розказую про колоди, а він сміється: «Півжиття, вважає, у батьківській хаті прожили і ще поживемо...»

Олена знала, що бабиних оповідок не переслухати, а час було на наряд. Сказала, що зайде увечері, і поїхала в контору.

— Ну, що тут у нас робиться, товариші? — сідаючи за Дідів стіл, запитала вона голосно, аж занадто голосно, щоб приховати тривогу й замішання. На зворотному боці календарного листка, де голова завжди робив помітки для вечірнього наряду, рукою Корбута було записано лише кілька слів: пастухів до череди, полоти буряки, гній... Василь Полоз підвів голову і підбадьорююче зиркнув на неї, він усе розумів, він читав у її душі,

І приємна слабкість на мент обволікла Олену, розніжуючи, як холодного дня розніжує тепло хати, в яку заскочиш погрітися. Як приємно бути жінкою, коли є кому пожалітися і є кому пожаліти тебе, подумалося Олені. Але наступної хвилини вона прогнала від себе ту ману, як проганяють нічні сні, увімкнувши світло, і діловито заговорила про три гектари кукурудзи на клину, під Зеленою горою, яка погано зійшла і яку треба пересіяти...

Після наряду Олена об'їхала ферми та ближні поля. Захід сонця застав її на Грушевій горі, червона куля перекочувалася з пагорба на пагорб, аж поки не пірнула в ріку і ріка зайнялася густим багрянцем, захід був безхмарний, дощем і не пахло. Над вишневою піною плеся кружеляли чорні чайки, а з лугів уже сочилися присмерки, навіть туману не обіцялося, ночі були сухі й холодні. Вона раптом завважила, що хоч і милується краєвидом, те милування якесь метеорологічне, ніби прогноз погоди. Мозок її уперто переварював наряд на завтра, вона ще не знала, встигнуть до обіду вивезти цеглу для школи чи ні, прибудуть машини з автопарку возити гній чи не прибудуть, і раптом згадала: не дізналася, що наміряла на буряках земельна комісія. Вона ще раз з якимсь потаємним жалем зирнула на Дніпро у подолі гори, широкий, схожий з рукавами та старицями на морську затоку, і пішла до машини. Чергова в конторі повідомила, що дзвонив перший секретар райкому і обіцяв після дев'ятої ще подзвонити. Олена переглянула зведення. Бородай справді подзвонив на початку десятої, і Загірна відчула, що радіє його упевненому й енергійному голосу у телефонній трубці.

— Про Семена Гнатовича знаю, сьогодні вже його не турбуватиму, а завтра подзвоню. Доведеться вам своє плече підставляти, Яківно.

— Хіба же я одна в колгоспі? Є люди досвідченіші.— Вона усе ще пробувала ухилитися від того, від чого не могла ухилитися, та й, у глибині душі, не хотіла.

— Треба, щоб маховик добре крутився, тоді все інше в колгоспі теж крутитиметься. А зараз ви — за маховика.

— Маховик з мене слабенький. Нема ще свого стилю керівництва і є загроза, що «провалю доручену позицію», як сказав би товариш Белемець.

— З Белемцем — вирішуватимемо, — у тон їй мовив Бородай. — А про стиль — стиль хороший той, який

забезпечує виконання завдань. На це й орієнтуйтеся. Як сьогодні з молоком?

— На тридцять літрів...

— Плюс?

— Мінус...

— Що думаєте робити?

— Завтра переправлятимемо череду на луг.

— Думайте конкретно про технологію годівлі молодняка з хімією. Це великий резерв, Олено Яківно. Він дозволить вам залишити грубі корми для молочної худоби. Виришіте це питання, нагадувать не доведеться?

— Сто голів поставили на сечовину і січку.

— Не їдять?

— Уже їдять. Але спершу не їли. Телятниці бунтувалися.

— Повезить телятниць до своїх сусідів, у Перевози. Хай подивляться, які привіси. Тверда, партійна орієнтація на хімію, Яківно. І на свої неудобі, як ви кажете, на горби. Зрозуміло?

— Зрозуміло, Віталію Петровичу.

— Райком дуже надіється на вас. Ось вам можливості для творчого підходу, для роботи над собою.

— Скільки моїх сил...

— Більше, аніж наші з вами людські сили, Яківно, більше. Де треба — і над силу, як на фронті, інакше зараз у сільському господарстві ніяк не можна...

По дорозі додому вона зайшла до Корбута.

За вікнами згусли сутінки, час зупинився, наче стрічка в телеграфному апараті, коли десь на лінії обірвано дроти. А потім під відчиненим вікном, у бузкових кущах, заспівав соловей, і стрічка знову повільно попливла, тільки на ній нічого не відбивалося, окрім чітких, проте одноманітних солов'їних трелей. Нарешті Корбут вчув обережне чвгання дружини і шепіт крізь прочинені двері:

— Ти не спиш?

— Не сплю, — сердито кахикнув Дід. — Де ти ходиш? Наче повимирали всі.

— Будить тебе не хотіла. Олена прийшла.

— Чого ж ти, хай заходить, — пожвавішав Дід. — І світло увімкни.

Галька увімкнула електрику, світло боляче різонуло очі, він примружився;

— Ні, краще вимкни, очі болять.

Дідові не хотілось, аби Олена бачила його, кволого, у постелі.

— Ну, як ви там, без Діда? — запитав тихим голо-
сом Корбут, коли Олена переступила поріг. Йому зда-
валося, що вже минуло невідь скільки часу, відколи він
залишив колгосп.

— Наряд провела, побувала на фермах, у полі, з
Бородаєм поговорила.

— Бородай запитував про мене?

— Ага. Він каже, що з Белемцем райком вирішува-
тиме..

— Чого там Белемець, обоє ми добрі,— заспішив
Дід і винувато усміхнувся:— Знаєш, Оленко, не люблю
я цього. З начальством тільки заведись.

— А ви — через «не люблю»,— ріщуче одрізала Оле-
на.— Такого Белемця, чортова душа, не осмикни, він і
людини заради цифри не пожаліє.

— Воно — да, він словами своїми за глітавку мене
бере і сльози з очей душить.

— Завтра Віталій Петрович дзвонитиме, не хотів
він на ніч глядячи бунтувати вас, усе й розкажіть, як
було.

— Що з молоком?

— Піднялося молоко на вечір,— сказала неправду
Олена, щоб підбадьорити Діда.

— Ну й добре, тільки ж ви цей тиждень на рівні
тримайтесь, хай там лікар своє гомонить, а в мене своя
думка: за тиждень підвестись. Он Галька баняк трав на-
варить, діло піде на поправку. Але ти вже завтра ко-
рів переправ поромом, десятків по три заганятимете,
до обід і справитесь. Пам'ятаєш, літ з п'ять тому коро-
ву трохи не під Хороборичі занесло, прирізати довелося?
А зима цьогорічна сніжна була, води багато, течія
стрімка, береженого, знаєш...

Дід і собі не хотів признатися, що боїться перепра-
вляти череду плавом, як у минулі роки, боїться ризику,
боїться відповідальності, хоч стільки весен брав її на
свої плечі, і тому примовк. Він гарячково думав, що
сказати Олені, що вибрати з тої безлічі справ, які зав-
тра навалляться на неї, але розмова уже спомила його,

увага розпорошувалася, і чітко пам'яталось одне — перправа.

— Ви ж заганяйте на пором корів по тридцять, не більше...— почав Дід, потім згадав, що він уже казав про це, і знову замовк. Олена таки помітить його слабкість, подумав і заспішив:— Я викарабкаюся, ти не сумнівайся, на мені, як на собаці, заживає, не в таких бувальцях бував. У сорок другому за Доном хіба так мене садонуло, тяму одбило, груди і досі ніби після віспи, дрібними осколками зрешетило, очунявся в таборі для полонених, да... Вишикував нас німець, і підходить до мене такий капшучок у есесівській формі, годинник у мене з руки знімає, а годинник був з перших наших, за роботу на тракторі політвідділом МТС подарований, цокав, як будильник. Подарунок, кажу тому німцеві, а він мене наодмаш, я три зуби і виплюнув. Погнали вони нас степом на станцію, сирі гарбузи гризли — і то ще які ласощі, пити, паразит, не давав, повз ставок проходили, хто з хлопців кинувся до води, так і поклав усіх з автоматів...

Тепер Дід згадував не так для Олени, як для себе. Він згадував, як везли його в товарному вагоні, набитому полоненими, і як вони з одним білорусом виламали дірку в дахові, вибралися вночі з вагона і стрибнули з поїзда, коли він пригальмовував перед мостом, як вони гризли сиру кукурудзу, пробираючись манівцями до рідних місць, як його вистежив сусіда-поліцай, а рибалки переправили через Дніпро до партизанів, як наше командування послало його з групою відчайдуш-добровольців закріпитися на правому березі. Темної осінньої ночі вони переправилися на трьох вутлих дощанках, несподівано увірвалися у німецькі окопи на кручі, захопили вершину гори над Дніпром і ранок та весь день захищали її, відволікаючи увагу німців, поки наші війська переправлялися в іншому місці, нижче по Дніпру, як вони гинули один за одним, коли хрестаті танки подерлися на пагорб, поки залишилося їх двоє, поранених, притиснутих до ріки, і один з них застрелився останнім набоєм, а Корбут поплив, гребучи однією рукою, бо виріс на Дніпрі, а з круч його поливали кулеметним вогнем, як його поранило в другу руку і він перевернувся горілиць та поплив на спині, а в очі йому зазірало призахідне сонце, барвлячи воду в густо-вишневі кольори, а може, то була кров, бо він стікав кров'ю

і слабнув, і йому хотілося умерти, але він плив і плив, бо ще більше йому хотілося жити, як тіло його робилося ватяним і набрякало водою, а він плив, аж поки течія не винесла його, напівсвідомого, на піщану косу...

Сільська фельдшерка прийшла зробити хворому укол на ніч, Олена попрощалася, і Дід її не затримував.

Удома Олена спробувала заснути і не могла: то пригадувалася їй кузька, яку вона знайшла на буряках у Ставищі,— не забути; то виплило з пам'яті болітце за Грушевою горою, яке треба осушити і посіяти траву, то думалося про пагорби, які в першу чергу слід затерасувати, і про поливні землі. Вона пригадала Дідове: «Серед ночі прокинешся — і про колгосп думаєш. А часто спиш — лише й того, що очі заплющені, а в голові — ті ж думки», пригадала і усміхнулася. Тоді зазирнули в її душу очі Василя Полоза, ласкаві й підбадьорюючі, зазирнули, як тоді, на наряді, й збентежили, проте Олена зусиллям волі погасила те непотрібне зараз, еретичне збентеження й наказала собі нарешті спати: завтра — клопітний день.

Наступного ранку все звалилося на неї з новою силою: молоко, відсутність свинарки, яку треба було терміново підшукати, телята, які погано їли січку з сечовиною, поламаний гноетранспортер, договір з бригадою, яка будувала кролятник, цегла й цемент для школи, шовкопряди, підготовка до партійних зборів, шифер на дахи колгоспникам, який багатьом був потрібен і якого було мало, оплата на буряках, автомашини, бульдозер, приїзд шефів, уповноважений по зеленому конвейєру, що негайно вимагав розрахунків... Коли Олена виходила з кабінету, на порозі її зупинив Степан Джерело: — Не клеїться у нас, Яківно. Оксана на роботу не вийшла.

— Скільки учора наміряли?

— Щитай, на повний гектар у Середи більше буде.

— Розмовлятимемо на парткомі, Прохоровичу... А до Середи зараз поїду.

— Так, може, і мені з тобою?

— Краще я сама,— сказала по хвилі Олена.— Тут діло тонке, аж надто тонке, як би не порвалося...

Уже підїжджала до Оксаниного двору, а ще не знала, що скаже їй. Тяжкі не клопоти по господарству, думалося Олені, найтяжче — з людьми. Власне, кожному треба віддати частинку себе, і це не гучні слова, це

буденна правда, бо на горло не візьмеш, тут не подіє ані наказ, ані, тим більше, окрик, тут тільки — душа в душу, і щоб ані найменшої фальші. А для цього я сама в першу чергу мушу повірити, що ланкова не знала про той гектар. Інакше Оксана відчує мою неправду, і буде їй ще тоскніш. А чи вірю я? Олена уявила обвітрене, відкрите обличчя Оксани, її широко розплющені, ображені очі там, на лану, коли вона говорила про совість. Літ десяток ланковою, зразу після школи, задніх пасти не любила, але й за спринтерськими, як каже Бородай, рекордами ніколи не гналася, чесно робила. Ще будучи зоотехніком, Олена любила, коли ланка Середи приходила на ферму білити хліви, тоді Олена напевно знала, що зроблено буде на совість, і ніякий контроль не потрібен, корівник чи телятник стоятиме, як лялечка. Позаминулої осені рано унали холодні дощі, на полі залишилися купи цукрових буряків, у неділю весь колгоспний актив вийшов вантажити їх на автомашини, Оксана була з усіма до смерку, стомлені забрьохані, носили вони разом кошелі, бо автонавантажувач поламався...

Оксана білила околю хати. Вона ледве відповіла на привітання і вперто басаманила стіну.

— Чому, Оксано, на роботу не вийшла, ланку покинула? — тихо спитала Олена.

— Осоромили на все село, ще й роботи питаєте! — викрикнула жінка, тільки тепер повертаючи до Олени — усе в сльозах — обличчя.

— Дурна історія трапилася, Оксано. Буде наука. Винних покараємо, а діло страждать не мусить.

— Що мені тепер винні, коли в мене кожне, кому не ліньки, пальцем тикатиме: ось, мовляв, передовичка!.. Селом соромно пройти.

— Людям язика не припнеш, але у житті усякого доводиться переживати, Оксано. Хто тебе знає, той зайвого не говорить.

Жінка плюхнула квач у казанок з розведеною крейдою, витерла об фартух руки, підійшла до Загірної:

— Ти ж перша, Олено, якщо не казатимеш, то думатимеш: з трибуни зборів Оксана солов'єм розливалася, рецепти давала, а воно бач. Чесно признайся, думатимеш? Тільки очей не відводи!

— А я не відводжу, Оксано, бо не думаю так і ніколи не думатиму. Я знаю тебе і вірю...

— Справді віриш? — з надією перепитала Середи.

— Вірю,— видихнула Олена.

— Душу мені усю перевернув цей гектар, за ніч очей не зімкнула. Якби ти, Олено, знала, як образливо!..— Вона схилилася на Оленине плече. Загірна обійняла Оксану, всадила на лаву під виноградом, і вони ще довго розмовляли.

Була дванадцята година, коли Олена поїхала на Пшеничку, звідки мали переправляти корів через Дніпро. Вона їхала по сліду колгоспної череди і наздогнала тракторець з причепом, на якому рябіли голови молочних телят. Газик виписав еліпс по схилу Холодної гори, вершину якої ще облямовували вали староруського городища, і Олениним очам відкрилося устя дніпрові притоки Пшенички. На плацку між Дніпром, Пшеничкою і крутими крижками пагорбів неспокійно колобродила череда, погризуючи витоптаний, вищипаний табунами гусей моріг. З півста корів, огороджених частоколом людських постатей,— пастухи, фуражири, доярки, завідуючий фермою, зоотехніки і ветеринар із сумкою через плече,— метлялися в тісному колі, наче гнана задухою риба в ополонці. Вирвисько рогів, спин, хвостів, жива линва, складена у рухливий верчик, за яким між морогом і припнутим до берега поромом сиротливо білили новими дошками сходні. Корови не ішли на пором, вона зрозуміла це одразу, як і те, що Дід розпорядився б зараз пустити корів плавом через Дніпро, а не мори́ти їх на цьому пустирі, під гарячим, по-літньому сухим сонцем, що викочується все вище.

Олену навперобій — і зоотехніки, і завідувач фермою, і доярки — переко́нували, що корови не підуть на пором, хоч би їх увесь день ганяли по колу, що череду треба пускати плавом, як і щороку, що Дід давно б усе переінакшив. Вони були певні, що тільки так і треба вчинити, але ніхто з них не хотів, та й не міг узяти на себе відповідальності, вони чекали, поки цю ношу покладе на свої плечі вона, Олена Загірна, парторг і заступник голови колгоспу, що залишилася за Діда, вона розпорядиться довіритися розповнілій від весняних вод річці, і тоді вони всі радо виконають це розпорядження.

Олена гукнула дояркам брати корів на налігачі і вести на пором. Пастухи шмагали корів, доярки сварили пастухів, корови пускали очі під лоба, витягали шії, ревли, але на сходні, під якими плескалася вода, не йшли. Минула година, відколи Загірна приїхала на

берег, а на поромі стояли, припнуті ланцюгами, наполохані гамором і плескотом хвиль, лише три первісточки...

Дід тої ночі спав міцно, але рано прокинувся і попрохав дружину постелити на відкритій терасі — у кімнаті йому бракувало повітря. З тераси Дідові було видко свій сад на схилі гори, грядку і обніжок, на якому він літ з п'ять тому, коли меліоратори розріджували лісосмуги, посадив дубки. Дубки прийнялися і дружно потяглись угору, кажуть, хто посадить дубок, той ще житиме п'ятдесят літ, отже, усміхнувся Дід, йому ще рано думати про спочинок.

Він дивився в сад і уперше побачив, що на старій дуплистій шовковиці живе шпак із шпачихою і горластими шпачатами, а в бузкових заростях, що ніжно леліли срібно-фіолетовими китицями, — соловей, під вишнями та терном, на косогорі, синіми вогниками цвіте хрещатий барвінок, далі — ряст і суніці, а ще вище, над садом, піниться білим глід. Потім соловей із шпаком засвистали дуєтом, закувала на груші зозуля, іволга — жменька золотистого сонця — перелітала через грядку, із зелені в зелень. З обніжка виповз їжак, він покотився сірим клубочком через город, а цікава до всього сорока супроводжувала його, стрибаючи по ріллі з грудки на грудку. Прилетіли від Дніпра золотисті журики, меткі, галасливі, вони весело шугали вгорі, виблискуючи в ранковому сонці рожевими крилами і ясносиніми животиками та наповнюючи сад тривожним видзвоном. І Дідові раптом подумалося, що смерті навесні не існує, а є щось інше, можливо сон, перетворення зими у весну, тільки не смерть. Але що б там не було — сон чи пробудження, а літа хилились не на молодість, а на старість, і уперше за багато років свого головування Корбут цього дня, який він так любив, не вбирався у чисту білу сорочку, не плив через Дніпро на колгоспному поромі попереду череди, а лежав на терасі в саду і міряв думкою Дніпро, що розлився і який коровам, звісно, було б важко переплисти, і то добре, що він наказав переправляти череду поромом. Ось тільки чи теслярі учора залатали пором, можливо, й забули за його, Дідовим, тарарамом з лікарями. Якщо не залатали, якась корова обов'язково втрапить ногою у проломину, яку він учора бачив, та й інші дошки там на

часник дишуть. Ця тривожна думка муляла Діда, і він покликав з кухні дружину:

— Подзвони-но, Галько, в контору, чи залатали учора настил у поромі, така перспектива, що ноги ще коровам поламають без мене..

Галька зітхнула й почовгала через кімнату до телефону. Телефон стояв у коридорі, шнур був короткий і не дїставав у кімнату, не те що на терасу. Треба сказати хлопцям з телефонної станції, якщо будуть у Бересточах, хай подовжать, бо без телефону і зачучверіти в ліжку можна, а Гальки не напросишся дзвонити, вона єдину діалектику розуміє: що лікар сказав. А лікареві легко говорити, на Корбутових же плечах колгосп, і ніхто тої ноші з його плечей не знімав, не було такого наказу, щоб зняти. Галька повернулася і сказала, що пором залатали, а корів уже женуть вулицями до Пшенички, під Холодну гору, курява стовпом стоїть. Дід справді вчув запах вуличної пилюги, що легким туманом стелилася по городах, дощу давно не було, і ранки сухі, безросяні. Хоч би ж вони там додумалися переказати бакенщикам, аби ті перекрили фарватер, коли перевозитимуть корів, баржі порому не страшні, загальмують, а от теплоходи на підводних крилах — вони мчать по руслу, немов оглашенні, і хвиля від них висока, чекай біди, якщо не побережешся.

— Галько, а, Галько! — гукнув він. — Знаєш, що я тобі скажу: подзвони на цегельню, хай перекажуть бакенщикам, щоб не розходились, а виїхали на фарватер, як корів переправлятимуть. Корбут, скажи, просить...

— Лежав би ти лежма, Семене. Невже думаєш, що без тебе там не зробиться? — докірливо мовила Галька, але пішла в коридор.

— Подзвонила? — гукав через якусь хвилину Дід.

— Авжеж, що подзвонила.

— Так що кажуть?

— Кажуть, що передадуть...

— А знаєш, що я тебе попрошу, Галько?

— Що ще?

— Подзвони знову в контору, Олені скажи, як перевозитимуть тільних, так щоб прив'язували, бо штурхоне якась рогом.

— Звісно, без тебе не знають, що тільних прив'язувати треба, діти там, у колгоспі...

— Знають чи не знають, а сказати треба! — сердився Дід.— Може ж, мені теж душа болить?

— Подивись краще на себе, тільки й лишилося, що душа.

— А не хочеш дзвонити, то постели мені біля телефону.

Дружина пішла і довго не з'являлася на терасі, аж згодом стала перед Дідові очі, уже в жакеті, вив'язана хусткою:

— Олени нема в конторі. А я в лавку по хліб піду, мо', привезли, і на гірчичники в медпункті розживуся. Думаю я тобі на ніч гірчичники покласти, вони при всіх болячках допомагають. Як закололо мені торік під лопаткою, гірчичниками тільки й рятувалася. А ти б заснув, бо сон теж дуже пользительний, а по обіді лікар приїде, казав учора.

Олена мусила вирішувати негайно, інакше корови охлянуть і молоко різко впаде. Вона сіла в машину і наказала Петрові їхати до Діда. Але поки газик видряпався на Холодну гору, вона вже напевно знала, що до Корбута зараз не поїде. Що вона скаже Дідові? Мовляв, боюся відповідальності і хочу, аби її узяв на себе хворий голова колгоспу? Якими очима вона дивитиметься на Діда і на людей?

— На причал, до 'бакенщиків! — різко мовила шоферові, і Петро звернув у бокову вуличку, що вела до цегельні.

— А від Діда вже дзвонили, — сказав старшина бакенщиків.— Галька, мабуть, дзвонила. Так що ми готові у бій.

Поки газик розвернувся, катерок старшини і моторка вже пінили воду в напрямі Пшенички. Біля порома, як і раніше, товклися корови і люди. Загірна голосом, що буцім жив осібно від її молодого обличчя, наказала завести на пором слабих і тільних, а череду гнати через Пшеничку, вище по Дніпру, де берег пологіший.

Усе знову прийшло в рух, але не в той безладно-розгублений, у якому перебувало досі, а в рух осмислений і цілеспрямований. Загірна залишила на поромі завідуючого фермою, а сама пішла за чередою, щоб вибрати місце для запливу, мологе й не грузьке. Вона розраховувала, що корови, яких зноситиме течія, спершу доберу-

ться до Острова навпроти гирла Пшенички, а вже тоді, спочивши, перепливуть старе русло. Вітер приносив з-за Дніпра пряні пахощі молодої трави, корови збуджено ревли і спішили до води. Катер старшини зупинився біля порома, а червона моторка бакенщика пострекотіла вище. Олена побачила піщане мілководдя і махнула пастухам правувати на нього череду. Колгоспний катер круто розвернувся, і пором посунув до берега. Загірна, шпортаючи між шельюжиння, пострибала до ослизлого, в зелених водоростях борту, вхопилась за руку завідуючого фермою і пружинисто зіскочила на пором.

Звідси видно було широке дніпровське плесо, і картина переправи постала перед Оленою у всій своїй небуденності. З-за гори, де Дніпро забирав південніше, виповзла баржа з вугіллям, що темно вилискувало на сонці. Катер старшини перетинав Дніпро нижче Пшенички, і баржа з вугіллям помітно пригальмовувала. Згори мчала, схожа на чайку, «ракета», але моторка бакенщика застережливо червоніла на середині ріки. Черода гуртилася біля порома, передні корови стояли по коліна в Дніпрі, пили воду.

Загірна раптом подумала, що почуття відповідальності, якої вона було сахнулася, не лише обтяжує людину, воно обдаровує її зворушливими, значимими хрилинами наповненості, коли починаєш розуміти, як багато залежить від людини і як багато вона може зробити. Вона здогадувалася, що сьогоднішній день — лише один із чималої низки днів, які їй судилося прожити так само напружено і виповнено, але було в ньому щось від першої любові, яку ніколи не затьмарить навіть більші роки. Вона махнула рукою мотористові, що давно очікував на цей знак. Колгоспний катер збатожив воду, сіпнув порома, і той повільно рушив від берега. Черода, що бачила пором і корів на ньому, під перегуки пастухів та фуражирів посунула мілководдям у Дніпро, і нарешті передня корова, вогнисто-червона Вишня, задерла голову й попливла, широко роздуваючи ніздрі, з яких скрапувала вода.

«А якщо корови не підуть на пором?» — подумав раптом Дід; втім, думка ця давно шпигала йому, але він відганяв її в глибину свідомості, аж поки вона не

прорвалася, як проривається вода крізь гатку, коли наповнюється став, та не залила сухе Дідове тіло тривою. Треба пускати плавом, якщо не підуть, бо то все його перестрах, стільки весен перепливалала череда Дніпро, і ніколи нічого не траплялося, тільки однієї весни, літ десять тому, довелося прирізати корову, але вона була хвора, відстала від гурту, і її занесло під Хороборичі.

Тільки хто ж на себе візьме, щоб плавом, коли він, Корбут, наказав перевозити поромом, а якщо Олена і візьме, то вона не знає Дніпра, як знає його він, Корбут, вона не знає, що череду треба підігнати угору, за Пшеничку, вище Острова, аби корів знесло течією на Острів і вони відпочили.

— Галько! Галько! — гукав Дід, але дружини уже не було, у порожнім домі тривожно дзвеніла тиша. Дід звисив ноги з матраца і, притримуючись за стіну, поволік важке, наче налите свинцем, тіло попід будинком на веранду, а з веранди — в коридор, до телефону. Телефон у конторі довго не відповідав, нарешті трубку взяла плановичка.

— Надю, здрастуй! — прокашлявся Дід. — А де всі наші?

— На буряках конторські, Семене Гнатовичу. Як ваше здоров'я?

— Людина завжди в майбутнє дивиться, Надю, а мо', буде краще, отак і я. Ти не знаєш, корови пішли на пором?

— Не ідуть корови на пором, Семене Гнатовичу, бо тут зоотехнічка з берега приїздила, шукала Загірну і жалілася, що ніяк не ідуть.

— А де ж Олена?

— Казав Джерело, що до Оксани, ланкової, поїхала, а мо', тепер уже і в березі, не буду казати, бо не знаю.

— Плавом треба, плавом, якщо не ідуть! — гукав у трубку Дід. — Бо до вечора під горою морочитимуть і ніякої перспективи, молоко знову впаде. Ти мене чуєш, Надю?

— Чую, Семене Гнатовичу!

— Машина яка-небудь стоїть біля гаража?

— Тільки молоковоз, він ранком на перехресті з бульдозером поцілувався, крило випрямляє.

— Побіжи, Надю, хай молоковоз до мене їде, я вже одягаюся...

Дід поніс свій біль і тривогу до одежної шафи, а від шафи — знову до порога. Плуганився до воріт всипаною жорствою доріжкою, день був задушливо сонячний, і десь напівдорозі йому почало здаватися, що він не іде, а пливе, як тоді, в сорок третьому. Йому заболіли давні рани, червона вода затулила світ і кипіла від куль. А він щосили гріб і добився до бетонової ушули, на якій трималася хвіртка. Візерунчато відтиснуте в бетоні листя зараз вочевидь зеленіло, розростаючись на півнеба. Дід вхопився в'янучими руками за ту зелену крихку поросль і посунув униз, на темне, холодне дно...

Вишикувавшись у пташиний ключ, з Вишнею попереду, корови пливли через Дніпро — перелісок з рогів, булькати, напружені очі і бокасті контури тіл у брунотно-сизій воді. Смуга води між ними і берегом ширшала, а Олені ставало усе неспокійніше, і Дніпро видавався тепер нездоланно широким. Кожним нервом своїм Загірна відчувала, як важко череді долати течію, і кожен подоланий метр відлунював їй радісною полегкістю. Вона узяла лозину з рук завідуючого фермою і хльоскала нею по бортових жердках і навіть усміхалася до доярок, що, обліпивши пором, наче шурики крутобережжя ріки, тривожно погукували до корів: «Черешня! Зозуля! Вишня! Муха!..» Але усміх той був силуваний, а на обличчі проступили, як піщані намули на Дніпрі у сухоліття, білі острівці вилиць.

Корову, що пливла крайньою у ключі, відносило убік, все далі від гурту. До неї підрулював катер старшини бакенщиків. «Ото хоч до Канева буде пливти, — казав завфермою. — Боки надме і пливе. І коні плавають добре. Торік кобила привела у лузі лоша, інші коні почали його лизати, вона за те лоша, з півдоби йому було, не більше, і перепливла Дніпро...» Пором брав навскіс, на Острів, а корови, оговтавшись у воді, впевнено прямували на зелену косу по той бік ріки. Якась глибинна життєва сила, розбуджена весною, повноводдям, настоящим на травах вітром, владно вела їх у луки наперекір всесильній течії.

Від Острова, що його вже обминув пором, череда на середині ріки видавалася зграйкою метеликів, що, притомлені, опустилися в ріку і віддалися на волю хвиль. Але та жменька білих пелюсток, усупереч течії

і раціональним законам руху, помітно зміщувалась вправо, до коси, і вже вогнисто-руда спина Вишні випірнула з хвиль, а за нею і вся череда об'явилася на мілководді, ніби рантово народилася з води. Вона бадьоро перетнула косу й таким же тісним ключем попливла через Прорізь, за вузькою заводдю якої зеленіли луги. Корова, яку знесло, припнута ланцюгом до корми старшинового катера, пливла неподалік порома.

Тільки тепер, уперше за сьогодні, Олена побачила над головою небо, яскраве, і синє, білі хустки хмар, тінь від яких пливла по рожевих кручах правого берега, і сиві клуби диму над баржею, що повільно сунула тепер по фарватеру, і легкокриле пасмо «ракети», яка обминала баржу. Пором пристав до берега, доярки одв'язували корів, а ті, не чекаючи, поки опустять сходні, несподівано легко зістрибували у мілководдя й чвалали, зорюючи копитами пісок, у луги, і вже брели по високій, до вим'я, траві.

Олена катером старшини бакенщиків повернулася на правий берег, пересіла в машину і поїхала до Діда...

Переказали бакенщики Федорові Джулаю, аби приїхав він на Муравські луги по батька, бо зовсім плохий.

Може, і не було в них нічого на думці, але в голосі і очах людських Федорові тепер вчувався глум. Як не таївся Антон із своєю пригодою, проте шила в мішку не сковаєш. По краплі, від Антона до Пріськи, що знала про гроші і допитувалася їх, поки Джулай не признався; від убитої горем Пріськи до її сестри; від сестри до куми; від куми до зовнішці сочилася чутка, обростаючи байками, як дно човна водоростями, і вже аж у районі тицяли у бік Федора: «Та це ж син отого Джулая з Бересточів, що грошима грубку витопив...»

Тільки Федорові усе ще не хотілося вірити, що то правда. Пробував він заговорювати з матір'ю, але мати робила пісне обличчя й кивала на старого: «Питай у батька, я тих грошей і у вічі ніколи не бачу...» Людським побрехенькам не дуже треба і віри йнять, утишав себе Федір. Про зятю скнарість його батька ходило по селу чимало оповідок. Таки ж і досі розповідали в хмільних товариствах, що Антон колись, беручи на кошовицю яйце, половину випивав, а другу половину за-

лишав на завтра, а хліб буцімто лише черствий клав у торбу, аби менше йшло. Федір сміявся разом з усіма, коли чув такі анекдоти, людям тільки потрап на язика, батько його не так скупий, як гонористий, але то гонор не тих диваків, які кокошаться перед людьми, а самі не мають чим грішше тіло прикрити, а гонор зачаєний, глибоко заземлений, як коріння дерези. За місяць, що минуло після примирення з Митром Лавриком, батько лише один раз і навідався додому, і вже тоді Федір, що побачив його мигцем, заїхавши перекусити, подивувався з неремін: батько не те що схуд, а якось висох, збабів, і очі під дугами брів, як два скляні гудзики, безбарвні, більмуваті.

Напередодні у Федорової машини лопнув скат, запасного не було, Джулай до обід протинявся по гаражу, поставив машину на милиці, а в обід завів моторку і поїхав на луки, до батька. Парило, шури шугали над самісінькою водою, а небо було сухе й синє. Пором з доярками та бідонами молока уже відплив від берега, Федір ловко виписав довкола нього круту дугу — Олени на поромі не було, звісно, тепер вона велика цяця, щоб кожного дня їздити до корів. Це була їхня молодецька гра, з далекої, майже нереальної нині далини, тоді ще жила Оленина мати і Олена допомагала їй влітку доїти корів, а в Джулайів чи не в перших у селі — батько возив з луку траву корові — був мотор, і Федір, коли випадав вільний день і не було поблизу батька, кружеляв човном довкола порома. Олена ніяковіла і одверталася, а доярки сміялися. Небо тоді було синє, як бузок, як цвіт хрещатого барвінку, як Оленині очі — і треба ж, щоб усе так по-дурному скінчилося!

Федорові було приємно згадувати ті щасливі дні, бо згадки живили душу надією, що в них з Оленою ще якось склеїться. І вже коли повертав він у старик, який тепер, у посуш, так змілів, що останню сотню метрів до будки пастухів довелося іти на веслах, у мозку Федора спалахнула іскра: сказати Олені про свою задумку їхати геть із села. А раптом — то була божевільна надія, але вона таки жила в ньому! — Олена і справді погодиться почати з ним усе спочатку. Йому вірилося, що десь там, на краю світу, у зовсім іншому житті, де він буде не син Антона Джулая, а нібито народиться заново, зовсім інший, не схожий на себе теперішнього, Олена знову його полюбить, і їхня весна повториться, і вже

до смерті. Він весь напружувався, він уже відчував, як рветься його коріння в тутешній землі, він уже був там, сам ще напевно не знаючи де, тільки не в Бересточах, де на нього до кону вказуватимуть пальцем: «А це ж Федько, Джулая син, Антона, хіба не знаєте, що розбитки з-під курки пив, що на косовиці сало з рукавця виймав, щоб люди бачили, а їв самий хліб, що дістав довідку про партизанство, що сам на себе похоронну виписав, аби дочці на кусок хліба не дати, що грошіма грубку витопив...»

Він виволочив ніс дюральки на берег, а коли підняв очі, побачив на видноколі, над берестецькими пагорбами, синю з білим хмару, що хутко наступала на сонце. Телята паслись по той бік старика, на луках, біля них темніла постать підпасича. Старий підпасичів пес, поклавши голову на лапи, лежав на осонні біля залізної закопченої тринози, під якою темніла випалина. Помахуючи хвостом, пес обійшов довкола Федора і знову ліг, очі його були сумні і прозорливі, підпасич просив Джулая під осінь, коли телят забиратимуть з лугу, встрілити пса, він своє одслужив. Федір сіпнув двері будки, двері легко відчинилися, і в потемках, після яскравого літнього дня, він побачив батька, що лежав на дощатій лаві, встеленій прив'ялою травою. І знову його вразило біле батькове обличчя, що до нього нинішнього літа не приставала засмага, хоч раніше батько щоосені вертався з лугу темнолиций, як циган. І ще подивували Федора неживі, без звичної жадібною чіпкості батькові очі.

— Ви чого тут, у потемках? На сонечко б лягли...— ледве знайшовся Федір.

— Не хочу...— Старий аніскільки не здивувався синовій з'яві, ні про що не спитав і дивився, здавалося, кризь Федора, аж тому зробилося лячно.

— Може, у вас щось болить?

— Нічого не болить.

— Так поїдьмо додому, мати сказала вас привезти.

— Поїдемо,— одказав Антон, проте не зрушив з місця і жоден м'яз його не ворухнувся.

Коли батько приїздив минулого разу, мати приводила з Писарівщини бабу Уляну, шептуху, і вона нібито сказала: «Заскучав Антон на цім світі, і ніщо уже йому не допоможе...» Тепер Федір і насправді помітив на обличчі старого нудьгу і невимовну життєву втому, а може, то був навіть відьмакуватої баби Уляни? Федір узяв

батькову брезентову сумку, кожух і косу; одніс усе те в дюральку, а коли повернувся, старий лежав, як і до того, на лаві, тільки очі були заплющені.

Підвівшись із синовою поміччю, він переступив поріг будки і пішов на пса, на триногу, немов сліпий, якому вставили скляні, зовсім схожі на справжні очі. Федір узяв батька під лікоть і повів, наче маленького, до берега, кремезно височіючи над змалілим старим. У дитинстві він до безтями боявся батька, і зараз дивно було те згадувати. Батько і бив його насправжки лише один раз, зате бив з тою похмурою зосередженістю, як усе робив на цім світі. Але Федір і тоді, і тепер не пам'ятав болю, а пам'ятав своє задушне безсилля і пекучу образу. То була травма, яка давала про себе знати багато літ, і тільки після школи, уже перед армією зважився на бунт, але й з ним осоромився, та ще на очах у Олени.

На початку того літа трапився батькові добрий кажим — розвантажувати баржу з лісоматеріалом для цегельні, директор цегельні пообіцяв виплатити по державній ціні дощок, а вони саме будувались, втім, будувались вони завжди. Тут достигла полуниця, і батько послав Федора в Ленінград. Літаком. З Борисполя. А в Бориспіль, з кошиками полуниці — на таксі. І в Ленінграді — на таксі. І уся та розкіш — уперше в житті. Спродавшись, він днів зо три блукав по Ленінграду, обідаючи у ресторанах, з коньяком, а ще купив шерстяний костюм і магнітофон, що в руці носити, тоді саме з'явилися, «Весна» звався. Купляти було за що, бо полуниця ішла по десятці за кілограм, ще й черга. Повернувшись додому, він пообідав — батька не було, — вбрався в новий костюм, насипав повну кишеню насіння, магнітофон — у руку, магнітофон реве на повну гучність, Федір іде вулицею, насіння лускає, лущинням на всі боки плюється — хлопець хоч куди, є що тепер згадати! Тоді він і здибав Олену, що поверталася зі школи, портфелик у руках, і Полоз їй услід суне, Полоза він одшив, об ту пору це легко було, а сам дивився на Олену і сміявся.

— Вернуса з армії — женюсь на тобі, якщо двійок не буде... Писатимеш мені?

— Уроків багато задають...

І коли вони так розмовляли, Федір побачив широкі дерев'яні сходні баржі, що виповзли з-за рогу вулиці,

край їх піднявся, і з-під дощок визирнуло червоне від напруги батькове обличчя. Федір відчув, як холодне, тужавіє йому всередині, так тужавіє земля весною в нічні приморозки, береться кригою і мертвіє. «Берися за край!» — неголосно сказав батько, проте Федора ніби на крилах підняло і опустило по той бік сходнів, що їх вициганив у капітана баржі Антон Джулай, магнітофон уже лежав на них і наспівував на всю вулицю, а Федір боявся вивільнити руку, щоб його вимкнути. Вони посунули до обійстя, в яр, а Олена стояла на перехресті вулиць і дивилася їм услід...

Поки вибралися з мілководдя, хмара, клубочіючи, наче піна, що перевалюється через краї пивного кухля, ковтнула сонце, і на воду, на луги, на піщані коси лягла холодна, сіра, ніби в передзим'я, полива. Батько сидів боком до Федора, його вигнута колесом під куфайкою спина, безвільно опущені на коліна руки з широкими і темними підковами нігтів — усе свідчило про хворобливу втому. І Федір подумав, що усі ці дні він одурював себе, намагаючись не вірити людським балачкам. Він відчайдушно стрибнув у холодну воду правди:

— У конторі казали — машини в район прийшли, хто заяву подавав. Іхать забирають тре...

— Машини? — перепитав старий і по хвилі додав: — Нема в мене грошей на машини.

— А де ж наші гроші? — з притиском і неприязню мовив Федір.

— Полетіли... Щоб я з цього місця не встав — полетіли... — Антон Джулай поворошив кистями рук і тихенько засміявся самим голосом, бо ні очі, ні обличчя, яке зараз видавалося гіпсовою маскою, не сміялися.

Федорова рука, що тримала кермо, стислась і сіпнулася, увімкнувши до відказу газ, мотор несамовито ревною, дюралька підігнала стрічну хвилю від «метеора», що прогуркотів серединою ріки і вже даленів у передгрозових присмерках, ковзнула боком у провалля і ледь вирівнялась. Червоні кола попливли перед очима Федора, наздоганяючи одне одне, зливаючись у суцільне криваве мерехтіння, і гостра, як жало коси, думка пронизала його: якби дюралька зараз перекинулася, він би випливав, а ця розвалюха, що спаскудила йому життя, пішла б на дно каменем. Не приховуючи раптового спалаху зненависті, він зиркнув на батька. Той сидів із заплющеними очима, а по щоках котилися мутні, як

березовий сік, сльозини, і згадка про березовий сік відтеплила Федорове серце.

То був один з його небагатьох, пов'язаних з батьком, світлих спогадів дитинства. Ранняї весни вони пішли в Писарівщину, де був сад сусіднього колгоспу, по волоські горіхи, викопали три деревця (Федір стояв на гребені гори і назирав, чи ніхто не йде від села, безлистяний колгоспний сад був ще прозорий і проглядався наскрізь) і ярами вертали додому. Федір притомився, вони сіли перепочити на сухотрав'ї під березою, Федір уже не пам'ятає, чи просив він пити, але батько надрізав березову кору, згорнувши її в ринвочку, з якої скоро закапав у Федорову долоню сік, і Федір злизував з долоні той сік, а батько, зіпершись на лікоть, лежав на траві, дивився на Федора, і в його очах, несподівано і незвично теплих, не було повсякчасної чужості.

— Що ти, батьку, як баба — в сльози... Не вмираємо з голоду.

— Не грошей — себе жаль... — глухо одказав Антон Джулай.

Федір не зрозумів і опустил очі, роздумуючи над дивними батьковими словами. А коли підняв їх, уже не сльози, а дощ краплився по батьковім обличчю, дюралька влетіла в дощову пелену, пронизуючи її, як шило пронизує повсть, і тягнучи за собою по віспяному, у рябтинні, плесові збурений слід. Батько, здавалося, не помічав негоди, він нагадував зараз жалюгідний, ослизлий пеньок під осіннім дощем, і у Федоровім серці не було й крихти любові, а була лише жалість. Він перехилився, накинув на батькові плечі кожух, а сам накрився брезентом, що лежав на дні човна. По дюральці, по воді застрибали, забарабанили крупні, з голубине яйце, градини. «Ось тобі, на твої мільярди, — відсторонено подумав Федір. Ненависть до Олени, до усього світу знову заповнювала його. — А пропади воно усе пропадом!..»

Одцвіла калина, і вже з видолку під шпилем гори, де Олена малою пасла телят і де зараз зеленів посаджений меліораторами молодий гайок, в Оленин сад котився хвилями солодкувато душний запах акацієвого цвіту, підсмачений трав'яним чебрецевим духом. Під вікнами будинку рожево парашутилися пишні півонії,

через грядку, з гушавини в гушавину, перелітали під тривожний стрекіт старих сорок сорочата-підлітки. Олена нашвидку пообідала і тепер сапала картоплю, земля була суха, аж курилася, коли сапка розбивала крихку скоринку. Вона майже фізично відчувала, як земля просить дощу, це було відчуття, успадковане від дідів-прадідів, відчуття землі. Вона любила свою вузьку грядку побіля хати, особливо напровесні, коли надходив час садити і сіяти. Буваючи в місті, залюбки заходила в насінневі лавки, купувала насіння городини та квітів і потім з неприхованим зворушенням очікувала, коли на грядці ясно-зелено проявиться мереживо, вишите її руками. Ця любов до землі, до проростання, до живого світу передалася й Надійці, і на спаді зими вона вже малювала різноколірними фарбами майбутній квітник та город. З ранньої весни до пізньої осені, коли з-під першого снігу синьо прозирали кущі морозу, їхнє обійстя буяло кольорами.

Любов до квітів передалася Олені від матері. Олена знала в раннім повоєнним дитинстві весни, коли вони жили надголодь, але не знала весен, коли б їхня старенька хата не тонула в півоніях, любистках, красолях, чорнобривцях, а про бузок і казати годі — пагорб за хатою в травні фіолетово маячів на все село.

...Глухо, погрозливо вуркотів грім, здавалось, по той бік гори точить кігті доісторичне страховисько, ось-ось воно визирне з-за гребеня і почалапає по косогору в Оленин сад. У довколишніх глинищах люди викопували бивні мамонтів, зуби доісторичних потвориськ, а якось, коли Олені копали погріб у кручі, гостринь лопати ковзнула по панциру черепахи. Тож досі їй уявлялися в хащах понад Баламутівкою велетенські звірі, що перетирають кутніми зубами папоротники. Один із таких зубів, геть зітертий, із скам'янілими нитками нервів, лежав на її письмовому столику. Вона озирнулася: кучмата, похмура, з сивизною по краях хмара виповзла з-за гори, і не встигла Олена пройти рядок, як налетів шквальний вітер, небо заклубочіло, важко перевертаючи сувої хмар, що їх навпіл розчухували сухі, ляскаючі батоги блискавок. Олена підійшла до хвіртки, визирнула на вулицю, чи не вертаються її тітка з Надійкою, що пішли в ларьок на цегельні по олію, але вулиця була порожня, мабуть, пересидять у заводській конторі.

І тої ж миті вулицю покропило. Краплі були буйні й жалкі, Олена склала ковшиком долоню, в долні, вочевидь танучи, лежали сизуваті крижинки граду. А небо все похмурнішало, град уже лежав на траві, на стежці крупними, наче материн, ще дівочий, бурштин, нами-стинками, і, поки Олена бігла до будинку, лунко похрускував під підощвами черевиків. Вона сіла на веранді біля відчинених дверей і з радістю спостерігала, як все меншає градинок на сходинок і як град переходить у краплистий, рясний дощ, справжнісіньку зливу, що зашувала і грядку вздовж Баламутівки, і сад, і гору над садом густою, туманистою запоною, і широка, звивиста стрічка блискавки над тим непроглядним водограєм була як миттева прорізь до іншого світу, до тих сьомих небес, на яких, у тітчиних оповідках Надійці, місяць зорі пасе. І, зігнувшись на дзиглику, обхопивши руками мокрі коліна, вона раптом побачила в новому спаласі блискавки, що краяла небо, молодого, з пишною чуприною, жвавими задерикуватими очима, в шкіряній куртці наопашки Федора Джулая на залитому яскравим осіннім сонцем ганку сільської Ради...

— Чому не писала мені?

— Уроків багато задавали...

Довгі роки потім її переслідуватиме те щасливе видиво, і, всупереч усім невіруючим, віритиме вона в любов з першого погляду, бо вона уперше тоді глянула на Федора закоханими очима і всю довгу дорогу від сільської Ради до своєї хати була задумлива й тиха і не відповідала на жарти Федора, що проводжав її. То був спалах, яскравий і гострий, як блискавка, спалах, який наvertsав усупереч усім логічним схемам її життя на нову дорогу, таєнер би Олена сказала, що то була хвороба, од якої, здається, вона досі вповні не вилікувалась...

Тільки зараз Олена завважила, що на грядці, де вона щойно сапала, стоїть вода, і не чиста, дощова, а жовтава каламуть, яка після кожного дощу неслася Баламутівкою. Дощ рідшав, а вода прибувала, і вже нижне гілля бузинових кущів з білими парасолями суцвіть полоскалося в річці, що стала незвично широкою. Олена зиркнула на вулицю — біля містка через ріку шпортався дід Павло, хата якого стояла над самісінькою Баламутівкою. Олена ще пам'ятала, як скоро після війни річечка після проливних дощів розлилася і Павло з дружиною, дітьми та підсвинком рятувалися на стрісі. Вона

швиденько взулася в гумові чоботи, накинула плаща і, прихопивши лопату, вибігла на вулицю. Вода вирувала біля відкосів, пінисті потоки тугими перевеслам оперізували місток і випрасувану до блиску, скам'янілу в сушу дорогу. Коли дерев'яний місток рухнув, поклали залізобетонні кільця, зробили з бутового каменю відкоси й нагорнули бульдозером землі. Тепер, після наглої і щедрої зливи, водостік виявився завузьким, ріка по цей бік містка повнилася й розбухала. Від траси плив по налитих водою баюрах колгоспний газик, він зупинився метрів за десятком від містка, і з машини вислизнула Надійка, слідом вибралася тітка, недовірливо, обома ногами намацуючи землю.

— Мамо, а нас дядько Петро біля лавки підібрав! — гукнула дочка, і залопотіла босоніж по калюжах до Олени, і, перше ніж вона встигла отямитися, перебігла місток, що, здається, увігнувся під Надійкою. За нею перечалалася на цей бік ріки тітка. Олена наказала дочці взутися в гумові чоботи і почала перекопувати дорогу, ладнаючи стік для води. Глеювата земля там, де колії, була ніби зацементована, лезо лопати ковзало по ній, але підходили сусіди і все більше лопат вгризалося в дорогу. Проте вода чекати не хотіла. Раптом гукнуло під мостом, земля здригнулась, і разом з пінистим вод'яним клубком по глибокому, вузькому річищу шкереберть покотилися цементові кільця та уламки відкосів. Вода, відчувши волю, помчала шаленим, вируючим потоком, над яким усе ще висіла нічим не підперта скоринка дороги.

— Ну, Яківно, доведеться тепер вам через потік керувати сільським господарством! — гукнув від машини Мурач.

Ріка справді бурлитиме з добу, якщо не більше, знову накрапало, до того ж Олені хотілося конче проїхати по полях, глянути, що наробила злива, особливо на Висілках, та й наряд, та й партійні збори на фермі невзбарі. Вона віддала лопату тітці і подріботіла по скоринці, що залишилася від містка. Земля над потоком легенько тремтіла, Олена відчула те тремтіння, і на мент її сколихнув острах.

— Мамунечко! — гукнула з берега Надійка.

«Яка легковажність!» — з докірливим подивом подумала Олена, проте не зупинилася, та й не можна було зупинятися, дорога гойдалася під нею, наче пором на

хвилі. Уже була вона біля машини, коли земляна скоринка увігнулась, переломилася навпіл і упала в потік, над шляхом на мент піднявся сірий водяний стовп і поволі опав у мутнувате шумовиння Баламутівки.

— А даремно ви так, Яківно,— мовив Петро, вивертаючи з баюристої вулиці на трасу.— Могли б і скупатися, втім, я б, може, одержав медалю за врятування... В село, чи поглянемо на подаруночки?

— На подаруночки...— зітхнула Олена. Щось діялося з нею, соромно людям у вічі дивитися, вітер у голові аж свище, весняний вітер, а вже ж не весна, бабонько, уже літо. Дивна легкість у тілі, і все як кільканадцять літ тому, отакої ж пори. Усе так і не так, почуття не повторюються, як не повторюються весни, але у всіх веснах, які переживає людина, є щось спільне і вічне, можливо, ота щемка солодка тривога, яка відживляє душу...

— Ех, природа — на цегельні сто тисяч сирцю у Дніпро змило, наче хто долонею крихти зі столу...

Петро вчасно подав руку, навертаючи її думки на речі значиміші, аніж милування власними душевними порухами, вона уже тонула в них, уже задихалася. Тепер вона намацала берег, звелася на ноги, і зелене жабуриння, що, здавалось, обліпило її душу, поволі спало. І, вже думаючи про інше, Олена раптом збагнула: відрізняються не весни, відрізняється та зелена сімнадцятка, для якої тільки і світла було, що-власні почування, і нинішня, обтяжена клопотами, досвідчена людина. Було трохи жаль себе колишню, як жаль молодості, яка ніколи не повторюється. Але поволі той жаль заступала радість від усвідомлення, що за ці роки здобуто більше, аніж втрачено. І в такі хвилини було приємно думати про Василя Полоза, а минуле затушковувалось туманом, білим, густим туманом, що напливав з Дніпра.

Олена сказала Петрові їхати до Виселок.

З дитинства було в тім слові для неї щось жахаюче. «Не ходи по ожину у Висілки — там вовка нещодавно бачили»,— казала мати. А ще там жили лисиці, час від часу набігаючи на сільських курей, а ще — здичавілі пси, якимось вони накинулися на діда, що стеріг пасіку, і той ледве одбився од них коцюбою. Висілки лежали на крутосхилі гори Івкуватиці зеленим лишаєм. Вище Виселок аж до шпилья косогір було розкраяно на вузькі смужки. Уже кілька десятиліть він не розорювався і не

засівався, заріс травою, яка вигоряла в середині літа, але межі на ньому досі проступали, особливо якщо дивитися з підгір'я. Колись, у дитинстві, Олена пасла корів з бабою Голубкою в подолі Івкуватиці, під Висілками, і Голубка причитала, позираючи вгору:

— Ой дочко, бодай його не діждати більше, такого і згадать страшно. Дивишся на оті смужечки на косогорі, ніби на той світ, то наші душі, дитинко, на тих шпильях, так і звалися, бо на душу по косущі ділилося. Було мені годочків сім, а вже ж коня водила, а батько за сохою, залізні ж плуги об'явилися уже як я видавалась, за нашої власті. А тоді залізний плуг тільки в тих, кому і дитя чорт колише. Як згори везеш, усі чотири колеса гальмуєш, конячка трохи через голову не перевертається. Іси, поки збираєш, а як податок віддав, уже й зубами клацаєш. У дванадцятому пішов наш батько з села на оці ось Висілки. Сплели ми сяку-таку халупку з лози, моя корова ниньки у кращій живе, а було нас у батька восьмеро. Мав батько у трьох місцях по десятиці, так хіба ми жили — мучились. Чи будень, чи свято, а ми з досвітку допізна потом наші десятички поливаємо, а вночі ще й коноплі мнємо. Після революції нарізали нам землі, пішла я в соз, потім до колгоспу. Іду, бувало, з дівчатами з ланки повз ці Висілки і дивуюся: чи це я, Голубка, чи не я, у добрі, у гурті. Згадаю, на що мої молоді літа викрапилися, та й заллюся слізьми...

За Оленої пам'яті на залишених Висілках сплелися в непрохідний гушак дерева, ожина, здичавілий вишняк, терен, акації і навіть хміль. Можливо, враження дитинства і спричинили, що Олена, коли минулої осені на партійних зборах заговорили про наступ на берестецькі пагорби, запропонувала розпочати з Виселок. Це було ефектне видовисько. Погожого листопадового дня вона і Корбут підїхали сюди на чолі цілої кавалькади машин та тракторів. За газиком їхала автоцистерна. Коли чагарища полили гасом та підпалили, чорний, масний дим закрутив високо в небо, аж з райцентру приїхали пожежники. Потім пішли приступом два бульдозери, колгоспний і позичений на цегельні, а за кілька днів пустище переорали, і тільки купа сірих пнів-покручів над дорогою нагадувала про Висілки. Тоді ж зорали і «душі» на шпиль. Олена раділа: то була перша ластівка, перший бій берестецьким пустищам, бій, який ви-

дававсь таким переможним. Проте Дід охолоджував її запал:

— Радітимемо, Олено, коли посіємо та зберемо...

І з кожним днем Олена переконувалася, що багато в чім Дід мав рацію. Штурмом справді їхні пагорби не візьмеш, тут потрібна тривала і добре підготовлена облога. Як воно легко надзвонити, подумалося Олені, і як важко діло зробити. Тільки набивши гулю, людина розумнішає. Академія дає знання, але мудрості не дає, мудрість приходиться з роками. Хто був правий тоді, в машині, коли почубилися з Дідом? Дід? Ні. Вона, Загірна? Теж ні, тепер, залишившись у колгоспі без Діда, мусила в цьому щиро зізнатися. Обое неправі, і обое в чомусь праві. Так ось і з Висілками вийшло. Посіяти посіяли, навіть на «душах», але з козуба, що уже багато літ, од війни, лежав на горищі в запасливого Джерела. А косити — хіба що бригаду прийшлих косарів наймуть, серед бересточівців таку бригаду уже не набереш, одвикають люди од кіс, тож і обійдеться трава в добру копійчку.

Втім, чи й буде що косити? Потоки води з гребеня гори розмалювали поле зміюватими рівчачками, а край кукурудзи, яка ще учора зеленіла в подолі Івкуватиці, вода згорнула, як вітер згорта полотно, залишивши на томість багнувату, в піщаних наносах, пустиню. Машина зупинилася перед ярком, по дну якого мчав червононястий, глинистий потік. Олена вискочила з газика і пішла попід кукурудзою, ледве тамуючи сльози. Лише цього не вистачало — сліз. «Баба є баба», — зітхне Петро Мурач, хоч йому і самому болить душа. Та й кому не болітиме — стільки людської праці злизала сьогодні вода. Дочекалися дощу — стільки ждали. І без дощу на їхніх шпильях горе, і з дощем — двоє. По той бік яру ніби і не така крутизна, як на Висілках, а пшеницю потоком дощової води, ніби котком, до землі пригнуло. Де не вилягла пшениця, там перекуйовдило, жодна косилка не візьме. Ноги грузли в розмоклому ґрунті, поділ спідниці обросився, проте Олена обійшла довкола гори, а коли ступила на полівку, теж виорану потічками, несподівано побачила Бородая, що ішов назустріч. Вона не сподівалася зустріти тут секретаря райкому і розгубилася. Хоч би Петро був посигналив, що гості. Олена не хотіла, щоб Бородай помітив її розгубленість, і з усіх сил бадьорилася:

— Хорошого мало, Віталію Петровичу, але й відступати не думаємо.

— А відступати вам нема куди. Більш-менш рівного поля гектарів із триста?

— Такого, щоб наче карта, як каже Дід, більше і не набереться.

— Доведеться лише наступати.

Тепер, оговтавшись, Олена подумала, як добре, що вона саме зараз зустріла Бородая. Був Дід, Діду можна було поплакатись, коли важко, він поспівчуває, слізки витре, тепер слізок витерти нема кому, Дідові самому зле. Бородаєві не дуже поплачешся, він слізок не витиратиме, але в невисокій, жилавій постаті секретаря райкому, в його рухах, в його манері розмовляти, в усьому відчувалася величезна внутрішня напруга, людина біля Бородая ніби потрапляла в невидиме силове поле, набиралась упевненості і рішучості. Агроном за освітою, він чимало літ працював на комсомольській та партійній роботі в сусідньому районі, потім — в обласному комітеті партії. До Бородая в їхньому районі тихо жили. Бородай різко поламав традицію. Тому, хто звикся з тишею, довелося шукати спокою десь. Секретар райкому з такими розлучався легко, натомість висував енергійну молодь. Він був вимогливий, але й сам душу вкладав у роботу. Під час минулих жнив навіть деякі члени бюро райкому не витримували напруги. Бородай витримав, і витримав весь район, жоден колосок не залишився в полі. А жнива були складні: через день дощило.

— Уже ось наступали... Шкода, Віталію Петровичу, стільки поту.

— Бо на ура наступали. Дядько колись, і той знав, що на косогорі треба упоперек орати, бо інакше попливе, а ми — як бог дасть. Потрібне лункування, тераси на схилах, вали над ярами — усе, що радить наука.

— У дядька — латочка була, — образилася Олена, — а у нас — он скільки.

— То в дядька ж на ту латочку заступ та соха...

— А у нас навіть сохи нема, уже й плуги на металом здали, хіба що заступ... Дизелем на цю крутизну не виберешся, і «Колос» сюди не піде.

— З тим і приїхав, Яківно, щоб подивитися після зливи на «подаруночки», як каже Петро, злішим стати і разом з вашими механізаторами подумати, яка техні-

ка потрібна для наступу на берестоцькі пагорби. Завтра в міністерстві розглядатиметься наше питання.

— Полоз уже і заявку склав, та боїться в «Сільгосптехніку» везти, засміють, каже,— зраділа Олена.

— А хай не боїться,— хто не стукає, тому не відчиняють. До речі, за сінаж ми вас скоро слухатимемо на бюро, справи дуже незavidні.

— Учора ми прийняли постанову...

— Що постановою — сінаж потрібен! Кращі діла — менше постанов. Скільки ми правильних постанов приймаємо, а скільки з них виконується, ніколи не замислювалися?

Бородай з Оленою сіли в колгоспну машину і поїхали в тракторний стан, до механізаторів.

...Партійні збори фермівської організації були призначені на сьому вечора, і Олена після наряду нікуди не поїхала, сиділа в конторі, переглядала папери, які приготувала на ознайомлення та підпис секретарка. Несподівано двері розчахнулися, і поріг кабінету упевнено переступив Федір Джулай. Вів був у своїй незмінній шкірянці, витертій, аж білій на зламах, у блискучих гумових чоботях з загорненими халявами. Краплі дощу сріблилися в кучерявому, усе ще густому волоссі. Таки гарний із себе, раптом подумалося Олені, навіть зараз гарний, поставою і обличчям, якби не очі, очі видають його, очі ніколи не обманюють, вони в нього ніякі, порожні, але тоді, коли побачила його на ганку сільради, вона до очей не приглядалася. А може, він був молодший, менше лив, і очі ще не вицвіли. А може, її хвилює не Федір, а сам спогад, пам'ять почуттів, найшвидше, що так. Вона створила тоді Федора в своїй уяві і в своє створіння закохалася. Як тяжко розібратися в собі, але чи потрібно і розібратися? Головне, людина, яка щойно переступила поріг кабінету, була чужа їй.

— Ну що, комісаршо, усе керуєш? — мовив Федір, причинивши двері. Саме так, зверхньо і поблажливо, розмовляв він з нею у перші місяці спільного життя.

— Керую,— стонула плечима Олена.

— І подобається?

Той голос ніби опускав її крізь цямриння років у глибокий і темний колодязь, і світлий квадратик неба маячів усе далі й далі, аж поки не злився в яскраву,

манливу, але недосяжну крапку. Вона запротестувала, рвонулась до світла, цямриння років знову попливло вниз, і, мабуть, та нехить минулого, той протест відбилися на Оленинім обличчі, бо Джулай заспішив:

— Я не сваритися прийшов, Олено. У мене — чесно скажу — зовсім інше на думці.

Він підійшов до застеленого кумачем столика і сів. Тепер його обличчя було зовсім близько — дві холодні ополонки очей. «Справді, якісь сліпі очі в нього», — завважила Олена. — А може, і раніше були такі, тільки я не помічала? Але ж ні, там, на сільрадівському ганку, його очі сміялися задириливо і молодо, тепер вона пам'ятає, саме молоді, а коли молодість минає і згасає вогонь, дарований природою, залишається те, чим людина була і є, залишається її суть...»

— Я тепер проти тебе ніхто, сіряк. Але ти мене любила і любиш...

— Любила? Не знаю. Ні, таки любила. Але не люблю.

— І давно не любиш? — посміхнувся Джулай.

— Не знаю, — чесно призналася Олена.

— Зате я знаю. Відколи цей інженерчик приїхав...

— Злий ти, Федоре. Ти ж збирався про інше.

— Давай про інше, — погодився Федір. — Надумав я, Олено, почати усе спочатку. І хочу, щоб ми разом почали. Поїдемо на край світу, де нас ніхто не знає, і все буде, як ти хочеш.

— На краю світу теж люди живуть, Федоре, і тобі з ними доведеться жити.

— Не хочеш далеко, переїдемо до Києва. Купимо кооперативну квартиру, гроші усе зроблять. Автомеханіком влаштуєся. Свіжа копійка завжди. І ти знайдеш спокійнішу роботу. А не захочеш працювати — я вас з Надійкою прогочую...

— Даремно ти це робиш, Федоре.

— Що?

— Тікаєш од нас даремно.

— Я не підганяю тебе. Розваж.

— Дивно, як ти міг навіть подумати, що я поїду з тобою і залишу усе, чим тепер живу.

— Усе, чим живеш ти, — лушпиння, потерть, а під нею головне — любов, родина, життя.

— Оце і є моє життя, — розвела руки Загірна. — І саме цього ти ніколи не хотів зрозуміти, а може, не міг.

— Що ж, на тобі світ клином не зійшовся. Хоч і жаль, бо я — чесно скажу — не байдужий до тебе й досі.

— Щасливої дороги, Федоре.

Олені раптом стало жаль його і жаль тих почуттів, якими вона так щедро обдарувала колись цю людину.

— А я ж тебе і справді любила. Пам'ятаєш, ти стояв на ганку сільської Ради, а я з портфелем верталася зі школи? Таке не забувається, бо то було справжнє...

Федорове обличчя випогодилося:

— Олено...

— Ідїть, товаришу Джулай. Я дуже зайнята.

Федір щосили грюкнув дверима. Олена узялася до паперів, але ще довго після того серце її колотилося.

Збори на фермі закінчилися пізно. Олена зайшла до контори, переглянула книгу телефонограм. Коли вийшла на ганок, ніч здалася ще густішою, аніж досі. Дощ ушух, було тихо, лише краплі з осокорів голосно дріботили по бетонній доріжці. «Не дуже замикайтеся, — сказала черговій, — бо як не перебреду через Баламутівку, повернуся в контору ніч з вами ділити. Місток у нас розмило». Вулиця була порожня, по мокрому, в темних люстерках калюж, асфальту ішлося легко й приємно, але як звернула на свій куток, пошкодувала, що не прихопила ліхтарика. Спершу вибирала сухіші місця, але коли ступнула в баюру, повну води, і в гумових чобітках захлюпало, уже не шукала дороги, а йшла навпростець, ледве висмикуючи з багнюки ноги. «Ось тобі й сільська лірика... — подумала. — І поки буде отака лірика, усі мої красиві агітації до молоді, щоб залишалася в селі...» Баламутівку вона почула ще віддалік — потік голосно і грізно вишумовував у горловині розмитого містка. І чим ближче підходила до річечки, тим вірогіднішим здавалося, що повернеться в контору і передірмає ніч на дивані.

По той бік Баламутівки, під берестом, стояв Василь Полоз. Олена швидше відчула, що це він, аніж упізнала по високій, безформній (у плащі, з піднятою відлогою) постаті.

— Ви, Олено? — запитав він, на мить заглушивши басистим голосом клекіт води. — А я дошку поклав, думаю, хто-небудь з кутка пізно вертатиметься й кукватиме, але дошку змиває, під Хороборічами досі лле...

— Циклон. Днів три негоди радію обіцяє,— якомога буденніше сказала Олена, ніби вони стрілися випадково і для годиться перекинулися кількома словами.

— Ставайте на корінь шовковиці,— промінь ліхтарика перекинув через киплячу воду прозорий місток,— потім на кільце і — по дощі.

Дошка висіла між бетонним кільцем, вирваним і віднесеним убік водою, та крутим берегом. Край дошки притримував ногою Полоз.

— Циркачка! — засміялася Олена, невідь з чого їй стало весело. Ступила на корінь шовковиці, з кореня — на бетонове кільце, відтак швидко, майже навмання, бо нічого не бачила під собою, окрім сірого водяного виру, подибала по мокрій, слизькій дощі і раптом відчула, як дошка зслизає кудись униз, у потік, і вона з нею. Тої ж миті Василеві руки підйожили Олену, обійняли, вона попливла над потоком, над крутим берегом, і мокре листя осокара приємно холодило розпашіле Оленине обличчя. То була тільки коротка мить, проте яскрава, як спалах зорі, що падає, на темно-синьому небі, мить солодкого лету, мить щастя. В голові Олени паморочило, нічний світ крутився довкола, і вона заплющила очі, а може, вона лежала на воді, набравши повні груди повітря й розкинувши руки, а сонце лоскотало її мокре, в краплях води тіло. Зірка скотилася з небосхилу і згасла. Полоз усе ще тримав її на руках, і вона побачила над собою блискітки його очей, вони напливали, наче вогні бакена, коли пливеш уночі моторкою, і Олена стрепенулася, висковзнула з рук і сказала, обсмикуючи мокре плаття:

— Телеграма прийшла, чехословацькі труби для поливної системи...

Олений голос тремтів. Вона злякалася, що Василь завважить те тремтіння, югнула в прочинену хвіртку і, не попрощавшись, побігла до хатки. Балон з газом і плиту вони перенесли на веранду, в будинок, і Олена, коли поверталася пізно, щоб не розбуркувати своїх, спала в хатці. Меблів, крім стола, на якому готувала тітка, та двох стареньких стільців, у хатці не було, зате між піччю й стіною залишився дощатий піл, на ньому лежав ватяний матрац, застелений ковдрою. На тому кораблі Олена й перепливала короткі літні ночі.

У сінцях Олена зняла й повісила сохнути плаща, вилила з чобіт за поріг воду, стягла мокрі панчохи і босоніж зайшла до хатки. Долівка, встелена від зелених

свят аїром та чебрецем, ніжно й пахуче шелестіла під ногами. Було душнувато, а може, це після бігу; Олена штовхнула половинку вікна, дощ знову припустився, а по той бік грядки шумів потік. Мокрі ноги мерзли, вона стала коліньми на стілець і дивилася у вікно, в ніч. Полоз стояв по цей бік воріт, обриси його постаті, розмиті скісним дощем, ледь вгадувалися у п'їтмі. А потім він пішов по стежці до хатки. Він ішов повільно, а стежка була довга, і Олена ще могла хряснути засувом на сінешніх дверях, могла узяти на гак хатні двері, проте тіло уже не слухалося її. У голові стугоніло. Вона ковзнула із стільця і покірно пішла назустріч Полозові, що вже переступав поріг хати. Відчувши на своїм тілі гарячі Василеві долоні, вона спробувала було випрочатися, запротестувати, але повітря раптом забракло, і останнє, що Олена гаразд пам'ятала з тої ночі, був шерхіт мокрого брезентовика, що повільно спадає з Василевих плечей...

— Легкуватий він чоловік,— сказав Дід, лягаючи горілиць на хиткий тенісний стіл і піднімаючи угору худі, у вельветових штанинах лікарняної форми ноги.— Я б його і на агронома у колгосп не взяв.

— Мова іде за те, що він успішно провалив би і цю позицію,— спародіював Белемця Петро Петрович, інженер «Райсільгосптехніки».

Вони робили ранкову гімнастику на спортивному майданчику лікарні і обговорювали недавню постанову бюро райкому партії— вирішено було зміцнити керівництво районним сільгоспуправлінням.

— Тільки даремно ми за нього переживаємо.— Дід, покрекуючи, крутив ногами, ніби їхав по чистому ранковому небі на велосипеді, суглоби в колінах похрускували.— Такі люди не тонуть. На доброті нашої тримаються. Сім'я, квартира — куди його пошлеш з насидженого гнізда? Знову ж — спеціаліст, з вищою освітою. Знайде шпарингу і досидить щасливо до пенсії.

Петро Петрович, високо підкидаючи коліна, виписав ще одне коло довкруг тенісного стола і зупинився біля Корбута:

— Бабця мені розповідала, а я — вам. Був у селі дід Овсій чи Панас, уже й забув, головне — грамотій на все колишнє село: розписатися умів. А жив біля зборні,

центр села по-сучасному, та ви ж, мабуть, ще пам'ятаєте, трохи вкусили старорежимного. От просять діда: розпишіться за того чи за того, тоді ж більше хрестиками уміли. А дід: не розпишусь... Та ви ж все одно сидите, хіба вам важко, кажуть. А дід поважно: моє діло — сидіти...

Корбут засміявся, опустив ноги і сів на столі. Був гарний погожий ранок після дощів. Теплий, тепер усе потягнеться вгору. За якийсь тиждень — і жнива. Скоро місяць, як він тут.

— Така моя думка, Петре Петровичу, що не так лікарі мене виходили, як ви, — прокахикав Дід. — Медицина на медициною, а перспективу добрий настрій дає. І радий, що вас підкували та виписують, а як подумать, то і жаль.

— Ось вам ваша перспектива, Гнатовичу: за тиждень і вас з цього корабля спишуть. Віджнивуємо, відсіємося і підемо з вами на зайців. Зайця побачимо чи ні, а ноги наб'ємо. Знаєте, як у нас один на зайців ходив? Був такий чоловік, Кньоцом дражнили. І купив він рушницю. Одну осінь та зиму ходить, другу, а все з порожніми руками додому придибує. Почали з нього люди сміятися. І от почав він про зайця мріять. Викосив якось на лузі маленького, приніс додому — і в яму з-під картоплі. Усе літо і осінь годував, а як білі мухи посіялись, він того зайця за пазуху — в гай. Прийшов на узлісся, зайця мотузкою прив'язав до дубка, відійшов за десяток кроків, прицілився і стрельнув. Ну, радіє, це уже з трофеем додому ітиму, через усе село, люди з хат вибігатимуть: Кньоц зайця встрілив! Розвіявся дим, зирнув Кньоц, аж заець його уже ген-ген між дерев чкурає без оглядки, а на дубку вітер метляє перебитий пострілом мотузок...

Петра Петровича Корбут знав давно, але тільки тут, у лікарні, склав йому ціну. Останнє, що Дід пам'ятав з того яскравого і гарячого, як кип'яток, травневого дня, коли він притьма зібрався їхати на берег, був шофер молоковоза, який, смішно розмахуючи руками, не біг, а плив, ніби в уповільненому кіно, по сліпучо-білій вулиці, а потім усе згасло: і день, і дорога, і пам'ять. Прийшов Дід до тьми уже в палаті для тяжкохворих. І був він перший тиждень після повернення з того світу, — так пізніше, коли небезпека минула, сказав йому головний лікар, — безпорадно слабкий, а головне, не

стало в ньому тої чілкості до життя, яка, хоч і не занесена у фармацевтичні довідники, між тим є чи не найдійовішими ліками. Цілі дні дивився він у сіру стелю над ліжком, механічно, бо про це просили медсестри, ковтав пілюльки та порошки, ковтав навіть дієтично-дистильовані лікарняні сніданки, обіди та вечері, що їх підвозили до Діда на залізних возиках, бо няня сердилася, коли він залишав повними алюмінієві тарілки. Але жодного разу за ці дні не виникло в нього бажання зирнути у вікно, за яким шуміли на суховітрі осоки, або запитати в Гальки, коли та приїздила, про новини в колгоспі. Він якось ні про що і не думав і навіть до розмов у палаті не прислухався, а прислухався тільки до свого тіла, такого раптом зчужілого, аж ворожого, бо не знати було, коли і яку халепу готує воно йому.

Ось з такого закутка і вивів його на світло Петро Петрович, якого привезли до лікарні з сердечним приступом, на десяток днів раніше од Корбута. Дід уже й не пам'ятав, з чого почалося, можливо, з анекдотів, з тих безпосередніх, напівправдивих побрехеньок, що ними достоту нашпиговані балакучі спеціалісти районної ланки, життя яких минає в роз'їздах по селах.

- Іване, Іванко!
- Чого?
- Попроси в мене...
- Що попросить?
- Насіння попроси...
- Ну, дай семечков...

Діалог парубка і дівчини був довгий, Петро Петрович розповідав майстерно і сам же перший сміявся. Сміявся він навдивовижу заразливо, і якщо спершу той голосний, виключно життєрадісний сміх дратував Діда, то невдовзі він уже мимохить усміхався й собі, самими вустами, але то вже був відступ, лід рушив, то вже було повесеління душі. Скоро вони уже грали з Петром Петровичем у піддавки, гра була безхитрісна, не вимагала напруги, а плин часу скрадувала. Ліжка їхні стояли поруч, і вечорами, коли не спалось, вони упівголоса розмовляли. Петро Петрович володів щасливим хистом — він умів радісно і безтурботно дивитися на світ. У крутім місиві буднів йому при тій однотональності напевне не вистачало глибини, але тут, у лікарні, та ще, як невесело жартували хворі, у палаті смертників, цей

хист справді важко було переоцінити. Із слів Петра Петровича виходило, що життя — прекрасна і майже безхмарна гра, яка має породжувати на обличчях людей лише усмішки, правда, ту його безхмарність пеують хвороби, але, не знаючи ночі, хіба б ми так цінували яскравість дня? Тож і хвороби даються людям, щоб життя після стін лікарні здавалося ще привабливішим. Якось Дід заїкнувся було про смерть, Петро Петрович навідріз відмовився навіть слухати: «Смерті немає, і думати про неї забудьте, Семене Гнатовичу. Бо поки ми є — яка ж тут смерть, а прийде вона, кістлява, нас уже не буде, це не я придумав, це ще задовго до мене розумні люди придумали...» Коли Дід бурчав на суху весну, Петро Петрович розраджував його: «Не беріть у голову, Гнатовичу! Усі ваші хвороби від того, що ви багато берете в голову. Прочитайте прогноз на місяць — у другій декаді дощі обіцяно, а в місячних прогнозах синоптики помиляються рідко». І дощі справді пішли, коли їм належало піти згідно з прогнозом.

Якось Дід поскаржився, що син не пише і не приїжджає—Андрій був з театром на гастролях за кордоном. Петро Петрович гаряче переконував його, що син давно б сидів біля його ліжка, якби знав, що батька поклали на капітальний ремонт, а він голову навідріз дає, що Андрій Семенович ні про що не знає. І вийшло по його: Галька призналася під перехресним допитом, що таки не дала телеграми, аби не зривати синові поїздки, ще й накинулася на чоловіка: «Ти що, помирати зібрався, що я аж з Європів сина вириватиму?..»

Корбутового сина Петро Петрович бачив не один раз на сцені столичного театру і без упину захоплювався ним. Дід вдавав, що не поділяє того захоплення, але в глибині душі йому було дуже втішно. Одного вечора Петро Петрович, радісний, збуджений, прибіг по нього з ідальні, де стояв телевізор: по телевізору показували виставу за участю Андрія Корбута. Кілька днів Дід почувався іменинником: і лікарі, і хворі тільки й говорили, що про його сина. Петро Петрович же привчив Діда робити зарядку — спершу в ліжку, а потім, коли дозволили ходити, в саду лікарні. Дід слухняно крутив уявними педалями і підтюпцем бігав слідом за Петром Петровичем довкола тенісного столу, позираючи на ворота, чи ніхто з бересточівців не приїхав, бо сміятимуться Дід ніби вівса найвся...

Того дня, коли Петро Петрович зібрався виписуватись, несподівано приїхав Андрій. Повернувшись з гастролей, він подзвонив додому, дізнався, що батько в лікарні, і примчав сюди. Був він у новенькій шкірянці і картатій, яскравих кольорів сорочці, завидно молодий, здоровий та життєрадісний як на свої сорок літ, острівки сивизни в густому волоссі личили йому. Андрій надзвичайно сподобався хворим у лікарні, а про медсестер уже й казати годі. Дід теж милувався сином, і усі їхні непорозуміння раптом видалися йому такими незначними. Тільки куценька борідка і бакенбарди не сподобалися Корбуту, але Андрій повідомив, що готується до нової ролі в кіно, яка вимагає такого камуфляжу. З Петром Петровичем Андрій одразу зійшовся, в їхніх характерах було щось спільне, та й не був молодий Корбут байдужий до людей, які не приховували свого захоплення його талантом. Син навіз різного їства, все більше в незвичному закордонному упакуванні, пригостив хворих у палаті та медсестер цукерками, а потім вони втрьох пішли в глибину саду, і там, на лаві, син дістав з блискучої валізки пляшку польської горілки, що пахла травами, розлив у похідні чарочки — Андрій і Петро Петрович випили по одній і по другій, а Дід лише цокався та пригубляв, хоч Петро Петрович і кпив з нього:

— Не нюнься, Гнатовичу, горілка — вона як ліки, коли в допустимих дозах...

Потім Андрій, відчувши вдячного слухача, багато розповідав про поїздки, про роботу над новою роллю, в яку намагається вжитись. Він, звісно, трохи величався, це за сином водилося здавна, вважай — змалечку, але було в його мові те неідробне, щире захоплення, яке Дід знав і за собою, коли йшлося про справи інші, земніші, ближчі йому. І несподівано для себе, тим більше для Андрія, Дід став розповідати, як на початку тридцятих років він грав у самодіяльному театрі на сцені берестецького клубу і співав у хорі, і сольні у нього виходили. Іздили берестецькі артисти в область, і він з ними, і дуже умовляли Корбута в області навчатися на артиста, і гуртожиток давали, і стипендію, бо помітили в ньому здібності до цього діла. Тільки ж знайшовся у них з Галькою якраз Андрій, і ніяково було Корбуту перед МТС, де не вистачало спеціалістів, а його ж учили, та й роки випали не вельми хлібні, та й страшно якось було од ового кореня одриватись, то й відмовився.

— І правильно зробили, Гнатовичу! — плеснув його по плечу Петро Петрович. — Не вийшло б з вас артиста.

— Що вже зараз гадать. — вийшло б чи не вийшло, — трохи образився Дід.

— Кажу вам — не вийшло б, бо ж не вистачило! А якби і вистачило, то хіба на одну роль, бо ви все на повну котушку переживаєте, до дна, як ось я чарку, а в артиста щовечора нова роль, треба так, щоб відбалакав і зняв усе, ніби й не було нічого, разом з гримом та перукою. Правду я кажу, Андрію Семеновичу?

— І правду, і неправду, — мовив по хвилі посерйознілий Андрій і пильно та задумливо подивився на батька. Довго ще Дід був вдячний синові за той погляд.

Уже коли син від'їздив і вони залишилися удвох, Андрій раптом запитав:

— А чому ти ніколи не розповідав мені про це, батьку?

— Так тобі ж не було коли слухать, — посміхнувся Дід, але по тому примирливо додав: — Усього в житті ми переживали, і хорошого, і поганого, про усе не розкажеш. Не було вам нічого од Тараса?

— Те, що і вам: їду у відрядження.

— Снівся він мені, мабуть, скоро приїде. Хоч би телеграму дав.

— Він такий, що може і без телеграми. Знаєш, що він мені відповів, коли я набивався йому з поміччю? Дозволь, мовляв, мені самому свою історію писати. Це уже з твого голосу. Ось такий у тебе онук.

— Ти теж був такий. Я тебе у ФЗУ послав, ждав у «МТС під грушею» токаря, а ти артистом об'явився.

— То інше, то — талант.

— Людина сама про свій талант часом не знає, а ти — тільки батько.

— А ти — тільки дід.

— А я — тільки дід, — кивнув Корбут.

Уже завівши мотора, Андрій визирнув з машини.

— Втім, ти маєш рацію, ти для нього не тільки дід, тут ти мене переграв.

— Я не граю, я — живу, — зітхнув Дід, але син уже од'їхав.

Другого дня виписався Петро Петрович. Корбут провів його до воріт лікарні.

— Не беріть зайвого у голову, Гнатовичу, і все буде в нормі, — сказав на прощання Петро Петрович. Дід

усміхнувся, вдячно потиснув руку. Вертатись у палату було сумнувато, але жило в ньому і відчуття полегкості. Не Петро Петрович його стомив, а він сам стомився од себе, незвично спокійного і безтурботного. «Було, стільки перегортуеш у голові, а це ніби на протязі голова побула,— сказав сам до себе, бредучи алеєю,— живеш, наче на курортах, у розкошах живеш, Діду». Йому захотілося спокійно полежати і зібратися з думками.

Коли він зайшов до палати, на ліжку Петра Петровича лежав білий, як смерть, із заплющеними очима, Антон Джулай.

До кабінету Загірної заглянув Олекса Карапота:

— По лічному питанню можна до вас, Яківно?

Одержавши дозвіл, він зник на кілька хвилин, а потому зайшов з великою картонною коробкою під рукою:

— Ось, Яківно, повертаю колгоспу радіолу. В повній справності, тільки на весіллі і пограла, більше не включали. Шафою не розпоряджаюся, Марії дарували, хай вона і привозить...

Він поставив коробку на стілець біля сейфа і закурив, пускаючи дим у відчинену квартиру. На початку весни у Будинку культури відсвяткували бучне комсомольське весілля — одружувалися Олексій Карапота, колгоспний шофер, і телятниця Марія Лугова. Олексій від колгоспу подарував радіолу, Марії — шафу. Загірна чула балачки, що Марія нібито пішла від Карапоти, але якраз сталося таке з Дідом, робота закрутила її, і було не до молодят. Подзвонила плановичка з райвиконкому, проте Олена вибачилась, пообіцяла, що сама потелефонує за півгодини, і поклала трубку. Виправдуватись мала чим і все одно почувалася винною: мусила б давно викроїти час.

— Тільки щиро, Олексо, — щось серйозне між вами сталося?

— Як на сповіді, Яківно: нічого серйозного, а так, по дрібницях. Мати з Марією горшки побили. А мені хтозна за ким і руку тягти. Гримнув на обох, мати — в плач, а Марія розприндилася, за вузли — і додому.

— Перепросив би, Олексо. Жіноче серце м'яке, відкдливе...

— Ходив і миритися, Яківно. Тільки ви не знаєте Марію. Затялася, хоч кілок на голові теши: не піду

у свекрушині горшки заглядать. А що я, кажу, із себе окремих палац народжу? Звикнешся і з свекрухою, я ж матір на вулицю не вижену.

— Звикнешся... Це — як сказати, а як подумати... Мабуть, мати добре гарячого за шию залила.

— Воно і не без того, — через силу усміхнувся Карапота. — Через вареники у них почалося, а може, і раніше, тільки я не дослухався. Наварила Марія вареників із сиром, а вони розлізлися, відомо — хто її там учив вареники варити: школа та робота. А мати присікалає: хай, каже, сяде і з'їсть до одного, отак мене, мовляв, свекруха учила, наварила я, щойно віддалася, кулаги, а вона кислюща вдалася, аж Москву видно, так свекруха з плечей не злізла, поки я той баняк не вилизала, із слізьми напополам їла, а їла ж, зате наука на все життя...

— Куди ж ти дивився, Олексю?

— А що — я за вареники та свинюці в корито і викинув. Тільки ж тріщина вже пішла, слово по слову...

— Таке я тобі скажу, Олексю: подавай заяву на виконком, виділимо ділянку — і будуйся.

— Де ж у мене капітали? Другий рік як з армії. Намислив я на лісозаготівлю завербуватись, Яківно. Проблю, повернуся з лісом, тут цегли прикуплю та й будуватимусь.

«Ось він, один з тих випадків, які так болять Дідові, — подумала Олена. — Якби я могла їх хоч на чергу поставити, як на підприємстві, щоб була їм якась квартирна перспектива. А яка ж тут перспектива, коли й колгоспний вівчарник нема чим обшити. Але ж колись та треба починати. Було б краще, якби ми дарували на весіллях не радіоли та шафи, а ключі від будинку, побудованого у кредит...»

— Пиши заяву на правління, Олексю, — сказала вона рішуче. — Ось ручка і папір.

— Яку заяву?

— Пиши так: «Ми, колгоспники Олексій Карапота і Марія Лугова, просимо правління надати нам позику для будівництва будинку у розмірі трьох тисяч карбованців».

Написавши заяву, Карапота підвів на Олену недовірливі очі:

— Пуста це писанина. Ніхто мені такої позики не дасть.

Замість відповіді Олена набрала номер райспоживспілки і домовилася про щитовий трикімнатний будиночок для Бересточів.

— Пообіцяли на кінець місяця. Обкладеш цеглою — не знаю, чи дітям вашим буде, а на ваш з Марією вік вистачить. Я такий поставила і живу. Одвези додому радіолу, подарунків не повертають, і вези сінаж, у нас із сінажем — провальна позиція... Післязавтра прийдеш на правління, розбиратимемо твою заяву.

Вона йшла до машини з відчуттям, що зробила добру справу. То було невимовно приємне відчуття. Знала: як гукають, так і відгукуються. Коли люди бачать, що про них дбаєш, вони і в роботі себе не пожалують. Навпаки, ніщо так не ображає трудову людину, як байдужість до неї. Ніколи не забуде вона, як плакала мати, ображена Голоштаном, що головував у Бересточах перед Корбутом. Мати попросила продати їй поросля, а голова кинув: «Пождеш, у мене багато таких, як ти». Не з-за поросляти плакала мати, а з-за отих холодних слів: «У мене багато таких...» Ті материні сльози жили в душі, і зараз, керуючи людьми, Олена намагалася знаходити лагідні слова навіть тоді, коли доводилось у чомусь відмовляти колгоспникам.

«Розповім Василеві, — подумала Загірна, — як-не-як, уберегла молоду сім'ю. І треба разом з ним подивитися насосну станцію та піднімати людей на недільник». З усього виходило, що вона повинна терміново бачити Полоза. Після тої дощової ночі вона бачила інженера лише мигцем, учора, на дорозі, коли їхала на бюро, а він вертався літучкою з «Сільгосптехніки». Вони перекинулися кількома словами про комісію, яка приїде перевіряти готовність до жнив. Олена говорила нарочито офіційно і тим помітно засмутила Полоза, помітила той смуток і порадила йому... Смішний Василь, він думає, що вона усе забула чи не хоче пригадувати, а їй хочеться згадувати і згадувати той короткий політ через розбурхану Баламутівку на крилах сильних Василевих рук і все, що було потім.

— Поїдемо, Петре, в тракторну...

Полоз порпався біля «Колоса» — нового комбайна, що його колгосп одержав напровесні. Інші комбайни із списками новеньких мітел на червоних плечах уже були вишикувані вздовж топиної алеї. До них тулилася і шерега жаток.

— Жатки уже треба в поле,— сказала, привітавшись, Загірна голосом, як їй здавалось, рівним і позбавленим будь-яких причаєних емоцій.— На Убоч і Балковиху. Там починатимемо.

Василь обернувся на її голос, поворушив губами, але слів не було чути, хоч у тракторному стані було тихо, лише віддаля, біля ферми, гуркотів бульдозер, який трамбував у бетоновій ямі траву. Олена засміялася, давно уже вона так весело і молодо не сміялась, дістала хустку:

— У вас мазут на щоці, товаришу інженер. Дозвольте, я витру.

Полоз покійно нагнув чоласту, з крапельками поту на засмаглих серпиках залисин голову. Олена стала навшпиньки, рїжком хустки витерла плямку і поспїхом відступила, а він усе ще стояв із схиленою головою і розчепіреними, у мастилі, руками — було в ньому зараз щось від незвиклої до ласки дитини, яку раптом погладдили по голові. І Олена знову ледь не розсміялася, так, безпричинно, а може, від наглої думки, що він, такий великий і сильний, упокорений нею, але побоялась, що Василь образиться, і стримала себе.

— У понеділок думаємо жатки вивезти,— нарешті мовив Полоз.— Комбайни готові. Ось «Колос» пробуємо. У кабіні була? Ніби в літакові...

Олена піднялася по крутїй драбинці на мостик. У закритїй кабіні справді було затишно і зручно. Внизу, біля підбирача, стояв Василь Полоз. Звідси вона могла безборонно дивитися на нього, і дивитися їй було приємно.

— Ну, як? — вимагаючи захоплення, гукнув Полоз, коли вона вийшла з кабіни.

— Кабіна веселить серце. Подивимося, як у роботі.

— У роботі — люкс. Я його у роботі знаю.

— А на наших кручах як ним розвернешся?

— Для наших круч комбайнів ще не придумали.

— Мий руки, та поїдемо в поле. Завтра — недільник по сінажу. Поглянемо, що там шефи зробили.

У машині Олені раптом захотїлося торкнутись Василевої руки, що лежала на спинці її сидіння, зовсім близько від її плеча, смуглявої руки людини, яка звикла мати справу з механїзмами, руки з короткими, м'язистими і чїпкими пальцями. На збитїй пучці одного

пальця темно-рожевою родимкою запеклася кров. Бажання було миттєве, воно налякало Олену, і вона смикнула за ручку дверей, хоч Петро ще тільки пригальмував, під'їжджаючи до басейну. Басейн колгосп вимурував років зо три тому, тоді ж Дід роздобув дизельний насос, його поставили на дощату буду біля басейну, і він справно подавав воду на тридцять гектарів, які зрошувались. Цієї весни вони розширили втричі зрошувальну систему, а в перспективі мало бути кількасот гектарів поливних земель, і дизельок уже не годився. Полоз запропонував поставити трансформатор, підвести лінію і придбати потужний електричний насос. Шефи погодились побудувати станцію. Загірна після зливи ще не була біля басейну і зараз дивувалась та заздрила темпам роботи. Невелика бригада уже звела стіни станції і монтувала механізми. Татакав двигонок, іскріла електрозварка, хлопці в комбінезонах чаклували над трансформатором.

— Ось у кого нам повчитися,— зітхнула Олена.— Бо ми такі ще вайлакуваті в роботі.

— Могоричеве діло, хазяйко...— підняв темне забрало електрозварник.

— Ми для вас, хлопці, і медовки наваримо, тільки зробіть до жнив.

— Будьте спокійні, робітничий клас не підведе.

Вони під'їжджали до косилок, дивилися, чи не підбирають січкарки разом з травою і землю, чи не сиплеться трава з кузова автомашин, бо зелена січка — як піна. Олена, ніби між іншим, повідомляла механізаторам:

— Завтра робочий день, товариші.

Особливої радості хлопці не виявляли, але жоден і не відмовився. Було в людей якесь внутрішнє, глибинне розуміння моменту. Специфіка роботи в сільському господарстві: що сьогодні загубиш, завтра уже не знайдеш.

— Була учора в Діда. В одній палаті з моїм колишнім свекром лежить. Філософствують усе, як жить треба. Може, питаю Діда, вас до іншої палати перевести? Ні, відповідає, Антон мені життя просвітляє, ніби рентгеном. Бачу, що жив правильно, хоч і важко. А Джулай — плохий, недогарок від чоловіка лишився, ось до чого жадність доводить...

Газик оббіг довкола Балковихи. Весь схил гори був у покосах, ніби в намісті, на схилі стрекотів тракторець з косилкою.

— Невже це Брибра? — аж здивувалася Олена.

— Авжеж, твій хрещеник. Вважай, за світловий день — дві норми.

— Ну, молодчина. Подякуємо людині, бо воно справді — насварити ми завжди час знаходимо, а добре слово сказати...

Вони піднімалися на пагорб. Василь нагинався, рвав молодий горох у покосах, частував Олену. Горох був солодкий і теплий, нагрітий сонцем, а може, Василевими руками. З кожним їхнім кроком обрій даленів, і вже відкрилась очам долина з вагончиками польового табору механізаторів між кучматих верб, і старий осокір з лелечим гніздом — лелека злетів з гнізда і набирав висоту, легко ширяючи у бездонному блакитному небі. Ближче до шпилья віяв легкий вітрець — він пахнув скошеною травою, молодими хлібами і гречкою, що біло цвіла в долині.

— Сьогодні біля клубу на вашу честь, Прохоровичу, підніmemo прапор, — сказала Олена, коли тракторець Брибри зупинився біля них.

— Нема за які заслуги, — відмахнувся Брибра, але відчувалося, що слова парторга приємні йому.

— Як нема? Ідемо і не можемо надивуватися, — якомога захоплініше казала Олена. — І коли ви встигли стільки зробити?

— З досвіта пиляю. Думаю, що завтра прив'яне, а в понеділок можна і січкарку пускати.

— Працюватимемо і завтра, Прохоровичу.

— Так ніби ж червоне число... — поскріб Брибра потилицю.

— Недільник. Сінаж закладатимемо. Була учора на бюро, сорому натерпілась. У хвості бредемо.

— Так треба ж колись і для себе косою помахать.

— А чим же ми колгоспну худобу узимку годуватимемо, подумали?

— Воно і ваша правда. Брибра виїде, Брибра тепер передовик. Та й що мені уже червоне число, як подумати? Сорок четвертий день і за губу не вкусило — зав'язав...

— Хай і не кусає. Не буде для всіх нас більшої радості.

— Яка краса! — озирнувся довкола Полоз і скинув з плечей піджак. — Дивишся — душа спочиває.

— Хай не дуже спочиває — жнива скоро! — засміялась Олена.

— Везучий ти, Семене, чесно скажу. На роду тобі везіння написано. Приліпився ти легко до нової власті. Помітили тебе, підняли. Я теж біля активу терся, галіфе приміряв, а бач, не вийшло, з нуля життя почав, нулем і кінчаю.

— Ото ж бо, що галіфе приміряв... Ти, Антоне, одною ногою в активі, коли вигідно, а другою — за свій обніжок, у яр, від людей далі, людей біля тебе не було і нема.

— Я з усіма однаково...

— Авжеж, що однаково, що ніяк. Тобі й не дивно, ти із старим багажем людина і Федора в яр затаг, ось чого я тобі простити не можу.

— А я і не прошу твого прощення!

— Не в мене просиш, у життя свого. Ось ти тут про везучість почав. Не знаю про везучість, одне скажу, Антоне. Усе життя я думав — мушу іти нога в ногу з людьми. Звела мене так доля, що й дружина мене розуміла. Як посилала мене МТС, скоро ще ми з Галькбю зішлись, на курси бригадирів тракторних бригад, вона й мовить: «Ідь, Семенко, я вже з дитям буду якось перебиватися, корівку маємо, щось у колгоспі прироблю...» А як у технікум, уже ось по війні я задумав, питаю в неї, а вона: «Як ти, Семене, вважаєш?» — «Я, Галько, вважаю, що це перспектива. Треба іти, треба не стояти на місці...» — «Ідь». Поїхав я складати іспити. А ти ж знаєш, як я учився, — прихалками. Дали мені в технікумі текст з німецької мови перекладати. Сидів я, сидів над ним і бачу, що, скільки не сидітиму, не перекладу. Пішов я відповідати, прочитав, правду, а став перекладати, викладачка й каже: «Щось я вас не розумію». А я їй: «Повірте мені, що я теж тут нічого не розумію...» Думаю собі так: скажу людині правду. Вона розсміялася: «За вашу відвертість ставлю вам трійку...» А таки ж вступив і вивчивсь, хоч очі ночами на лоба лізли і в голові памороч...

— А ти ось так подивись, Семене. Ти, звісно, мотузник, у куркулів у кулаці виріс, знаю. Але ж і я — такий самий босак, мотузник. Було в батька у трьох міс-

цях по півгектара поля: на Бакаївщині, на Івкуватиці та на Убочі. Тяглися з останнього. Батько і сам у лахмітті ходив, і нас так само водив, на землю капітал по шелягу складав. Купить мати сто грам здоров'я і затовкує усе літо борщ. Продавалася латочка в кінці городу, спродали ми все чисто, і полотно спродали, а купили. Після революції нарізали нам землі, але ж і нас у батька підросло п'ятеро. Поїхав я на Миколаївщину, там землі, казали, хоч загортайся. Тільки хазяйнують почав, а тут де не візьмись — колгоспи. Я, правда, руками й ногами впирався, не хотів, чесно скажу, щоб мною поганяли, та й дивно воно було моїй натурі — щоб у гурті. Усе в мене забрали. Я — сюди, в Бересточі, узяв довідки, скільки землі в батька, і до прокурора. Прокурор подивився мої бомаги і подзвонив на Миколаївщину, щоб усе моє мені назад повернули, з тим, щоб до колгоспу я вступив. Тільки ж давай я голоблі назад, у Бересточі, повертатъ. Приїжджаю, а ти уже в трактористи проліз. А тоді, звісно, тракторист чи шофер — фігура, тепер з льотчиком так не рахуються. Спецівка безплатно, шкірянка, козушок, все безплатно — і шана. Заздрив я тоді тобі дуже, чесно скажу. Такий капшук, думаю, а на такій машині сидить, з-за бублика його не видно...

— Не пролазив я в трактористи, і ніхто мене не піднімав особливо, Антоне. Нове життя мене підняло, це так, і я до нового життя піднімався. Ще як за одержу та хліба кусень служив у куркулів, мав я мрію щось більше шукать. До коваля було найнявся, обіцяв він мене вчити, а вчив, як буряки на самогонку терти день і ніч, отака була моя тоді перспектива. Як з'явилися трактори в МТС, почав я проситися, щоб взяла мене хоч воду до них возити. Воду привезу, трактори витру, вимію, поважали трактористи мене і бачили мою охоту: «Забере тебе на курси зимою», — кажуть. І взяли. Тут я уже і відчув, що іду по своїй лінії. Повчився я три місяці, іспити здав добре, бо ні на що я не надіявся, тільки на себе. І душа моя лежала до техніки. А ти кажеш — везучий. Життя нове так влаштовано: хто хоче йому чесно служити, до того воно обличчям повертається. Багато я пережив на своєму віку, усякого перепробував. Ждеш, було, дня того, Григорія, коли можна було до іншого хазяїна перейти, як свята, а міняеш шило на швайку. Та хіба думав я тоді, біля куркульських

снопів надриваючись, що учитимусь, вивчусь і буду ще таким господарством керувати?

— А хіба мені було на кого надіятися, хіба я на свого горба усе життя не брав? Вернувся я в Бересточі, до Приськи пристав, олійницю спорудив, був я тоді молодий та здоровий. Добрі роки були — усе село до мене іде, хто з рижієм, хто з соняшником, хто з коноплями. Уже і я скибку мажу. По дюжині макух за ніч заробляв та й олії не один хунт. Тільки ж і тут ви мені ходу не дали, під мій обніжок підкопалися, в борщ мені плюнули. Олійницю — в колгосп, і спасибі ніхто не сказав. Дуба розібрали, підшивку — на сани, стовпи та мірчук — у млин, ступку шашіль поїв, а Джулаю — дулю. Отак ви мою перспективу — до нігтя...

— Бо не туди, не в наш бік вона хилила, Антоне. Капітал, гроші в чулці — ось твоя перспектива була. Ти забезпечував усе життя свої інтереси, а я — загальні. Ти жив у своєму соку, в яру. А життя цікаве, коли інтереси загальні. Коли для суспільства краще, тоді і для тебе краще. А ти навпаки думав і думаєш і лінію свою досі ведеш. Життя нове не про капітал питає, не про титул твій, а питає, що ти даєш людям, громаді. А ти усе життя питав, що ти заробив, а не що зробив. Циганським способом ти прожить хотів, Антоне...

— А ти що — святий, од себе гребеш? Кричиш за комуну, аж вогонь з рота скаче, а з машини не вилазиш! Може, ти за спасибі новій власті служив чи сказав коли — платіть мені менше?!

— Діло житейське, Антоне, людині, щоб жить, треба і пить, і їсти. Але ніколи я собі більше ніж належить не брав. Є хліб, є до хліба, є в що одягтися — і добре мені. Межа в мене була і є. Та у нас, у Бересточах, скільки колгоспних сімей, що і телевізори, і мотоцикли, і повен достаток, і щороку по десятку заявок на правління, щоб автомашину купити. Так ми коли хіба супроти ішли чи слово погане сказали — бо люди чесно трудяться і мають, бо людям очі салем не заросли. А ти моду таку узяв — менше дати, більше взяти, як на роботу ідеш — і мішок під рукою, ніщо твоїх рук не минало, а загальне тобі і за вухом не свербіло, загального ти не визнавав. А машиною мене не тикай, бо не для розкошів на машині їжджу, бо не гектар у мене, а тисячі гектарів під рукою, і хоч розірвись я...

— Усе життя ти мені дорогу переходив і останні дні

мої отруюєш. Ненавидів я таких, як ти, і ненависть із собою в могилу забираю. Та й тобі скільки там жить лишилося, смерть за нами обома стоїть, скажу чесно. Знаю, що вже не видригаюсь, то й признаюся: це я у сорок другому старості підказав, що ти додому приборів, я й анонімку на тебе писав, про залізо. Попсував я тобі трохи нервів, чесно скажу, але нема в мені каяття...

— Що я тобі зробив поганого, Антоне?

— А що ти мені хорошого зробив?

Перед нарядом Загірна зайшла в гараж. Федір Джулай лежав під машиною. Побачивши краєм ока Олену, він повернувся долілиць, югнув у яму і забрязкотів ключами десь під заднім мостом газона.

— Невже, Федоре Антоновичу, я у ваших очах так у ціні впала, що й одвертаєтесь? — ще ніколи, здається, вона не почувалася такою незалежною біля Федора.

— Поки ціну склали, цигани диню вкрали,— глухо прогучав з-під машини голос Джулая.

— Засватана дівка завжди гарна,— засміялась Олена і вже діловитим тоном додала:— Є до вас прохання, Федоре Антоновичу. Вівчар жаліється — бродячі пси знову овець полохають. Треба, щоб ви їх трохи з рушниць поколошкали. Колгосп заплатить.

— Плата — то само по собі,— озвався по хвилі Федір.— Але ж пішки я на Таборище не потеліпаю. У вас тепер такі порядки стали, що на півгодини затримаєшся з машиною — уже донос у конторі.

— І у вас, і у нас порядки однакові, товаришу Джулай. Можете сьогодні машину пізніше поставити, я скажу.

Був у тім ризик, але за Федором, після історії з насінневою картоплею, коли від нього на рік забрали машину і послали в тракторну бригаду причіплювачем, крадіжок ніби не помічалось.

Уже вечоріло, коли вона пішла на ферму. Біля телятника фуражири скидали з машини викоовес.

— А це звідки? — здивувалася Олена.

Викоовес у них тільки й лишався, що над Висілками, на «душах», але там його косилкою не візьмеш. Загірна уже подумувала, щоб найняти на стороні бригаду косарів.

— «Душі» оголяємо,— засміявся шофер.— Полоз такий цирк показує, хоч квитки продавай. Пам'ятаєте атракціон — на мотоциклі по стіні? А Василь Дмитрович — на «Беларусі», з косилкою та причепом.

Олена ледве дочекалася, поки фуражири скинуть з кузова останні оберемки трави. Петра вона перед нарядом відпустила — сіно з островів перевезти. Шофер і без того гнав машину щодуху, а вона ще й підганяла: «Швидше! Швидше!» З тих шалених гонок їй тільки й пригадувалося пізніше біле, на ясно-рожевому, призахідне сонце. Воно котилося з Балковихихи, наче колобок у дитячій, з малюнками, книжці. Колись, у класі другому чи третьому, Василя Полоза нагородили такою книжкою за прочитаний зі сцени вірш, а він подарував казку Олені. Тексту в книжці було мало, а малюнки — великі, на сторінку, і яскраві. Зелена пащека Воронового гаю ковтнула білий колобок сонця. Машина випірнула з видолку — над Висілками, з прорідженою зливою, але гінкою кукурудзою, повз по косогуру під самісіньким шпилем тракторець. Шпиль гори нагадував продовгувату, стиснену з боків голову, обстрижену під «черепок». Машина проїхала понад яром, через кукурудзу і зупинилася біля зеленої копички, під якою незворушно курив Брибра.

— Яке ви право мали передать в інші руки трактор?! — гукнула, вискакуючи з кабіни, Загірна.

— Я — солдат,— підвівся Брибра.— А Василь Дмитрович — колгоспний інженер, значить, ніби генерал для мене. Та ви не переживайте, він там щось переобладнують задумав, то придивляється. Я сам хіба на такі кручі забирався!

— У тюрму, чортові душі, мене заведете! — пострибала через покоси на шпиль Олена.

— Вас чекати, Яківно? — гукнув услід шофер, вона тільки рукою махнула.

Поки їхала полем, поки дерлася по схилу, гнів на Полоза і страх за нього колотили її, скручували у грудях тугий вузол, який, здавалося, не скоро розсотається. Але коли Василь зупинив трактора і винувато зсунув на потилицю картуза, Загірна тільки й гукнула:

— Вам що, товаришу колгоспний інженер, життя обридло?!

— Йй-бо, не обридло, товаришу парторг,— усміхнувся Полоз.— Навпаки, тільки починає подобатися...

Олена обійшла трактор збоку, тепер, на узвишші, вона почувалася впевненіше.

— Ви хіба не знаєте, що порушуєте всі інструкції, працюючи на такій крутизні? Я б за вас перед законом відповідала, якби щось сталося!

— Тому і сів сам на трактор, що інструкції знаю. У мене задумка — переобладнати хоч легкі машини, щоб на пагорбах працювать. Ось і приміряюсь.— Полоз зійшов з трактора.— А якщо ви боїтеся відповідальності за мене, то я найшу розписку...

— Та навіщо мені розписка, нерозумненький ти мій,— Олена поклала голову на Василеві груди.— Боялася я за тебе. Поки їхали, думала — серце вискочить...

— Пробач...

Шорстка долоня гладила їй волосся, щасливі сльози закапали з Олениних очей. Невідомо, скільки часу сплило, коли вона підняла голову. Тут, на шпилі, було світліше, а в долині звечоріло, і Брибра гукав з бузкових присмерків:

— Пошабашили, Дмитровичу?!

«Ми тут — як на сцені,— подумала Загірна.— Завтра усе село балакатиме». Але тепер пересуди уже не обходили Олену.

— Машина в тракторному ждатиме, він там ящики і бідони під продукти на завтра візьме,— сказав унизу Брибра, відчеплюючи косилку.— Сідайте, з вітерцем до стану промчу, і безплатно.

— Ми — пішки, через сад,— раптом мовила Загірна.— Правда, Василю?

— Пішки — нема замішки,— засміявся Брибра.— Сам був молодий, знаю...

— А знаєш, так і не смійся!— задерикувато вигукнула Олена.— Шоферу скажи — хай не жде.

— Розумієш, чоловіче добрий, треба помізкувати, а найкраще думається, коли своїми ступаєш,— ніяково виправдовувався Полоз.

— Та ще удвох...— підначував Брибра.— Та ще така композиція...

— Без жартів, я дещо змикитив, приїзди завтра раненько в парк.

— Ходімо вже, товаришу інженер,— тепер засміялась Олена.— Порядок денний на сьогодні вичерпано. Пропонується перерва до завтра...

— Щасливо думати!— махнув рукою Брибра.— Тільки ж на весілля мене покличте. Але що за весілля, як і губ не помочу.

— Ідь уже, чортова кров! Капець тебе не візьме, як чарку на нашому весіллі і вип'єш.

Сутінки згусли, і полівка лежала між кукурудзи, ніби пологно, розстелене по леваді. Це був давній дитячий спогад Олени: босоніж дріботиш по лоскотливому, вибіленому сонцем полотну, якому, здається, немає кінця-краю, і легко тобі, і весело. Вона зняла туфлі: теплий пісок м'яко і лагідно обволікав ступні ніг.

— Дивно, але ще рік тому я почувалася безнадійно старою. І жила з відчуттям, що для мене усе-усе скінчилося. Коли хтось жартома заговорював зі мною про кохання, я з глибокою певністю у своїй правоті казала: кохання лише в книжках буває. Дід, було, почне, як це він уміє, натяками про мою особисту перспективу, а вельми, як з тобою біля Академії звів. А я йому: кінський вік для мене настав, Гнатовичу, знай тягни воза. Дурна була...

Полоз узяв Оленіні пальці в свою лапату долоню, притулив до щоки. Щока була тепла й колюча, як скошене поле серед дня.

— Механіком танка один час в армії був. Якось додали ми, як військові кажуть, «водний рубіж» по дну ріки. Десь на середині ріки мотор зачакхав. А над нами три метри води. І тут мене страх узяв. Не за життя — про це в молоді літа не думається. А злякався я, що ти ніколи так і не дізнаєшся, як я люблю тебе. І присягся я про все, як є, тобі написати. Мотор вирівнявся, машина в мене доглянута була, прийшли ми у призначене місце першими. Викликає мене сам генерал. «Звідки родом, боєць Полоз?» — запитує. «З України, — кажу, — з Бересточ». Генерал усміхнувся і називає мені усі наші села довколишні: Хороборичі, Перевози, Радосілля... Я і рота розкрив: «Звідки ви, товаришу генерал, так наші місця знаєте?» — «А я, — генерал відповідає, — у сорок третьому ваші місця від німців звільняв і Дніпро форсував під Бересточами...» І оголосив він мені відпустку. Вернувся я в казарму, а з Бересточів лист, і пишуть мені, що ти знову — з ним... Так я не написав і у відпустку не поїхав.

— Колись ти казав, що ніколи не пізно почати життя спочатку.

— Я і тепер кажу, ти знаєш.

— Тоді я не вірила, а тепер вірю...

Полівка оббігала колгоспний сад збоку. Олена і Полоз пішли навпрошки, сад полого спускався до Баламутівки, вздовж якої в'ється стежка на їхній куток. Крізь сріблясте марево літньої ночі ясно проступали ранні яблука, ледь вище, здавалось, на верхньому гіллі яблунь, висіли крупні, яскраві зорі і рожевий серпик молодика гойдався на шовковистому волоссі старої опасистої верби — у її дуплі, високо на два людські зрости, біліла дощата лавочка. І верба, і лавочка в дуплі — усе це було з їхнього дитинства, коли вони приходили класом у колгоспний сад збирати гусінь, і обом зараз здалося, що час справді повернувся і вони тільки починають жити. Гостро пахло скошеною травою. У шовковицях сполошно затьохкав соловей. У його трелі, що так само раптово й сиротливо, без жодного згуку у відповідь, обірвалася, було щось тужне.

— Не люблю я солов'їв серед літа, — признався Полоз. — Кажуть, об цій порі співають лише птахи, які не знайшли собі пари і тужать.

— Але тепер ми — удвох, і соловей — від заздрощів.

Полоз обійняв Олену, і вона знову пережила мить солодкого лету, як там, над потоком, коли Василь узяв її на руки. У голові їй дзвеніло, і крізь той дзвін, крізь сиротливо пронизливий схлип солов'я-самітника вона ледь вчула обережне вуркотіння мотора.

— Хтось іде, — Олена злякано випорснула з Василевих обіймів.

— Кого б це несло сюди в ніч... — почав було Полоз і вмовк: попід садом повзла без світла, лише з блимавками, автомашина.

— Ти, може, і забув, Антоне, пам'ять на таке у тебе коротка, а я пам'ятаю і ніколи не забуду. Гірко ми жили, куснику хліба раділи. Пшеничний пряничок мати принесе з базару — руки і ноги тобі трусяться. Перед празником латку нову на штани пришиють — уже й прибрався, уже й ніг під собою не чуєш од радості. А цукерка! Як дід з бабою говіють, то принесуть з церкви цукрову подушечку, пірничок а чи бубличок. Баба од себе, дід од себе — і то велике свято, весь рік його ждеш. Напече мати хліба з несіяного борошна, напопо-

лам з картоплею — через день і вкусить не можна, синій, зацвіте. А батько: «Їжте, дітки, умітимете плавать, як цвілій їстимете...» А тепер білий кусень хліба, як сонце, твоя ж Пріська курям кришить...

— Що ти мені куснем хліба дорікаєш! Нагодував він!.. А коли ти мене нагодував? Коли той кусень уже в горло не лізе! Про капітал ти мені співаєш, а може, я тільки з тим капіталом і людиною себе відчуваю, хундамент під собою чую. Може, я той капітал про чорний день беріг, а пішов капітал з димом — і я вже не я. Може, сьогодні ти мені карбованці тичеш, а завтра знову палички писатимеш. Про Пріську згадав, а запитай у тої Пріськи, скільки вона землі перерила за колгоспні палички!

— Хто й рився в землі, спини не розгинаючи, і за палички, і за нолики, і за спасибі від держави, тяжко робили і жили тяжко, сам знаєш, які лихоліття горювали і від якої чуми себе і світ уберегли, може, хто і рився, кажу, тільки не твоя Пріська. Знаю я твою Пріську, як свої пальці, не за тридев'ять земедь життя прожили, а, вважай, через вулицю. Два роки поклигала в колгоспі та й сіла маком, довідками відгородилася, У поле — хвора, а з клунками на причал — перша з перших. Та й ти, Антоне, якщо розібратись, на пупа, не спішив гуртове брать, легкого та ситнішого кусня (усе життя шукав. То в олійні, то в млині, то заготувачем — свищики по селах розвозив. А хіба не знаю я, чого тобі закандзюбилося з Миколаївщини тікати, наші ж люди там працювали. Завгоспом тебе зробили, господарство довірили, а ти упряж переполовинив, баришником збув. А за німця ти ж знову голови не піднімав, поки наші гармати за Дніпром не загули. Тоді і ти в партизани — довідочку дайте! Поки з твоїм партизанством розібрались, у сільській Раді штани протирав, а Пріська між Львовом та Києвом курсувала, дорого продасть, дешево купить та грошики в чулку, в чулку! У своєму яру та де грошима пахло — тут ти стриму не знав, це правда, я тут нічого не скажу, тут твоїх рук ніщо не минало...

— А ти б хотів, щоб ми попід вікнами жебрачили? Життя жить — чухаться нема коли. На тарілочці мені ніхто не підносив — самому треба було вирвать. Ну, чесно скажу, убивав ти себе на роботі, болів за хазяйство, хіба я не бачу, та що тобі з того, навар який —

був ти колгоспник, колгоспником і лишився. Ключі од сейфа заберуть — та й іди собі, додихай, ніхто і спасибі не скаже. Ось ти тут доводиш — життя змінилося. Авжеж, чесно скажу, і в селі зараз вуха підняли, сала в рукав не ховають, я сам весною два пуди позаторішнього, жовтого, як віск, у бакаї закопав. Але й тепер ніхто задля тебе даром і пальцем не поворухне — за усе сто грам, та півлітри, та літри. І зараз гроші усе зроблять, а без грошей людина — як сліпий без повідиря, сюди тиць, туди тиць та й сів. Чоловік — така скотина, що ніколи не наїсться, це я тобі чесно скажу, щоб я з цього місця не встав. Раніше хоч релігія стримувала. Божественні закони — вони життєві закони були. А зараз не те що бога, а й чорта не бояться. Вільна, кажеш, людина стала, а вільна людина не знала межі і не знатиме, гребла під себе й гребтиме, поки не лопне...

— Брешеш ти, Антоне, і на свою мірку людей міряєш. Історія міняється і мінятиметься, і людина разом із життям виростає. Історія була трудна, і людина трудно росте, але росте. Божественні закони віки були, а народ був темний, забитий. А у нас замість релігії — наші закони, свідомість наша, культура. У газеті про що пишуть — про хороше, що робиться і як робитися мусить. А подивися з іншого боку. Ну, жив ти, як поміщик, хоч і з босаків сам, розбудувався, грошима халяву набив, а яка була твоя дальша життєва перспектива?

— Навчили тебе по твоїх райкомах — перспективить... Нагодуєте ви усіх, напоїте і одягнете, а далі що, яка ваша перспектива? Три аршини на гробках — ось яка. Людина вам потрібна, поки користь від неї єсть. А спишуть тебе, будеш лежати і смерті дождатися. Що, скажеш, смерті не боїшся?

— Боюсь чи не боюсь, а пожить ще хочеться. Хочеться побачити, що з тої яблуньки, яку посадив, виросте. Життя тече, історія нового набирається, історія буде писатися далі, і хочеться подовше якщо не писати її, то хоч за свідка біля неї бути. Ось тут, у лікарні, нема чого робить, у розкошах живу, так лежу собі, і думаю, і до такої думки схиляюся. Дуже життя змінилося, дуже. Як небо од землі — на такій віддалі теперішнє од того, що було, що ми з тобою знаємо і бачили. І я, Семен Корб'ют, трудну історію з усіма переживав, усе робив, увесь викладався, щоб новий лад життя укріпився. А це те, що людьми не забувається і не забудеться,

і назад його не повернеш. Так чого ж мені смерті боятися? Так воно у природі влаштовано: і дерево, і рослина, і кожна жива істота росте, щоб плід дати, щоб продовжить життя на землі. Я не безплідно жив, перебираю дні, як горіхи — нема пустих, чого ж мені її, карги з косою, боятися?

— Нема людини, яка б смерті не боялася! І я — чесно скажу — боюся, хоч у колодязь лізь. І ти боїшся, бо нема вже по той бік її для тебе ніякої перспективи!

— Проводив я мітинг цієї весни біля братської могили. Школярі прийшли. Дивлюся я на них і, повіриш, трохи не плачу з радості, такі вони вбрані, радісні, аж світяться. Міряю думкою свій вік і правду життя знаходжу. Я ж теж, хоч і прихапками, школярував. Батько збив дерев'яну скриньку, грифельну дошку — в неї сховаеш, пляшечку з чорнилом прив'яжеш, старі материні шкарбани взуеш — і по науку. Учитель якось, було, каже: «Ви, дітки, їжте хлібець і водичкою запивайте, а думайте, що молочком». А я відповідаю йому: «Хлібець і без молока смачний, та нема хлібця». А дїждешся паски, розговієшся, на вулицю вийдеш, запитуєш сусіду, такого ж, як сам, свистуна: «Ти наївся?» — «Наївся...» — «І я наївся...» — хвалишся. «А в нас паска була біла». — «А в нас чорна, та солодка». Розказую, було, онукові, а він не вірить: «Та що ви, діду, балакаєте, невже такі люди дурні були, що хліба не вистачало?» Молодь не бачила поганого життя, вона думає, що білий хліб завжди був. Не бачила і не побачить, бо я і такі, як я, життя за це покладали. Ось яка моя перспектива...

Федір приїхав на Таборище під вечір, поставив машину біля обори, кинув на плече рушницю і побрів понад яром. Тічки він так і не здибав, лише ноги даремно набив. Уздрів було лисицю, проте далеко, на пагорку по той бік яру. Стрельнув раз і вдруге, хай чують біля обори, що не гуляє, наряд буде вівчар підписувати. Сонце гулькнуло за Грушеву гору, коли з пшениці вийшла червоно-бура лань, повільно перебрела трав'янистий схил і зникла в молодому сосняку. Федір смачно узяв її на мушку і провів до ліска, палець аж тремтів на куркові, але дзуськи, дурний він, чи що, за ту лань такий штраф приварять, що й коровою не відбудеш, тепер строго.

Так ні з чим і повернувся до обори. Вівчаря уже не було, а був сторож дід Йона. Вони сіли під будкою, закурили. Федір не поспішав, хай спочіє, а там діло покаже. Та й кортіло комусь розказати про свої життєві плани, хоч би Йоні.

— Відчалюю, діду, на життя в місто, заяву з колгоспу подав.

— А в місті, думаєш, з тебе мухи ганятимуть?

— Свобода там, діду. Вісім годин відробив і хош — у кіно, хош — у козла стукай, хош — набік. І два вихідних законних.

— Там теж робить треба, Федю. Буде тобі не з медом, поки звикнешся.

— Циган до цибулі три дні звикав, а сала раз по-пробував і звик.

— Був би я тобі батьком, Федю, я б тобі добрий молебень прочитав. А так що — чужина я тобі, чого, Йону, скажеш, у чужі ворота прешся. Тільки ж слово мое таке: од добра добра не шукають. На одному місці і камінь обростає, Федю. А почнеш бігати, вітру в полі шукать... Людина на землі — вона корінь мусить мати. А людина без кореня — як те перекотиполе, куди війне, туди воно й котиться...

— Це уже востанне, діду. Кину якір.

— У попа колись жінка була остання, а тепер у нього стонадцять. І в місті об'їсися з людьми, як тут, якщо своїм звичаєм життя далі гнутимеш.

— Яким звичаєм?

— Хитромудрим: менше дати, а більше взяти.

— Такі ваші балачки, діду, що нудно й слухать, — підвівся Федір. — Грамотні ви дуже стали.

— Авжеж, телевизор дивлюся. А не подобаються мої балачки, то не слухай.

Федір завів машину і поїхав у бік траси, аби, в разі чого, Йона свідчив за нього. На трасі повернув у бік Радосілля і по радосільських землях добувся до Виселок, звідки до колгоспного саду раз ступити. Удень, по дорозі до обори, він заїздив у сад посмакувати білим наливом, топтався на очах у садівника біля ящиків з яблуками, приготованими, щоб завтра везти у місто. На слід машини, як було з картоплею, тепер його не куплять: був, але вдень. Звичайно, ризик лишався, проте це його останній ризик, останній переступ через закон — від завтра він розпочне нове життя, а щоб на перших

днях у місті не заглядать у чужі руки, треба їхать з приварком. Збуде яблука, матиме гроші, а там забере матір у місто — батько, з усього видать, довго не протягне, продасть батьківщину, тисяч двадцять п'ять дадуть, побудує кооператив і купить машину, та не яку-небудь, а «Волгу», прикотить на вихідний у Бересточі.

Він загасив фари й обережно рушив уздовж канави, яку значили в темряві гостряки молодих тополь. Над тополями кучмато бовваніло верховіття старої верби, під якою вдень стояли ящики з яблуками. Зупинив машину, мотор вимкнув, але ключа не виймав, може, ще тікати доведеться, хоч і знав, що сторож придибує з села десь під північ. Дробовика залишив було на сидінні, а потім вернувся і взяв: про всяк випадок, коли що — полякати сторожа. Ящики стояли один на одному, випинаючись з темряви сірим кубом. Сполошно затьохкав на шовковиці соловей — Федір сплюнув, тільки солов'їв зараз не вистачало. Він закинув рушницю на плече, узяв по під руки по ящику — ящики були легкі, стандартні, по двадцять п'ять кілограмів. Сорок ящиків, тонна, він не торгуватиметься, п'ять кусків чистими — і по руках, і будьте мені здорові, ви мене не бачили, а я вас.

— Поклади, Федоре, де узяв...

Джулай здригнувся, яблука посипалися на землю, він ще не бачив Полоза, але голос його упізнав — низький, добродушно насмішкуватий. У нього вистачило витримки поставити ящики на стос, розігнутись і кинути в ніч:

— Ти мене не бачив, я — тебе, і ми — квити...

— Поклади свою пукавку, ключі від машини — і йди, завтра в конторі квитатимемося.

— Викопай ямочку для моєї мамочки! — зло реготнув Федір. — Нажирував з Оленою, жить наскучило?

Тепер він побачив Полоза — той стояв біля вербового стовбура, в тіні, такий же широкий у плечах і окоренистий. Джулай хитнув у його бік рушницею — на чорній цівці гостро зблиснув місячний лизень. Полоз повільно, розвалькувато рушив до Федора.

— Не підходь, веселіше буде і для тебе, і для мене... — прохрипів Джулай. «А не стрелю ж, духу не хватить!..» — подумав він з відчаєм, піднімаючи рушницю, аж поки обриси Василевих грудей у темній, розстебнутій угорі сорочці не захилитались на мушці.

— Васильку!..— раптом зойкнув у густім вербовім гіллі, що звисало до самої землі, Оленин голос.

— Що, кублились, та наполохав?! — примусив себе засміятися Федір, але сміх був морозний — на кутні. «А стрелю ж,— з подивом і страхом прислухався до себе Федір.— Тепер стрелю, тепер обом нам буде перспектива...» Білоголова тінь рвійно виблиснула з вербового гілля, згойднулась було між ним та Полозом і вже падала на чорну стрілу рушниці:

— Ти куди цілишся, чортова твоя душа?!

Вогниста хвиля ревнивої ненависті підняла Федора, закружляла в червонім шумовинні, раптом не стало йому чим дихати, і, заплющивши очі, останнім зусиллям волі Джулай шарпнув за обидва курки дробовика. Підбита в останній мент Олениною рукою, рушниця виплюнула в ніч два сліпучо-білі клубки полум'я, вдарила Федора прикладом у плече і впала у траву. З антонівки посипалися зеленки, і ще довго сіялося обчухране листя.

Тільки тепер протверезило Федорові Джулаю, протверезило нещадно, гостро. Він відступив і кинувся бігти в ніч, у степ, а страх гнався за ним по п'ятах, і не було куди від нього тікати.

Після вельветових шароварів і куртки, що висіли на ньому, як хомут на кілку, після розчовганих лікарняних капців Дід у своїм звичайнім темно-сірім костюмі, в черевиках почувався легко й молодо. У вестибюлі лікарні, надягаючи капелюха, він не стримався, зирнув у дзеркало: спина вигиналась колесом, обличчя було біле з просинню, як гербовий папір, але очі дивилися несподівано жваво. «Будем жить,— подумав Дід і додав про себе:— Треба жить. Бо людина живе доти, доки клопочеться...»

Галька була учора, але учора його не виписали, і Дід не надіявся, що сьогодні по нього прийдуть. Після прохолодних сутінок вестибюля літній день видався пронизливо яскравим, і він обережно ступав по сходінках ганку, примружений, ніби в зйомочній районного ательє, коли його фотографували на Дошку пошани. Біля ганку стояв високий і худий, як тичина, військовий, він пильно дивився на Корбута, мабуть знайомий. Дід про всяк випадок торкнувся пальцями країв капелюха.

— Що, діду, онука не признаєш?

Корбут випустив авоську з електробритвою, кухлем і книгою. Наступної миті жилаві руки Тараса відірвали його від асфальту.

— Ой і скучив я за тобою, діду!

— Ждав я тебе, Тарасе, дуже ждав, чого там казати.— Дід схлипнув, дістав з кишені хустку, витер очі.— Погано мені було, нездужалось. Але підремонтувався, і є в мене тепер перспектива трохи пожити...

Біля воріт лікарні стояв колгоспний газик. Петро буцав носком черевика полатані скати і звично бурмотів:

— Ніхто турбуватись не хоче. Ідь, Петре, туди, їдь сюди, а на чому їдь — хай лише Петрові воно болить. Просила вас Яківна на Убоч заїхати, сьогодні комбайни почнуть молотити.

— Тільки в райком заскочимо,— вибачливо — він справді ще з зими обіцяв Петрові нові скати — осміхнувся Дід, уможуючись на задньому сидінні біля онука.— Щось я ніяк не впізнаю тебе, Тарасе. Чи ти виріс, чи мене вже до землі гне. А може, що в формі.

— Баба Гальяк видала наказ з'явитися перед тобою при всіх регаліях.

— А яка ж твоя дальша перспектива, якщо не секрет?

— Ти ж писав: життя покаже...

У приймальні першого секретаря райкому сидів Белемець. Дід привітався, попросив доповіді про себе. Від Бородая вийшли люди, і секретарка зникла за чорними, оббитими лискучим дерматинном дверима. Белемець обсмікнув поли піджака, поправив краватку і стояв біля дверей, усім своїм виглядом показуючи, що його черга заходити. Секретарки довго не було, і вони мовчали, обминаючи один одного очима.

— Товариш Бородай просить вас, Семене Гнатовичу,— мовила, вийшовши з кабінету, секретарка. Дід поклав на стільця капелюха, пригладив долонею йоржик волосся, узявся за ручку дверей. І тут його ліктя торкнувся Белемець. Усміх на його обличчі був жалібний і благальний:

— Моя позиція зараз провальна по всіх лініях, товаришу Корбут, так ви вже мене не доріжайте...

— Я курки за життя не зарізав,— кахикнув Дід.— У війну, звісно, усього приходилося, так то така специфіка...

Бородай підвівся йому назустріч:

— Підкували вас, Семене Гнатовичу?

— На всі чотири копита, Віталію Петровичу. Капітальний ремонт. Без гарантії, правда, гарантії медицина не видає. А зайшов я вам сказати, що така моя перспектива: до року дороблю, якраз і перевибори, шукайте заміну. Хоч і знаю, що важко мені буде, бо звик з людьми...

— Заміну ви ростите, Семене Гнатовичу, і не погану заміну. З молоком вони добре справлялися, за сінажми їх трохи підправили. І до жнив підготувалися — я був днями в Бересточах. Але без Діда їм ще мулькувато. Рано, рано себе списуєте, Семене Гнатовичу. На березі з вудкою сидіти і без вас є кому, не про таку перспективу вам зараз треба думати, а про те, як хліб здать державі...

Можливо, присутність онука, а може, через те, що очі звикли за останні тижні до сірих лікарняних стін, але чим глибше в поля пірнав газик, тим щемкіше і радісніше ставало на душі Діда і тим нестримніше кортіло закурити. «Першу і останню»,— сказав собі Дід, перехилився через передне сидіння і відкрив шухляду, де Петро беріг сигарети.

— Ні, Гнатовичу, нема,— засміявся Петро,— покинув і я.

— От і добре,— кинув Дід, косячи оком на Тараса, раптом той курить, але й Тарас не куриє.— Курить не треба, курить — це останнє діло. Знаєш, Петре, що я тобі скажу: їхав би ти учитися. Колгосп середню платню видаватиме плюс стипендія. Ти й наїдений будеш, і одягнений — тільки вчися.

— Мені, Гнатовичу, і шофером непогано, аби тільки ви скати дістали.

— А ти, Петре, підходь до себе критично. Десять класів за плечима, невже тобі увесь вік крутить баранку? Ідь в академію на інженера або в технікум на автомеханіка.

— Е, Гнатовичу, є що й ромбик почепить, а трьом свиням не розділить лайна.

— Правда твоя, Петре, не кожному вища освіта дає, як треба жити. Але нам потрібні люди з вищою освітою.

Приїдеш, може, ще головою колгоспу будеш. По-новому господарюватимеш. Я — що, я — практик, по-старосвітському... І покричу іноді, а ти будеш по науці, делікатно. Хіба, думаєш, ти будеш такий, як зараз? Ти зовсім перемінишся, ти сам себе не впізнаєш... Дивися, Тарасику, це вже наші поля. Кукурудза, як ліс, а я думав, що з неї нічого не буде, весна було присушила, а таки поліття, поліття! А ось і пшениці наші, правда, добрі пшениці?

Він усе помітніше хвилювався, а коли виїхали на Убоч і вниз, у подолі гори, вимережаної покосами пшениці, побачили комбайни і людей край дороги, руки йому почали тремтіти, і, щоб приховати те тремтіння від онука, він то знімав, то знову натягував до вух капелюха. Поле було ясно-жовте, ніби вистелене сонцем. Коли вони підїхали до гурту людей, один з комбайнів завершував перше коло і до нього повзла по стерні автомашини з нарощеними, оббитими полотном бортами. Олена кинулася назустріч Корбуту:

— А ми вас чекали-чекали, Гнатовичу. Побажайте людям щасливих жнив.

Дід зняв капелюха, ручкаючись з Полозом, Джерелом, агрономом, механізаторами, і вже не одягав його. Він пішов до комбайна, з бункера якого лилася в кузов золотиста й буйна, як бурштинове намисто, пшениця, зачерпнув у долоню зерна. Люди підходили, брали з Дідової долоні по зернині й куштували. Дід провів очима, що сльозилися від яскравого сонця, по обличчях:

— Багато нині можна було б сказати, товариші. Міг би я розказати, як приїхав я першим трактором у Бересточі, а люди з великого дива хрестилися і казали, що цими машинами розкуркулених розвозитимуть, а я на плуги показував, що орать цією машиною будемо. А як виїхав на оце ось поле, люди, наче діти, слідом бігли. Що зорю, то вони утопчуть, бо ніколи ще такого не бачили. Довелося нам сторожу ось тамечки ставити, щоб далі дороги не йшли. Міг би я розказати, товариші мої, як ми перед приходом німця перші наші комбайни у яр скидали, плакали в ту лиху годину. Міг би розказати, і як після війни під голим зимовим небом, під грушею, збирали трактори та комбайни і як нас заносив сніг. Багато міг би я розказати, бо багато усякого перебачив і пережив, краще такого нам уже і не переживати. Але

пересвідчився я на віку: якщо людина багато балакає, так і знай, що вона не доробляє. А не доробляти нам зараз ніяк не можна. Тож одне вам і собі скажу: нам на цій землі жить і хліб ростить. А хліб — то велика перспектива життя...

ОПОВІДАННЯ

Василинка

Як ішла Василинка повз свекрушину хату, стара у шибку постукала: скриню од стіни одсунути, хату білить. Відсунули вони скриню, цвіллю війнуло, Василинка нагнулася, чи не стіна підгнила, а за скринєю — лимон, уже й сивим мохом обріс. Хотіла було промовчати Василинка, але не стрималася, з порога кинула:

— А ви ж, мамо, через той лимон хлоп'я без ножа різали.

Не дослухалася, що відповідь свекруха, та й що тут скажеш. Як чергує Василинка біля корів — нема коли і в піч зазирнути; прийде хлоп'я зі школи, гарячого душа просить, воно до баби. Баба Маринку досі на руках носила б, придане їй своє береже, хоч навіщо Маринці рядна та рушники, дівчина на техніка скоро вивчиться; а до онука — зле: «Чавунець супу наварю — сама два дні їм, а з тобою в припряжку — шодня варить заходжуйся...» Минулого тижня нажалілася Василинці, що лимон хлопець узяв — для онуки берегла. Василинка таких чортів сину давала, трохи не плакав, хоч уже й цвиркає набік, крізь щербатину в зубах, і дівчат на вулицю висвистує. А бач, ні за що хлопця ганила, як було йому таке переживать?

Підійшла Василинка до свого дому — замкнено, газета в дверях, у газеті — лист від Маринки. Не лист, а писулечка: купила босоніжки, поцінно трапилися, то привези, мамо, щось їсти, поки стипендія. Відімкнула двері, клацнула вимикачем на веранді і ще раз прочитала. Завтра вихідний, треба і їхать, хоч загадувалося на цей день багато — город скоро орать, треба гній

розкидати, цибулю давно час посадити, прання стільки зібралось, і вікон на веранді досі нема, до майстра б сходити, нагадать про себе. Усе тепер, після Андрієвої смерті, лягло на її плечі — і чоловіче, і бабське, а ще й хлопець од рук одбився, директор школи читав лекцію про виховання — і її одірвиголову згадував. А звісно, безбатченком ось уже три роки росте, і зараз — уроки робити б, так він десь попід клубом галайдається.

Веранда, вузька і довга, на весь причілок, так Андрій захотів, оперезана чорним, як ніч, толем, ятрила душу. Василинка увімкнула світло в коридорчику і обійшла кімнати, клацаючи вимикачами, наче кісточками рахівниці; — кімнат було чотири, так Андрій розпланував. Осяяний електрикою, дім видався їй ще пустельнішим, ніж досі, навіть годинник у кухні мовчав: гиря — чавунна шишка — зеленіла на підлозі. Василинка підтягла гирю, торкнула маятник, — вона любила ці ходики, бо навчилася з ними розмовляти, коли проралася на кухні, — і раптом, як була, у ватянці і гумових чоботях, упала долілиць на підлогу і по-жіночому невтішно заплакала. Вона не знала, та й не могла собі пояснити, чому плаче: зогнилий лимон, коротенька писулька від дочки, чорний толь замість вікон на веранді, тиша в будинку — усе сплелось в клубок і затужавіло стояло в горлі, наче черствий кусень, який тільки слізьми і можна розм'якшити. Виплакавшись, аж на душі посвітлішало, Василинка підняла голову: на веранді гуло, ніби хтось ходив. Вона схопилася на ноги, штовхнула двері — хляпав на вітрі толь. Вечір гостро, мабуть, перед дощем, пахнув ріллею, гноем, молодою вербою і димом — на городах палили бур'яни. Василинка метушилась по кухні — думка була поїхати вдосвіта, щоб раніше повернутись, — і згадувала, як вона з дівчатами ворожила по кілках у тину, кого доля пошле, і треба було лягти спати, не розтуливши рота; постукала вона у вікно, мати до шибки, а Василинка — ані словечка, мати питала-питала та в крик, весь куток розбудила. Василинка розсміялася, пригадавши той давній нічний переполох, а син зиркав з порога на її мокре від недавніх сліз лице і дивувався: сміється матір чи плаче.

Поїхала Василинка найпершим автобусом. Поки дотягла до зупинки свої клунки, так втомилася, трохи серце не вискочить. Зате ж місце запопала, та ще біля вікна, і автобус рушив — ніби в кіно прийшла. Іздити

вона любила, тільки не було їй коли на віку їздити: то діти малі, а то будувалися. Автобус вивернув за колгоспний сад — тут, на повороті, Андрій собі смерть знайшов. Поставила Василюк на тім місці, край дороги, огорожу з металевого пруття, а в огорожі вербу посадила.

Ганяв Андрій на мотоциклі, як скажений, і доганявся. Поїхав у мокречу до району по цвяхи, із знайомим шофером завівся, що обжене, та й перекидки, наче в цирку. У всьому він був такий — стриму не знав. Приїхала колись Василюк з курсів на вихідний, побігла увечері в клуб на телевизор. Андрій щойно з армії повернувся. Провів Василюку додому, біля двору узяв її руки в свої, ніби в лещата, і не спитав, а наказав: «Підеш за мене...» — «Хлопця маю в Києві». — «Любиш?» — «Мо', й люблю...» — засоромилася Василюк. «І мене полюбиш. А в хлопця я тебе висватаю...» Тільки ж Андрія вона так і не полюбила, хоч і хороший він був до неї, гріх що казати. На похоронах що вже побивалася — фельдшерка од неї не відходила, але не так за Андрієм, хоч і його шкода, звикла за стільки літ, як розпач її брав: з двома малолітніми дітьми залишалась, ще й будуватися — дім без вікон, без дверей, тільки-но общепили. Та й чи є вона, любов, як подумати, живуть люди, поки живеться, а любов для кіно вигадали, щоб охочіш гроші платили.

Один раз Андрій її зобидив, кріпко зобидив, але вона йому простила, не таке жінки прощають. Сина вона вже носила. Вертала з поля повз колгоспний сад підводою, і закортіло Василюці кислого. Вона під акаціями постояла, а їздовий у сад зайшов. Баби на велосипедах їхали мимо, посміялися, а стріли в селі Андрія — наба лакали три мішки гречаної вовни. Тільки Василюк у двір, а він: «У Києві з хлопцями не натягалася?..» І вдарив. Довго не міг їй Юрася забути. А може, й знав, що Маринка не його, не Андрієва. Ніхто-ніхто не знає і ніколи не знатиме, а Андрій знав, по очах бачила. Але ніколи і словом не прохопився про Маринку.

Зійшла Василюк з автобуса біля мосту — відси зручніше в Святошин, де Маринчин гуртожиток. Саме трамвай підійшов, не бігла на зупинку — котилася: клунок за плечима, авоська попереду, у руці сумка. У дверях заточилася, клунок назад тягне, пасажири ремствують. Коли якийсь чоловік, спасибі добрій душі, клунок

на Василичиних плечах підважив, ще й вільне місце знайшов, сам поруч сів. Дякувала чи не дякувала Василичка, а клунки перелапала, чи не пропало що. Чоловік забалакує, а вона ніби й не чує, до вікна прилипла, щоб метро не проїхать.

— Вам на метро? Я поможу.

Чоловік клунок підняв, на плечі — і в двері. Василичка з авоською та сумкою слідом, люду в метро, наче мурашок, чи довго загубитися, добре, хоч примітила, що чоловік в капелюсі і в старенькому чорному плащі, у таких плащах рибалки над Дніпром вартують. Аж на естакаді наздогнала Василичка чоловіка з її клунком, тут поїзд підкотив, і обох їх внесло у вагон. А у вагоні люду — ноги підніми і не впадеш, усі на роботу поспішають. Коли чоловік і запитує:

— Невже не впізнаєш, Василичко?

Зиркнула, аж це він, Юрасик. На вулиці стріла б — не впізнала, а тут, лице в лице, розгледіла — він. Примружилася, а з очей сльози, і на губах од сліз посолоніло. Якби менше люду та без клунків була — кинулася б у двері на першій зупинці. Андрій і справді приїхав тоді святати її в Юрася. Василичка боялася — до бійки дійде, аж вони в ресторан, і без неї, чоловіча розмова. Повернулися п'янючі, Андрій тримався, він міг хтоськільки випити, а Юрася геть розвезло. Молодесеньке воно тоді було, брови — наче в дівчини, і губи пухкі, дівочі, Василичка любила його хусткою запинати — і не скажеш, що хлопець. Витер він кулаками очі і руки їхні — Андрієву та Василичину — звів:

— Прощай, Василичко, людина статечна, любить тебе і женитися хоче, а в мене — самі балачки...

Та й подерся по сходах на свою голуб'ятню. Ніби хто камінь Василичці на груди поклав — аж дихати не стало як. Проте оговталася, провела Андрія на автобусну станцію, навіть про весілля домовилися, коли та як — на зло Юрасеві. А уночі — в кімнатулечку, яку Юрась знімав, прийшла і сама до нього в ліжко лягла. Під ранок зажурився Юрась: мовляв, учитися йому ще два роки, потім у військо іти, не на порі женихання. Василичка одяглася і в смішки:

— Я б і не пішла за тебе! Навіщо ти мені — такий... А прийшла, щоб пам'ятав — любила...

Того ж дня документи з курсів — на бухгалтера училася — забрала і в село, у заміжжя...

— Ну, як ти там, Василинко?

— Як люди, так і я,— весело одказала.— То з гірчицею, то з медом. Усякого в житті переживать доводиться.

— Змінилася ти... Таки й подумать — стільки літ.

— А ви — ніби учора, такі ж молодесенькі,— і опустила очі, щоб не виказали: по собі ніби й років не помічаєш, а що від колишнього Юрася лишилося? Обличчя брезкле, важке, мішки під очима, губи — як мотузочки.

— Андрій як?

— Нема Андрія, поховала. Сама три літечка, як бур'янина в полі. А вам як поживається?

— Мені добре живеться, Василинко. Відслужив я армію, у надстрокову сватали, хорошу посаду пропонували, та я не лишився. Одруживсь, дружину узяв теж із середньою спеціальною, але дітей нам доля не дала, а без дітей не зліпилося, ми й розійшлися по-доброму. Квартиру розміняли, їй однокімнатну і мені однокімнатну. Човна я купив, не дюральку, а тихого, з кабіною. Роботу знайшов зручну — добу чергу, а дві — вільний козак, на річці од снігу до снігу...

На ескалаторі Василінка уперше пожаліла його — Юрась стояв нижче сходиною, такий дрібненький, непоказний. Постарів, але і я не молодайка. І не винна людина, що у неї так склалося, ні п'ять, ні шість, без дітей, а були б діти, була б і повага, і любов, і життя. Сказати б йому про Маринку, але вона не скаже, бо й не треба...

Вони вибралися з метро, дійшли до гуртожитку, і Василінка взяла клунок з Юрасевих рук:

— Дякую, що помогли. Тут моя Маринка проживає.

— То, може, нагору знесу?

— Тут строго, сторонніх не впускають,— вона закинула клунки на плечі.

— Згадуйте мене хоч колись.— Юрась зняв капелюха (волосся було ріденьке, обідком, і вже сріблалося, а по лисинці ковзав сонячний зайчик од розчиненого на другому поверсі вікна, наче хтось голубив Юрасеву голову долонею). і раптом нахилився до Василінчиної руки. Василінка злякано вирвала руку — ніхто їй у житті руки не цілував — і, просунувши клунок крізь вузьку половинку дверей, майже побігла по сходах, поки геть не видихлася. На сутінковому прокуреному майданчику між третім і четвертим поверхами прихилилася щкою

до холодної стіни і на хвилинку завмерла. Пригадалося їй далеке і тепер таке неймовірне: тісний і глибокий двір, напівпідвальна кімната, в якій, окрім Василянки, жило ще п'ятеро дівчат, ліжка стояли у два ряди, наче в лікарні. Коли внизу на чорному асфальтовому дні двору ще горбився попід стінами морхлий сніг, дерев'яні сходи на Юрасеву голуб'ятню були теплі від сонця, і вони сиділи на них з Юрасем, поклавши на коліна книжки. Обое були юні, схожі з обличчя, у дворі їх називали братом і сестричкою. У перші дні після стипендії Юрась купував червоні півники на соснових скіпках, що пахли живицею, і через те сходи, які вєли до Юрасевої голуб'ятні, доє пахнуть їй живицею. Весняне сонце розморювало Василянку, склеювало очі, застеляло сторінки книги солодким туманом, і голова її тихо опускалася на Юрасеве плече, і вона бачила сни, короткі і світлі, як крила голубів, що тріпотіли над двором у голубому, аж очі вбирало, небі...

Марини не було в місті: поїхала із студентами в підшефний колгосп. Василянка склала усе, що привезла, біля її тумбочки, написала записку та й пішла униз, за поріг — а на залитому сонцем хіднику стоїть Юрась, на вікна гуртожитку дивиться. Василянка — у під'їзд, ніби обпеклася; половинку дверей до стіни прихилила, глянула на себе в скло — краще б не дивилася. З Василяничиною — самі очі. Якби хоч знала, що таке трапиться, вбралася б гарніше, а то у чому в селі ходить, у тому й приїхала. Послинила ріг хустки, куточки очей витерла і розсміялася: чи на порі старій бабі молодитися... Вийшла з під'їзду усміхнена, Юрась назустріч:

— Я подумав — а може, нам по дорозі...

— Мені на Поділ, там насіннева крамниця, — одури-ла Василянка саму себе.

Це було, як у дитинстві, коли уроки не пороблені, а на вулицю хочеться.

Вони сіли в автобус і поїхали на Поділ, не змовляючись, зійшли не біля ринку, а там, де колись був їхній двір. Двору не було, не було і вулички, по якій вони щоранку бігли до трамвайної зупинки, а натомість білили багатопверхові будинки. Між будинків розкрилювали салатове листя молоді каштани, на встелених бетонними плитами доріжках грали в класи діти. І Василянка з Юрасем пішли, куди очі бачать. Пригрівало

сонце, люди були в літньому, весна видалася рання. Місто ярмарково скалилось вітринами крамниць, шелестіли шини автомашини, дзеленчали трамваї — місто Василинка любила, а ще любила, коли багато людей. Юрась забіг у хлібний магазин, купив півників; півники були не рожеві, як колись, а ніякі, ніби на будень, зате скіпка, як і багато літ тому, пахла живицею, і її, солодку і прохолодну, приємно було тримати в роті. Юрась запропонував піти до ресторану, проте Василинка сказала, що не треба по-дурному смітити грошіма, і вони пообідали у кав'ярні, випили шампанського, Юрась — повну склянку, а вона — ледь-ледь, шампанського Василинка не любила. Проте, коли вийшли з кав'ярні, у голові їй крутилося і власне обличчя, віддзеркалене у вітринах, видавалося чужим, проте знайомим — таке обличчя бачила на своїх давніх дівочих фотокартках. Вони зайшли у парк, де колись, за їхньої молодості, були гойдалки. Гойдалки були і тепер, тільки інші, культурніші. На гойдалці з Юрася злетів капелюх, а Василинка реготіла і змагалася з Юрасем, поки її не занудило. У кімнаті сміху вони довго хихотіли із своїх страхопудних облич у кривих дзеркалах, потім стріляли в тирі, і Василинка жодного разу не влучила, вона запліщувала очі, коли натискала на курок. Юрась хотів ще повести її в кіно, але Василинка раптом згадала, що вдома стільки неробленої роботи, і заспішила на автобус. По дорозі на станцію Юрась купив три тюльпани, загорнуті в целофан, коштували вони дорого, але Василинка промовчала, їй ніколи не дарували квітів, було цікаво. Уже біля автобуса Юрась сказав:

— А знаєш, Василинко, я у ваших краях буваю човном, то запрошуй у гості...

— Оцього вже — ні. Що люди подумують. Та й свекруха поїдом їстиме. Діти у мене дорослі. Побігли ми сьогодні, як дурні телята весною, за колишнім, та завжди бігти не будеш, жить треба. Прощайте...

Іхала Василинка додому і з кожним кілометром дороги усе глибше й глибше ховала у пам'ять сьогоднішній день. Опускалася в звичні клопоти, наче в цілющу купіль: треба костюмчик сину до свят, а вона й не подивилася в універмазі, прогалайдакала день по вулицях; дві первістки у її групі туго дояться, а скоро — на луг, там усе — руками, не встигатиме; чи зробив майстер вікна на веранду, вставити б, поки на луг, бо тоді буде

не до вікон. Квіти Василюк залишила в автобусі, на сидінні, може, чиясь душа і порадіє, не нести ж їх додому, що вона скаже синові — квіти купила! За день-два вона уже ніби й не згадувала про свої походеньки: балощі то все.

Переправили корів у літній табір, почали доярки тричі на день плавати на лівий берег, і вподобала Василюк, поки інші жінки дрімали, загорнувшись у плащі, чи вишивали, дивитися з порома на Дніпро. Кожного катерка очима проведе, до кожної диркавки, що пором обминає, приглянеться. Доярки сміялися:

— Природою Василюк милується!

— Солов'їв слухає!

— А що, скажи, Василюк, жров грає?..

Солов'ї і справді таке виробляли попід вікнами — як не натомишся, а очей не склепиш до півночі. А потім солов'ї притихли, лише одинаки, які пари собі не знайшли, схлипували. Уже возили човнами сіно з островів — берег біля причалу був зелений і солодко пахнув чаєм. Одного суботнього ранку Василюк ще з середини Дніпра побачила біля берега незнайомого човна з вифарбованою у голубе кабіною, і їй раптом стало жарко, аж куфайку з плечей скинула. Вона останньою збігла з порома, трохи не посковзнулася на мокрих сходнях, доярки уже сиділи в кузові. Василюк обійшла довкола машини, ніби щось загубила, ухопилася за борт, поставила ногу на колесо і несподівано побачила Юрася. Одягнений зовсім не по-дорожньому, у світлому костюмі, при галстуку, волосся довкруг лисинки прилизане, він ішов над самісінькою водою, де пісок тугіший, до машини. Василючина нога ковзнула по колесу, руки затерпли, і вона сіла на притрушений сіном пісок. Машина рушила і вже поминула пристань, коли Василюк пронизливо, на весь берег, закричала:

— А куди ж ви, гаспидські душі, без мене!

Виборсалася з сіна, наздогнала машину, що пригальмовувала, мішком перевалилася через борт і, розплавшись горілиць на припорошеному дертю кузові, захлиналася зі сміху. Машина вповзла по узгір'ю в сільську вулицю, над кузовом, густо пронизуючи гілля осокорів, салютково замерехтіли сонячні зайчики. Василюк сміялася і сама гаразд не відала, чого сміється. Нespo-

дівано скочила на ноги, перекинулася через плечі джорж, забарабанила по кабіні:

— Зупини! Куфайку на поромі забула! Мене не ждять, я — берегом!..

Скочила з машини і побігла, мов сімнадцятка, до причалу.

Повернення Йоськи

Копала Варка грядку під морелями, коли глядь, аж таксі біля воріт. Серце їй так і зайшлося: Йоська!— бо хто ще до неї на машині прикотить. Але не кинулася назустріч, лише розігнулась і, плечиста, широка в стегнах, та ще оперезана вовняною хусткою (до кісток промерзла на цегельні, завод сьогодні пускали, а вітер з Дніпра гострий), стояла, зіпершись на лопату, ніби стара, з обчухраним гіллям, верба. А до неї вже дріботів од хвіртки Йоська Зеленок — у брилику із зів'ялими, — мабуть, вуха у мороз кутав, — крисами, в пожованому легкому пальтечку і з лискучим, як нова копійка, коричневим портфелем у руці.

— Варочко, привіт!— гукнув голосно, щоб донеслося до сусід.— У тебе дрібні знайдуться, бо у мене, розумієш, самі сотенні?!

Варка жувала губи, роздумуючи.

— Скільки?

— Та якби рубликів із шість.

Вона витерла руки об підкладку куфайки, пішла в дім: На верхній полиці буфета лежали чотири листи від Йоськи і три грошові перекази — за п'ять літ, відколи поїхав навздогінці за довгим карбованцем на рибні промисли. «Суну в зуби червінця і — щоб очі мої не бачили», — з несподіваною рішимістю подумала Варка. Зеленок стояв на залитій яскравим сонцем грядці і в усі очі витрішкувався на будинок:

— І коли ти, Варочко, такий дім вибудувала?! Ну, я тобі скажу — картин-ка!

— Коли, коли, — сердито передражнила Варка, але з обличчя проясніла: любила, коли хвалили її будинок. — На...

Йоська ухопив червінця, залишив портфель на стежці і, підбігши до машини, гукнув:

— Здачі не треба!..

Таксист брязнув дверцятами, од'їхав. Варка узяла Йосьчин портфель — він був легкий, хоч і бочкуватий, на ріжках — яскраві наклейки. Йоська обіг її підстрибом і вже підіймався по облямованих залізними косячками сходинок на ганок. Поруччя було теж металеве, пофарбоване в срібне. П'ять рохів тому, під зиму, коли, повештавшись по світу, Йоська навідався було додому, заводський бульдозер лише майданчик під дім розчищав. Йоська зиму пролежав на печі, а як зібралися заливати підмурівок, намазав салом п'яти: «Жди, Варочко, приїду на власній машині...» Як вони з бабою Лисаветою біля цього дому ухоркалися — і не сказати. Коли востаннє помазали, Варка ні рук, ні ніг під собою не чула. А баба Лисавета залізла на піч і каже: «Не будить мене, скільки б не спала, бо витомилася я». Чотири дні спала безпросипно, Варка і люстерко до вуст підносила, чи не померла Лисавета, проте люстерко потіло: дихала:

Йоська на веранді аж пританцьовував від захвату: веранда була висока, з дрібним, вигадливим мереживом вікон, столяр за самі вікна дві сотні взяв, баба аж сердилася: витребеньки, мовляв. Стеля на веранді, правда, диктова, дощок не настачилася, зате в блакитне вифарбувана, і зорі по ній нацяткано — ну як небо в планетарії, колись вони усім заводом їздили на екскурсію; стіни голубими шпалерами обклеєні, і бордюрчик салатовий. Не втрималася Варка, сама двері перед Йоською відчинила, переступив він поріг і охнув: ну, зовсім наче городська квартира! Підлога червона, аж бурякова, стіни ясно-жовті, а по ясно-жовтому — нарциси: над кожною квіточкою Варка вечорами сама чаклувала. На стелі, по кутках, теж квіти: гіпсові, розмальовані в зелене та оранжеве. Варка ж і виливала, позичила формочки на цегельні в малярів, які гуртожиток опоряджали.

— Ну, як? — зацвіла Варка.

— Як у кіно, як у кіно!.. — Йоська поникав по кімнатах і до столу сів: — Знайди щось пожувать, бо кишки марш грають, розумієш, аж танцювати кортить...

Зібрала Варка, що було, на стіл, біля буфета постояла. Купила вона учора пляшку казенки — не сього-

дні-завтра город оратимуть. Йоська не їв, краєм ока зирив на неї, ждав. Серце не камінь — дістала горілку, йому налила і сама пригубила. Вечеряли мовчки — Йоська не розповідав, а Варка не розпитувала. Аж і баба Лисавета через поріг, у березі була. Йоська одразу:

— Що, бабо, досі небо коптиш?

— Ніхто не знає, коли по нього прийде,— одказала Лисавета.

— Хитра ти, бабо! Обгородилася святими,— Зеленок кивнув на покут кухні,— і думаєш, що смерть тебе обмине.— Він виліз з-за столу, півнем пройшовся з кутка в куток, взяв на буфеті пучок пахучої тої і обмахнув ним куряву з черевиків. Баба Лисавета нічого на те не сказала, але пішла в стару хатку і вже не верталася, там і спати лягла. Варка ж не змовчала:

— А так би й не треба. Забув уже, що Лисавета тебе на ноги поставила.

Йоська тільки хмикнув і знову налив собі. У війну пас він череду, а тоді відомо як — повні кишені пороху. Стрілив вуглинкою з рогатки, а вуглинка — в кишеню. Наче куль соломи, покотило Йоську по землі. Казали, ніби якийсь нерв перебило, бо довго на милицях ходив. Возили його по лікарях, та лікарі лише руками розводили, а баба Лисавета взялася лічить. Гречаною соломою під гарячої печі вистелила, зверху — глею відро, тоді Йоську в піч, ще й заслонку прихилила. І вигріла, ступать він почав на ноги, далі більше, і розходився. Тільки від них уже не пішов: пожаліла його Варка, а може, себе пожаліла, де там ті чоловіки у війну. Її Іван ще в сорок першому загинув.

Постелила Варка Зеленку окремо — у світлиці. Та ледве вляглися, причовгав він у спальню. Варка як демула, Йоська так і розпростерся на підлозі:

— Хіба я знаю, де там тебе у чортової матері п'ять літ по світах носило!

Лисаветиного Івана вона любила, це ще до війни, ніби в іншому житті. Вона тоді на заводській печі робила, випалювачкою, а що самотна, то й жила на цегельні, в гуртожитку, нічна зміна часто їй випадала. Іван приходив ще звечора та й засиджувався до ранку. Біля цегельні причал тоді був, удосвіта люди, що на

пароплав, до півночного тепла сходилися, сміялись: Іван щонаочі чекає на пароплав, та ніяк не попливе. Але він таки поплив — до війська, на фінську троху не встиг, а на війну з німцями якраз уладив. Скільки-то сліз вони з бабою Лисаветою повиплакали...

А Йоська лежить лежма посеред хати, і не чути, щоб дихав. Слабенький він у неї, зеленюк, одне слово. Хіба не носила його колись Варка у мішку? Була людина як людина, а настановили після війни у млин — тут і розпаскудився. Одна людина, відчувши силу, сама над собою підноситься, а для іншої влада — гірше отрути. Млин єдиний на три села, у кого який клуночок — несуть, просять. Навчився зеленюк пити, і скоро так стало, що без півлітри і не змелеш. «Ти умій дати, щоб очі мої не бачили, — комизився Йоська і повертав зад, обтягнений ватяними, з нашивною кишенею штаньми, — бо скажуть — хабарі беру!» Додому об ту пору не приходив, а приповзав. Одного вечора п'яного Зеленка запхали в мішок і поклали на кладовищі за млином. Ждала-ждала Варка чоловіка, десь під північ прийшла до млина — замок, а на гробках хтось глухо, ніби в бочку покликуює. Варці і всередині затерпло, але ж наче знайомий голос. Вона на кладовище, а то Йоська в мішку між могил качається. Мішок дратвою засупонений — зубами не розірвеш, мусила Варка брати Йоську на плечі і тарабанити додому.

— Вставай-бо, чортова кров, підлога ж холодна!

Хоч би писнув Йоська. Затривожилася Варка, з-під ковдри вислизнула і до чоловіка, а він тільки й чекав на те, за руку вчепився, мов рак, мусила в ліжку брати. Побушовав троху, звісно, не вироблене, балощі в голові, а по тому калачиком згорнувся біля її боку і захріп: пригрівся. Варка ще довго не спала, думки розсотувала.

Ось і знову прибило Йоську, наче водою тріску, до хатнього порога, надовго чи ні, а не відштовхнеш, не чужий — батько її дітей. Діла він не звик робити, ось і галайдає по світу. Як зняли з млина, бо не просихав, никав попід колгоспною конторою, поки на сторожа не поставили. Не довго і сторожував: заснув під конторою, рушницею підпершись, рушниця стрелила, троху сам

себе на той світ не відправив. Оклигав і давай знову легший кусник шукати. Кім лише не перебув — і бакенщиком, і посильним у конторі, і молоко заготовляв, і в районі по базах швендяв, далі вербуватися став, — а Варка з бабою Лисаветою синів ростили. Тепер ось старший уже в армії, менший у професійно-технічному училищі на газозварника вчиться. І дім — як картияка, правду Йоська казав. І хоч бабський вік — сорок літ, а таке щось у Варчиній душі, ніби спочатку вона жита починає. Те, що було з Іваном, — як зірка на обрії, скільки до нього не йди, а не дійдеш, тільки стій та дивись: Аж поки живе людина, доти на краще надіється. Раптом і укориниться біля неї Йоська, синів поженять, онуків виглядатимуть. Не треба їй і його заробітків, хай би про людське око деь рукою водив, вона тепер майстром на цегельні, начальство й люди її поважають, заробить. Поведе завтра Йоську в лавку, щось із одержі купить, бо обносився, а в портфельчик зазирнула — які там сотенні: дві пари брудної білизни.

Другого дня прийшла Варка з цегельні, а вдома — посиденьки. Дим коромислом, попіл на підлозі, тільки ж Варці і дим той, і попіл приємні, давно у неї мужики не сиділи, усе баби та баби. Поставила вона на стіл пляшку, ту, що Йоська учора не допив, і ще на дві викинула: гуляй душа, чоловік приїхав. Йоська випив, розбалакався, лише його і чути, мужики примовкли, слухають.

— Усякого дива, хлопці, довелось бачить і пережити, розумієте. Корабель в океані, як блоха в кожусі, і з вогнем, і без вогню не знайдеш. А як шторм — хвилі, наче кручі над Дніпром, ковзає корабель з хвилі на хвилю, як з Вовчої гори на Холодну. Механіком корабля я тоді служив, та, розумієте, я на всі руки майстер: і до машини, і якщо там телевізор чи годинник розібрати та скласти — усе можу. Капітан корабля іде, значить, по палубі і перший честь мені віддає. Ти, було, каже, Йосипе Терентійовичу, на всі руки майстер, і ми без тебе у морі, як без компаса. Плакав, коли я від'їжджав, да... А на берег — грошви, хоч тротуари встеляй. Найперше — у ресторан, «Золотий якір» звався, над морем. Три таксі в порту наймаю, у першій машині — сам, друга мое пальто везе, третя — шапку. Обідаю — з коньяком, а машини біля ресторану ждуть, а виходжу з ресторану...

Вірила чи не вірила Варка, а хотіла вірити. Ревниво зиркала на мужиків, чи не підсміюються вони з Йосьчиних балачок. Але мужики чаркували, смалили сигарети і згідно хитали головами. Лише язикатий сусіда почав було піддрочувати:

— То ж повернувся син з війська, через поріг, а мати: «Чого се ти, синку, за два роки і листівочки нам не написав?» Син відповідає: «А ви мені адресу прислали?..» Сіли за стіл, як ось ми, батько розпитувати почав: «Що, сину, бачив по світах?» — «Багато бачив, — одказує син. — Підеш на пост — ясно-ясно, а потім, дивись, темніти почне, і вже нічого не видно...»

Йоська ніби й не чує піддрочки, а Варку ті слова — у самісіньке серце. Швиденько, що залишалось, у чарки розлила і гостей випровадила: Йосипу Терентійовичу треба в лавку, костюм купити хоче.

Прибрала Варка зі столу, вікно відчинила, щоб дим вивітрило, а сама — до одержної шафи. Що не приміряє, усе ніби не до лиця. Нарешті вбралася, за Йоську — і в лавку. Оралі городи, від землі ішов живий дух, як від шойно вийнятого з печі житнього хліба. Рожево цвіли берести. Чубатий одуд дудукав на шовковиці: ду-ду-ду, ду-ду-ду... Як виходили з двору, Варка начебто заточилася на крутизні, вхопила Йоську під руку і вже не відпускала. Так, по-городському, і йшли через село; Варка ступала широко, Йоська дріботів біля неї. У лавці показали їм дешевенький костюм, Йоська уже приміряти було кинувся, проте Варка заноровилася і голосно, хай знають її Йоську:

— Для чого нам таке ніщо здалося? Грошви навіз, так що, стіни нею обклеювать?

Купили найдорожчий — уся Варчина платня лягла. З-преміальними.

На цегельні запалили в печі. Як і шовесни, ось уже багато літ, Варка згорнула крутень, підпалила і кинула на колосники. Политі соляркою березові та соснові оцупки радісно спалахнули — тепер вогонь житиме в печі до пізньої осені. Піч була допотопна, але випалювала добре, і Варка її любила, а може, звикла. Піч, здавалось, ніколи не була вимурувана, а вироста з глинища над Дніпром, як виростає гриб, така ж приземкувата, опасиста і моховита: навіть шифер покрівлі був у темно-

зелених лишаях. Майже добу, поки не розжарився сирець і почали засипати у ходки вугілля, не відходила Варка від печі, а прибігла додому — городу треба раду давать.

Пообідавши, садили картоплю: Варка накопувала, баба Лисавета накидала. Йоська сидів на межі, газету читав, брилик — од сонця — набакир. Що цікаве вичитував, жінкам переповідав. Перегодя почовгала баба по розсаду, хтось їй обіцяв, Варка кошик картоплі з погребів принесла, попросила Йоську понакидати. Йоська поставив кошик посередині грядки, умостився на дужці і шпурляв картоплю, не рушачи з місця, ніби грався у класи.

— Це я тут, розумієш, Йоська, Зеленок, а там головний капітан на версту руку до козирка: «Здрастуйте; Йосипе Терентійовичу! Як здоров'ячко?» Бо майстер єсть майстер...

Картоплини падали між лунок, Варка нагиналася і поправляла, але не сердилася — було втішливо, що її Йоську так люди поважають. Підійшов сусіда і попросив Зеленка подивитися телевизор — екран мерехтить, ніби хто горохом сипле, і звук пропав. Йоська довго віднікувався — для годиться, але подрібцював за сусідом. Варка трохи потупцяла по грядці та й собі слідом: кортіло побачити, як Йоська язикатому сусідові носа втиратиме. Присіла у кухні біля плити, щоб землі у світлицю не наносити, а крізь розчинені двері краєм ока на свого Йоську позирає. Йоська щось там крутив, стукав, клацав, відтак послав сусіду на дах, до антени. Сусіда антену повертає, а Йоська — в екран, тоді гукає у вікно:

— Показує, злазь!

А Варці добре видно, що нічого не показує, лише білий сніг по екрану політує. Зліз сусіда з даху, а Йоська руками розводить: знову не показує. Довго ганяв так людину — то на дах, то з даху, далі каже:

— От, розумієш, поки біля антени стоїш, воно ніби заземлює і зображення є, а зліз — і нічого не видно.

— Так, може, я тебе найму на гребені хати стояти, поки я телевизор дивитимуся? — сміється у вічі сусід.

Удома Варка запитує:

— Ти навіщо людям голову морочиш? Я ж бачила — самі білі мухи по екрану.

Йоська закліпав-закліпав та й одвернувся. Шкода його стало Варці, підійшла, широкою жорсткою п'ятір-

нею по лисуватому чолопочку погладила, він і принишк, ось-ось завуркоче.

А по селу котилося: Йоська майстром на всі руки повернувся, і принесли йому аж із-за бакая настінний годинник: дзвонити перестав. Була б Варка удома, якось відбрехала б; через поріг, а Йоська увесь стіл гвинтиками та зубчатими коліщатками встелив. Три дні від тих залізючок не відходив, розібрать розібрав, а скласти не складе. На четвертий день Варка згребла їх у хустку та й назад, за бакай, людині віднесла.

А Йоська відтоді занудився. Роботи ж саме зібралось — не встигли посадити, уже й сапать треба. Та ще «баб» на цегельні наварили — хлопці, що біля печі, цілісінький день махали ломами, розбивали. А хто винен — майстер. Прибігла Варка в обід додому — Йоська розкладушку в саду поставив, живота гріє, а баба Лисавета із сапкою по городу рачкує. Стала Варка, сапає, Йоська з розкладушки душу їй точить:

— Дивлюся, як ти убиваєшся — а там, розумієш, хіба так живуть люди! Не знають, коли той і будень, — щодня свято. Риба сама у волок пре, лише витрушувати встигай, і не яка-небудь там щука чи окунь, а червона, з лимончиком... Ікра — ложками, молотиш — облизуєшся, ще б їв, та й пузо дно має. А ведмежатинки, а лосятинки, а оленятинки — під соусом і заливної, розумієш, да... І не ореш, і не садиш, а по гриби — хоч з косою, хоч з граблями, під маринадом — перша закуска, да... Так і рішили-постановили, а я косо розпишуся, резолюцію накладу: тут дім продамо, там купимо або побудуємо, лісу там — як сміття, я тобі за ці гроші такий палац поставлю, і ти в палаці — як цариця...

— Ти йому тієї, а воно тобі своєї! — в серцях відгарикнулася Варка, бо це вже не перша така балачка. — А синів куди дінеш, теж продаси?..

— Сини на готовеньке приїдуть.

— Знаю твоє готовеньке — дякуй бабі Лисаветі, скільки вона вимісила та вимазала.

— Щодо баби — моя така резолюція: у хатці віку доживе, скільки там їй лишилося, в землю дивиться. Баби не повезеш — по дорозі розсиплеться.

— Авжеж: вік на нас робила, а тепер злязь, бабо, із воза, хапко тебе не візьме...

А сама думала. Хто вона без Йоськи — ні заміжня, ні вдова. Десь там, вона не знала толком і де, може б

і зажили по-доброму, може б і уговкався нарешті Йоська, навештавшись по світу. А тут ще з директором цегельні погиркалася з-за тих «баб» у печі, хоч то ж і не вона винна, а формовка, сирець негодящий, поплив. Може б, і поїхала з Йоською, тільки баби Лисавети вона нізащо не залишить. Як заgrimіла війна, написав Іван з фронту матері, щоб забрала вона Варку до себе, чого дівчині, а була вона з приюту, у лиху годину по чужих хатах тинятися. Так вони і зажили з Лисаветою укупі, а невдовзі — похоронна на Івана. А як Зеленок трапився, це десь уже в сорок п'ятому, Лисавета і каже: «Що тобі вік дівувать? Тепер і зеленки на дорозі не валяються». Лисавета і Йоську виходила, і дітей їхніх виняньчила, а тепер, бабо, змотуй вудки?..

Отаке різне плелося звечора, а ранком почала вона намовляти бабу Лисавету:

— Лісу там — як сміття, такі хорони побудуємо.

— Для мене вже скоро побудують, — зітхнула Лисавета. — Хотілося мені, щоб рідні руки очі закрили, та нікуди я не поїду. А тобі таке скажу: просвистить він твій дім. Був зеленек — зеленком і лишився...

Варка — на цегельню, а «баб» нема і в помині, цегла пішла — аж дзвенить, у робітників — роти до вух, директор не нахвалиться Варкою — живеш і жить хочеться. Вертала додому — Дніпро синій, аж очі лоскоче, і рідний, ніби Варка сама його на кроснах виткала, чайка між Дніпром та небом — наче ткацький човник між верхнім навоєм та долішнім. Молоденькі — щойно вилетіли з гнізда — шпачата по зеленому двору бігають, ластівки довкола будинку — колами — наче щось знають і чаклюють. Йоська воду, капусту поливать, з рівчака бідончиком для молока носить, важкого, каже, не можна піднімати. Знову про дім почав, Варка не дослухала, за відра — і в рівчак. Ішла по крутій стежці з повними відрами — ніби летіла, так легко зробилося. Обійшла Зеленка на стежці, наче пень, і через плече:

— Ідь, Йосько, але назад не вертайся — і на поріг не пушу. От тільки я думаю: це ж поки ногами тупаєш, а як уже не виплетеш, куди тоді?..

Було в її голосі щось таке, що і Йоська втямив: правду каже. Мовчки одійшов, ліг на розкладушку і груди, як у горобця коліно, до сонця випнув. Ще днів зо три позагоряв та й почав крильця в дорогу чистити. Варка білизну Йосьчину випрала, трусів та майок на-

купила, у шкарпетках, де яка дірочка, заштопала. Новий костюм сказала одягти, а старий — у синів чемодан. Поклала ще туди сала, варення баночку, курку засмажила, молодій цибулі та редьки насмикала, — буде що в дорозі на зуби покласти. Позичила в сусіда п'ять червінців, бо якраз перед получкою, у руку Йосьці сунула. Вийшла на ганок — трохи не заплакала, такою пустокою раптом з будинку війнуло, але нахилилася, загриміла відрами, сльози змахнула і вже не давала собі послабки. Через двір Йоська ступав широко, але за ворітьми зупинився, озирнувся на обійстя і далі пішов повільніше. Варка йшла мовчки, сувора і неприступна. Люди дивилися їм услід, а Йоська дивився в стежку. Прийшли на автобусну зупинку, сіли — Йоська мовчить, і Варка мовчить. Один автобус проїхав — Йоська не ворухнувся, другий, а потім встає і каже:

— Ходімо, Варочко, додому.

— Ходімо, Йосипе Терентійовичу! — мовила Варка і чемодан узяла.

Тільки від зупинки — сусіду стріли:

— Забули щось?

— Та не забули, — заспішила Варка, — а з директором цегельні розбалакалися. То він вже так біля Йосипа Терентійовича, трохи в ноги не кланяється. Машини нові на цегельню обіцяють, спеціаліста по машинах треба позаріз. Поїдете з села, Йосипе Терентійовичу, це вже директор каже, — наш технічний прогрес на довгі роки загальмуєте. Як тут не даси себе уговорити?..

Біля двору Варка віддала Йосьці чемодан:

— Ти ж іди та курям посип, пшоно на вікнці в кухні, а я на піч збігаю, щоб мої там чого не вчудили.

Зайшла у вуличку, що до цегельні, а вже — чути — Йоська на весь куток:

— Тю-тю-тю-тю-тю-тю!..

Стала Варка, заслухалася: які не є, а штани в домі!..

День, як вік

Вечір був м'який, а до світа приморозило. Шибки в росі, наче в намисті. На дні макітри, куди Зінька складала про чорний день сухарі, сиділа мишка. Усю ніч шкреблася, сибірна, спати не давала. Вушка прищулила, хвостом підперезалася, а чорні очі — на Зіньку. Зінька — макітру до себе притисла і з хати. Двері олією змазала, бо риплять, скажені, онука розбудять, онук ще спить, тільки й поспати, на ту осінь уже в школу піде, сердешне. На гарбузах іскріла паморозь. Ішла повз повітку — відчинила курям. У кінці городу, де сльозився потічок, присіла, ніби води зачерпнуть, на протилежний берег мишку витрусила:

— Ходи, голубонько, ще і в сусіди погостюй...

По обніжку рясно сріблилося обважніле від інею павутиння. Пучки помідорів-сливок приморожені, бліді. Бурякова гичка — у прозорій поливі — з хрускотом ламалася. На стрісі паморозь: по зеленому моху сизими лишаями. Жоржини похилилися, зблякли. На пом'яхові скоцюрбився джміль. Зінька струсила джмеля в долоню — він був холодний, наче крижинка, і теж у паморозі; поклала на призьбу, де вже сонце.

— Де ж ти, причинний, зимою був, коли хлюповиця та негідь? Чого зараз приперся? Хто тебе звав, хто тебе кликав?! — на весь куток причитувала Зінька, витираючи фартухом посинілі, в інеї, лисини гарбузів. — Хіба ти, дурню, не знаєш, що я одна в світі, удова, та ще й стара, і ось-ось тільки картоплю викопала, а ще ж у мене і морквина якась на грядці, і буряки, і помідори. А хіба ж ти, чортова кров, не бачиш, що люди в полі, на буряках, і кукурудза ще стоїть, і зовсім ти нам не

потрібен. Іди від нас, іди, щоб до покрови ти до нас і не потикався!..

— Бабо, на кого ти сердишся?— прочинив половинку вікна Ростик, онук.

— На кого, на кого — на мороз, хіба не чуєш,— про бурмотіла Зінька та й умовкла, не любила, коли її перебивали. Покійний Прокіп — той ніколи не перебивав. Уже як стихала Зінька, викричавши душу, лагідно хмикав:

— Що ж це мій соловейко примовк?..

Ніхто вже її соловейком не назве. Сонце зіп'ялось на гребінь гори і спивало туман над городом. Пес підійшов до Зіньки, лизнув руку, став на задні, щоб пожалувала. Зінька почухала за вухами. Пришвендяв по призьбі, витираючи повними боками крейду, Сірий, кіт, завуркотів біля колін, вона й kota пожалувала. Кури брели через город у шелюжиння. Звечора на Холодній горі лисиці дзявкали. Кого б його запитать, чи хліб у лавку привезли?

— Бабо, а чому ваш пес ніколи не гавкає?

— А чого йому гавкать — у нього ворогів немає.— Зінька оперезалася вовняною хусткою, спину ломило, і поколобувала до повітки — козу випускать.

Дріботіла Зінька левадами, коза слідом бігла. Горо-ди були — як чорний фартух, вишитий червоною і зеленою заплоччю, той, що свекруха подарувала тайкома від свекра, як вони з Прокопом побралися. Зінька — казенка, з приюту, а свекру після революції попівської землі наділили, він вуха й підняв, куркульку хотів узять за сина, нащо йому босячка. Прокіп уже біля машини на цегельні робив, любив він машини і знався на них. Купив хаїну над потічком, привів Зіньку, заплакала Зінька: пуста пусткою. Пішов Прокіп на цегельню, а вона тим часом окола вибілила, долівку помазала та зіллячком притрусила, у печі витопила. Другого дня подалися в Радосілля на ярмарку, купили горщиків, мисок, рогачів та й жить стали. Свекор не родився з ними, а як помер, прийшла свекруха до Зіньки: «Мертві живими не розпоряджаються...»

Зінька прип'яла козу до берестка, сама покотилася під гору на Прокопову дідизну. Свекруха їм цю латочку-одписала, як свекор помер, Зінька досі її порала, хоч

і на косогорі, не любила, щоб земля гуляла, а хто на кручу тепер полізе, грядок і в долині — аби руки, а було ж — за отакий ось кісничок землі одне одному кілками голови проламували. Під горою земля досі в шрамах, тут вони з Прокопом зняли ґрунт, встановили кінну м'ялку і заготовили за літо сирцю на хату, домовився Прокіп на цегельні, що під зиму сирець випалять, та не судилося, поїхав Прокіп Біломорканал будувати, а сирець повінь у ріку знесла.

Дрібцювала Зінька по крутогір'ю на дідизну, а назустріч з її кукурудзи виходив споважнілий за літо, бокастий лось. Де ішов — просіка, ніби возом хто їхав. Лапаті роги маячили над мокрим волоттям, наче антени. Зінька аж затрусилася вся. Руками замахала — і до лося. Лось спокійно зирив на неї, розвісивши на півгрядки губу під горбатим носом. Уже коли Зінька була зовсім поруч, повернувся й погойдався через Зіньчину латочку до ріки. Лось чвалав по гребеню гори, Зінька з голосними прокльонами бігла слідом, аж поки він не стрибнув з кручі у воду, видобувши гору бризок, і поплив на луги.

Повернулася Зінька на дідизну — за голову схопилася. На грядці — як на току, хоч танцюю. Де на солодкий перець ступив — там зелений кисіль. Бурякову гичку поскубано. Кукурудзу ніби смерч розчесав. Стала Зінька на горі, кулаки стисла, до неба замахала:

— Та куди ж ти, старий дурню, дивився?! Чи повилазило тобі, коли Зіньчин город на твоїх очах отак паскудило? Та хто ж мені, бідній удові, допоможе, хто ж мені раду дасть? Ну, гидь мене, топчи мене, як тобі хочеться, тільки Зінька мовчать не буде, Зінька усю правду скаже. Нема у тебе порядку ні на землі, ні на небесі, чортова твоя кров!..

А як викричалася та роздивилася — не такого уже лиха лось наробив. Збиті перчини у фартух збрала, сіла під кукурудзою kwasолю лущить. Лущить і впівголоса співає. Багато пісень колись знала, ніхто, бувало, на вулиці не переспіває, тепер позабувалося. Сонце тут, на косогорі, пригрівало по-літньому, аж на сон Зіньку хилило. Ріка по обидві боки Холодної гори була широка і синя, наче галіфе Півня. Півень за царського режиму у поліцейській збруї між торгових рядів у містечку величався.

...У війну знову об'явився. Ледве наші відступили, ще й німці курей усіх не попатрали, прикотив у село. У френчі і синьому галіфе, біла поліцейська пов'язка на рукаві, жандармська шабля на боці, де він її викопав — стільки літ беріг. Зігнали німці людей на вигін, Півень посередині красується, на носках німецьких чобіт розгойдується:

— Панове односельчани, німецькі визволителі принесли нам вічну свободу... Скоро землю ділитимемо. Але різні там комісарші та комісарчата, кому за Радянської влади жилося з медом, одержать хіба що по три аршини на могилки...

Тут Прокіп не втримався:

— Дивись, і півні із сідала злетіли, розкукурикались.

— Ти тут агітації не розводь! — закричав Півень. — Це тобі не на Біломорканалі червоні ордени заробляти!..

Наступного дня викликав він Прокопа в управу:

— Мене призначено в селі на пана старосту, тебе я на пана писаря беру, бо грамотний і люди поважають. І не бійся, твій чорний ворон уже ніколи не вернеться.

Уночі зібрала Зінька Прокопові сидора, переплив він ріку і поплуганився в поліські ліси, де, на глухому хуторі, його сестра жила. Зима спливла, і весна, і літо — ніби крізь землю Прокіп провалився. Аж під осінь зібралися сільські поліцаї за Дніпро на партизанів їхати. Півень повз двір на коні гарцював, Зіньку побачив:

— Подаруночок тобі привезу — голову Прокопа. Ми знаємо, де він гостює!

А з лісів самого Півня без голови привезли. У закритій труні ховали. Урочисто ховали, німецький оркестр грав. Принесли на кладовище, до ями, а в яму хтось відер двоє свинячого лайна висипав. Довго людей в управу тягали, і Зіньку, і нагаєм били, досі шрам на носі, а хто доведе, тільки чорна осіння ніч і бачила.

Перейшли через Дніпро наші і далі німця погнали, а про Зіньчиного чоловіка — ні слуху ні духу. Уже вона і за упокій душі у церкві подавала. Аж серед зими приходить від Прокопа трикутничок, аж із-за Волги: так і так, воював у партизанах, поранений був, коли з нашими Дніпро форсував, три операції переніс, то приїдь та забери. Спродала Зінька, що було, поїхала. Не привезла чоловіка — на руках принесла, бо такий зробився, що милиці більше важать, ніж сам. Ще з рік на печі вилежувався, поки на ноги звівся.

Зінька kwasoлю полушила, струччя з колін струсила, очі на козу підняла — попід калиною та берестками до кози скрадався механік цегельні. Зблизька Зінька давно недобачать стала, листа доччиного не прочитає, до сусідів несе, а віддаля — ніби в бінокль, лише очі сльозяться. Та і як механіка цегельні не впізнати: бородища — як віник з нехворощі, косми до плечей, наче в батюшки колись, хоч косу заплітай, і чому їх тепер по тих інститутах вчать? Підкрався механік до кози, присів навпочіпки, з козою будається і ніж з кишені дістає. Як схопилася Зінька, kwasoлю розсипала, по косогору котилася, не дошуючись стежки, через потічок — на крилах перелетіла. Механік бабу побачив, голову в плечі втяг та в коноплі, що над струмком — і ніби не було його, а в Зіньчиної кози півбороди одчикрижено. Зіньці і дух забило. Вона — в коноплі, а механік підгір'ям уже до цегельні чеше. Зінька — бігом, і механік — бігом. Тільки ж Зінька ні пари з уст, ніби замкнуло їй: силу берегла. А вже як перебіг дерев'яний місток через потічок і вікна контори на сонці зблиснули — тут Зінька дала собі волю:

— Чи я ж бо ще жива, чи вже не жива? Чи я Зінька, чи я вже не Зінька, що моїй козі серед білого дня бороду одрізають? Пізнайте мене, добрі люди, пізнайте і скажіть в очі: це ти, ота Зінька, в якій коза без бороди! Хто ж це чує, хто ж це бачить?! Ну, хай і так, хай буде Зіньчина коза без бороди — хто Зіньку захистить, хто Зіньку пожалує, кому тепер Зінька треба! А чого ж ти, чортова твоя кров, свого віника не відрізав, він же в тебе до пупа, чого ж ти до Зіньчиної кози пішов?!

Зінька причитала на всю сагу, біля люльок конвейєра випростувалися постаті робітниць, біля печі зупинився автoнавантажувач, механік відступав у глибину заводського саду, а з конторського вікна визирнув сам директор цегельні:

— Хто вас зобидив, бабо Зінько?

— Козиної бороди одщипнув на спінінг, з борідкою зараз добре клеє, — винувато мовив з-під яблуні механік, — так оце бучу зчинила.

— А де ж ти, чортова твоя душа, був, як я з козенятка її випещувала, та випоювала, та руки оберемками трави обривала, та стернею ніженьки колола, а тепер вас, сукиних синів, багато на мою козу! — знову запричитала Зінька.

— Ми його, бабо Зінько, по адміністративній лінії...

— Що мені тепер ваша лінія, у мене своя лінія — коза без бороди, а бороди не пришиєш. Хто за Зіньку заступиться, вдову, та ще й стару. Але я на тебе, чортова кров, управу знайду, я із своєю кривдою до самого Ковпака поїду!

— Ковпак помер уже, бабо,— обізвався механік.

— Багато вас було таких, що Ковпака ховали, тільки він живе і жити буде,— з певністю мовила Зінька.— А тебе, чортова кров, у міліції овечими ножицями наголо обстрижуть...

З тим і пішла. Як ішла повз козу, аж заплакала: цурпалок замість бороди. Очі в кози сумні, ображені. Пожалувала її Зінька, пообіцяла, як тільки дочка з зятем повернуться з курортів та заберуть онука, пошукати правди в самому Києві. Хай не думають, що бідній вдові Зіньці можна в борщ плювати, а вона тільки облизуватиметься. Прокіп колись таки знайшов правду, і вона знайде. Видихував Прокіп свої рани на черені, коли фінагент через поріг: плати податок, бо опишу. Що ж ти опишеш, це йому Прокіп, коли хата голими стінами світить, я — з війни німецький, а Зінька хоч і на фермі, та відомо, які заробки зараз у колгоспі. Тільки ж фінагент своєї править: корову з двору поведу, як завтра не заплатиш, без молока залишу, а дочці ж саме п'ять років. Ранком біжить Зінька на ферму, а Прокіп: «Подамся в Київ, до Ковпака, правду шукать». Посміхнулася на те Зінька: куди йому, бідоласі, до Києва, через поріг ледве перелазить. Приходить,— дитина в сусідів, а Прокопа немає. Уже корову стрічать вийшла, аж підкочує під двір новенька «Побєда». Курява відтуманіла— вибирається з машини Прокіп, на милиці зіперся і до шофера: «Тк, мо', в хату зайдете, баба півлітерку роздобуде...» А шофер до нього: «Ваша хата?» — «Моя». — «То бувайте здорові». Розвернулася «Побєда», і тільки смуга за нею. «А де ж бо ти був?» — дивується Зінька. «У Ковпака був»,— мовив Прокіп та й на піч. А вже з печі розказує: «Вишкутильгав я за село та й на Київ прямцюю. Аж Кривий Гнатко молоко везе, до соші мене підкинув. Голосую — військовий студебекер зупинився. Допитався я в Києві, де Ковпак працює, підходжу, а міліціонер: «Не можна, ви на сьогодні не записані». Сів я на сходах, милиці поклав і кажу йому: «Хоч несіть мене, хоч везіть — і ногою не ступну відси».

Викликав він якусь жінку. Глянула вона на милиці, партизанську справку мою прочитала і повела в будинок. Зайшли у величезну кімнату, як наших дві хати, круглий стіл на покуті, а за столом сам Ковпак сидить, я його в партизанах бачив, наші загони зустрічалися, тільки тоді він у такій наче бурці був, а тепер — у формі, усе чин чином. «Що, товаришу, — запитує мене, — привело тебе?» Розказав, як є, а Ковпак мені: «Ти, Прокіп, своєю кров'ю за все розплатився, їдь додому і живи спокійно...» — «Так видайте мені якусь бомажку, товаришу Ковпак», — мовлю до нього, а він: «Поки додому, Прокіп, доїдеш, усе буде зроблено». Покликав він ту жінку, що мене привела, і наказав під саму хату мене підвезти. Вийшли з будинку, а біля ганку уже «Победа» на мене жде. Посадили мене, як генерала, і під самісінський двір...»

Тільки розповів Прокіп, аж загрюкало у сінцях. Фін-агент до хати вбігає: «Ти де був, Прокопе?» — «У Ковпака». — «Та чого ж ти їздив, хіба ж би я сам такого діла на місці, по-доброму не рішив? Знімається з тебе як із заслуженого партизана увесь податок, ще й допомогу тобі дати наказано, осьдечки розпишися...»

Притюпала Зінька, ображена на весь світ, до хати, — аж її ластівки прилетіли. Сиділи на дроті рядочком, наче маківки, десятерко, восьмеро молодих і двоє старих. Як заходилися було ластівки, уже десь після жнив, вдруге кублитися, то Зінька їх уже пополаяла: вам аби наплодити, а як молоденьким через море летіти? Проте думки вашої нема, а може, осінь буде рання та холоди застукають, тоді що з малими — Зіньці в припіл? Але хіба тепер хто послухає Зіньку? Даремно і ганила, правда, бо ластів'ята щасливо вилетіли, і вже тепер не добереш, де котрий виводок, а осінь обіцяється тепла, яблуня після спаса зацвіла, нічний же морозець, мабуть, прибудився звідкілясь, переночував та й побреде собі геть.

Як уздріли Зіньку ластівки, з дротів злетіли і довкола хати закружляли. Прощалися, напевно, відлітають. Сіла Зінька на призьбі, на ластівок дивиться, не знає, сміятися чи плакати. І впливло звідкілясь, ніби наснилося, ніби з іншого життя: вона з матір'ю пливе човном через ріку, на луги, молодиці гребуть сіно, потім сідають кружкома і співають, а вона, Зінька, ходить по коліна в траві і квіточки збирає. Потім мати садовить її на

копицю сіна, і лоскитно Зіньці, і страшно, а мати сміється, і то все, бо більше вона не пам'ятає матері. Де воно, життя її, хто бачив, хто чув? Чи жила вона, чи не жила?

Зітхнула, пішла поратися. Гарбуза розрубала, поставила на газ кашу варитися. Онукові млинчиків спекла, густого, козиного, молока налила в кухоль. Ростик наївся, соняшничину осідлав і погейкав до сусіди, такого ж розбишаки. Зінька курям накришила.

— Пуль-пуль-пуль-пуль,— співала довго й протяжно.— Пуль-пуль-пуль...

Прокіп курей не любив.

Бігли кури на Зіньчин голос, аж перекидалися, лише зозуляста не бігла. Якось напровесні лисиця прийшла під самісіньку хату, Зінька біля столу з насінням бабралася, очі підняла, а за вікном, наче по телевізору, коли звук виключено: зозуляста по молоденькій цибулі кружка бігає, лисиця — за нею. Зінька вікно штурхонула, трохи шибки не вилетіли, — і в крик. Лисиця озирнулася на Зіньку, ще й постояла мент, ніби дражнилася, а відтак повільно посунула по косогору в акації. А учора увечері лисиці на горі дзвѣкотили. Ходила-ходила Зінька довкола хати, у кожен куток зазірала, надривала голос, а зозулястої не було.

— Нема, нема, чортова кров, уже курки нема. На кого люди, на того і бог. І коза без бороди, і курка пропала. З чим же я тепер до діточок своїх поїду, я ж не їду їм у руки заглядать, а то курочку, то десяток яечок везу, де ж тепер Зінька, стара, та ще й удова, набереться?

Зінька за коцюбу і поплуганилася над струмком, у шелюжинні, зозулясту шуқати. Не так уже зозулясту, як хоч пир'ячко, бо на лисицю велику підозру мала. Гостро пахло хмелем і перегнилими дичками — наче з діжжі. Ніщо так Зінька не любила, як хліб пекти. Тепер уже не пече, тепер лавочний. Як помирав Прокіп, каже: «Спечи, Зінько, хліба в дорогу...» Замісила Зінька, а він і не підійшов, чи дріжджі погані, чи вже забулася. Аж якраз дочка з Києва приїхала, свіженького привезла, трохи не теплий. Зінька крайчик одрізала, часничком натерла, щоб дух був, Прокіп тільки раз і вкусив. Добрий хліб, каже, та вже не їється. На старій груші барабанив дятел. Почув Зіньчину ходу, шурхнув через грядку на гору. Прокопів картуз висів на сучку, завидний був картуз, верх сукняний, окілля дерматинове,

козирок — наче скляний, лискучий. Намірилася було Зінька картуза коцюбою із сучка зняти — коцюба пройшла крізь сукно, наче крізь попіл, зотліло. В останнє Прокопове літо кружеляв довкола села літачок, добрива сіяв. Прокіп пенсію отримав, купив у лавці пляшку казенки і на тік, де літак сідав. Покатай, каже льотчикові, бо помру і не знатиму, як воно у небі, ось тобі і могорич. Льотчик півлітри не взяв, а діда посадив у кабіну і над селом пролетів. Прокіп з неба хату уздрів і картуза кинув, хай, мовляв, Зінька подивується, бо не повірить, що він так високо піднявся. Прийшов додому голомозий: «Де картуз, Зінько?» Ну, Зінька й дала йому чортів. Довго шукали по городах, та й не знайшли. А він бач де — на груші завис.

Ні з чим Зінька у двір повернулася. Навіть пір'ячка не знайшла. Полізла на горище, аж біля комина лежить її зозулястенька без голови, а кіт кривцю злизує. Заплакала Зінька: і курки жаль, і Сірого жаль. Та не пригрівати ж kota, який курей душить. Напоїла Сірого молоком, у фартух загорнула і почимчикувала на Радосілля. Кіт спершу вовтузився у фартусі, та скоро вгрівся, завуркотів.

— Куди зібралися, бабо?— гукали пастухи, що на косогорах над дорогою череду пасли.

— У багатші села!— одказувала сердито. Печально їй було.

Зайшла Зінька в Радосільську лавку, біля чавунів та балій покрутилася, ніби тільки заради них у такий світ і забивалася, а потім — за лавку, у вуличку, та й кинула свого Сірого через тин у лободиння. Фартухом тріпнула — і з села. Бігла, ніби сто вовків за нею гналися. Біжить, біжить, а все здається, що за спиною Сірий жалібно нявкає. Озирнеться — самі горобці в поросі купаються. Уже й по зозулястій душа не боліла, одне на думці: як йому, бездомному сироті, буде під чужими тинами, хто його нагодує, хто пожалує? Небо зблякло, спохмурило, сонце у хмаровинні, наче в жалобі. Сіла на узбіччі, під вербою, подумала-подумала та й назад, у Радосілля, повернула. Ходила по вуличці за лавкою, кликала, аж у роті пересохло, за тини зазірала — нема Сірого. Вона й на городи, вона й у двори, може, хто бачив, може, хто чув, і не чув ніхто, і не бачив. Уже й чужого випрохувала, може, в кого зайвий котичок є, вона і притріє, і нагодує, але ні в кого зайвого kota

не було. У сльозах додому верталася, так печально було. А може, ще й не він ту курку загриз, авжеж, не він, то усе куниця, стіна кігтями розписана аж під саму стріху, то куниця і є. Безневинно постраждав кіт — такими ж докірливими очима дивився, як Зінька його в лободу кидала. Все розуміє, тільки сказати не може.

Добилася Зінька до свого двору, а Сірій її на воротах сидить. Кинулася Зінька до кота, тільки ж він стриб із воріт у порічки — образився на бабу. Вона молока в мисочку налила, біля куца поставила, Сірій молока напився, об Зіньчині ноги треться, пожалуй, мовляв, уже не серджуся. Вона кота пожалувала, пішла за хату онука до каші кликати. Кликкала-кликкала, не докликала. Ішла повз пригребицю, а він у пригребиці сидить, чавунець, у якому вона курям варить, на голові.

— Ти що? — здивувалася Зінька.

— Каска. У війну грав. — Голос глухий, наче з бочки.

— Зараз же зніми, умийся та їсти сідай!

— Зня-а-ть не можу. — І зарюмсає.

Заголосила Зінька, наче над померлим, — сусідка прибігла. Крутили вони той чавунець, як могли, не знімається.

— Поведу, чортову душу, на цегельню, в майстерні. Хай автогеном розрізають. — Обгорнула Зінька чавунець фартухом, щоб менше люди бачили, сміятимуться, допоки й світу. Пішли левадами та чагарями. Придибцями до майстерні — замок на дверях. Сонце уже в Дніпрі купається.

— Де ми, бабо? — Ростик питає.

— У... — хотіла гарикнути, та й язика прикусила: і без того хлоп'яті не солодко, виголодніло досі, хіба винне воно, що такі вузькі чавунці роблять?

Сіли під майстернею, зажурилися. Аж механік із спінінгом од Дніпра іде:

— Що, бабо, по козину бороду прийшли?

— А чи у вас автоген є? — запитала Зінька та й фартух розмотує. — Як робив мій Прокіп на цегельні, то автоген завжди був.

Глянув механік на чавунець, зареготав, трясучи бородою, наче козел. Дивилась-дивилась на нього Зінька та й собі розсміялася, аж душа відійшла.

— Ти що, сметану вилизував?

— У війну грав...

Механік майстерню відчинив, молоточок з гострим носиком знайшов. Цокнув по чавунцю — край і одломився. У щербатині замурзаний Ростиків ніс з'явився. Механік чавунець покрутив і зняв.

— Уже ж не знаю, як вам і дякувати,— заспішила Зінька.— Мо', вам що заплащать?

— А ви уже ранком заплатили,— посміхнувся механік, зачиняючи майстерню.

— Та коли б знаття, я б для вас і кози не пожаліла, не те, що бороди козиної...

Ухопила онука за руку і повела до Дніпра — умити.

Поки руки об фартух витерла, він уже на поромі. І кликала, і просила, ніби не чує, і що тепер за діти. Сходні вузенькі, пором хвиля гойдає, трохи у воду не впала, поки видибала. Розирнулася: а світ-то який гожий, наче на картинці мальований. Сонце уже в Дніпрі, тільки окравка багровіє, ніби дужка відра, яким воду зачерпнули. І то не вода, а волок, повен золотої риби. Зіньці молодість пригадалася. Був такий же вечір, невідь коли, аж подумати страшно, так давно. Прокіп тоді біля локомотива на цегельні ходив, механіком звався, як і бородань, який козі бороду одчикрижив, хай йому здоровиться, добра людина. Зінька в березі рядно полоскала. Раптом локомотив заревів, наче тяму втратив. Потім уже в Прокопа розпитала: пас лопнув, а локомотив був сильний, усю техніку на цегельні крутив. Машинне ходуном заходило, усі, хто біля локомотива був, надвір кинулися. А Прокіп дубового окоренка в руки і маховик гальмувать. Півокоренка маховик зчесав, поки зупинився. Вийшов Прокіп з машинного — білий, як полотняна сорочка, хоч і в рожевому сонці, хитається, смерті в очі зазирнув. Зінька з берега прибігла, з плачем на шиї повисла. Прокіп мокрі руки їй розняв:

— Що ти — люди ж...

Аж тоді засоромилася.

Це тепер по телевізору слухаєш: усе про любов та про любов балачка, і коли тільки вони люблять! Прокіп і слова такого соромливого за життя не сказав, а, видать, любив... І Зінька його любила: чи він коли в брудній сорочці на роботу пішов або голодний? Собі, було, од рота одірве, сама не доїсть, не доп'є, а все йому, чоловікові. Тьху, і верзеться казна-що в голову... Усе думалося-мріялося: сядемо, в старості, удвох, наче го-

луб'ята, на лавочці біля двору, на світ дивитимемося, сусіди їтимуть, вітатимуться:

— Доброго здоров'я вам, діду й бабо!

Вони ж відповідатимуть:

— Ходить здорові!

Пенсію прибавили, тільки б жить, а він узяв та й помер.

Поки козу подоїла, поки онука нагодувала та спать уклала, уже й споночіло. Сіла Зінька на призьбі, задумалася. Довгий який день, а ніби нічого й не зробила. У сусід на городі потріскувало вогнище, крутені диму перевисали через тин: картопляне бадилля палили. Картоплю вона викопала, а буряки ще в землі. За руки наче хапало, може, знову на мороз. Молодик скоро, мо', дощі підуть, потім жалкуватиме, що рано буряки викопала. Кукурудзиння треба порубать, около обставить, хата стара, сіверець продимає. Дочка на зиму у місто кличе, а на кого ж ката, і пса, і козу залишиш? Та й не може вона у тій коробці їхній, на сьомому поверсі. А хату б треба перекидять, тільки ж вони з Прокопом вік прожили, усе будуватись збиралися, та якось руки не дійшли. В останнє літо своє Прокіп уже й кілочки довкола хати забивав, новий підмурівок значив, і чаркували вони за той підмурівок не один раз. Потиняється Прокіп по городу — дуже нудив світом, як на пенсію пішов, — і до Зіньки:

— Нащо нам, бабо, така велика хата? Скільки нам ще того неба коптить? Іди в лавку по пляшку, будемо нові мітки ставить...

А за кілька днів здасться йому, що краще хату будувать не причітком до вулиці, а верандою, — знову мітки б'є, знову Зінька у лавку тьопає. Отак і жили. Усе в мріях.

Сусіда, комбайнер, з поля вертався, зупинився біля хвіртки, закурив:

— Про що, бабо, задумалися?

— Сиджу оце та думаю — копать завтра буряки чи хай ще в землі побудуть.

— Прогноз тепло обіцяє.

— Той прогноз уже сам не знає, що обіцять. Весною пішла я до куми на телевизор, а в телевизорі кажуть: теплі дощі упадуть. Я скоренько розсаду і висадила. А воно як приморозило, на ранок — грядка чорна. Я до

куми: твій телевізор, чортова кров, вертай розсаду. Думаєте, хоч розсадинку дала? Мусила тьопать баба на базар. Оце вам і прогнози...

Сусіда почалапав до себе у двір, а невдовзі вийшов син його — у білій сорочці, на гулі, мабуть, зібрався. Зіньки не побачив, через тин, до її жоржин, перекинувся.

— А ти їх садив, ти їх кохав?!— тільки й гукнула Зінька, а вже хлопця ніби вітром здуло.

Зінька підвелася з призьби, жоржин та пом'яків повні руки наламала і подалася нижньою вуличкою на цегельню. Вікна в квартирі механіка ще світилися. Вона у шибку постукала — з'явилася механікова борода, обрамлена в електричне світло, наче в рамку з позотою.

— Оце ось вам, бо зірвуть молодики нетруджено. Тільки зла на мене не майте. Я, дурна баба, може, й скажу що не так, то ви уже простіть мене...— Зінька поклала квіти на підвіконня — і в ніч.

Поки вертала додому, думалося про колишнє, та все про смішне, непутяще. То як вони, дівуючи, ворожили по кілках у тину, то як упали в яму з-під картоплі, коли господар за ними погнався, і потім дядько присягався, що чортів бачив: «Бігли-бігли по городу і крізь землю провалилися...» То як хазяїн, у якого служила, вечорами на вулицю її не пускав, і Прокіп з хлопцями зняли його ворота і занесли на Холодну гору, ще й укопали. То згадувала, як вони з Прокопом везли снопи та перекинулися на косогорі, і вона гукала з-під пшениці: «Витягай мене, витягай, бо я вже не знаю, чи я Зінька, чи не Зінька...»

Вік — як день, подумала, вкладаючись спати, і згадати нема чого путнього.

Уже дрімала, коли привиділися їй зорі. Якось замолу вертали Зінька й Прокіп з базару — навпрошки полем. Напилися в долині джерельної води та й лягли відпочити. Не зчулися, як і заснули, притомлені дорогою та любощами. Холод розбудив тоді Зіньку. Розплющила очі — зорі над нею, великі та круглі, наче соняшники. Бач, скільки з пам'яті вивітрилося, а той сон біля чоловіка, в траві і зорі — наче учора.

І крізь дрімоту усміхнулася баба Зінька — до зір,

ЗМІСТ

Люди на землі, Повість 3

ОПОВІДАННЯ

Василінка 175

Повернення Йоськи 184

День, як вік 194

Дрозд Владимир Григорьевич

ЛЮДИ НА ЗЕМЛЕ

Повесть, рассказы

(На украинском языке)

Художне оформлення І. Д. Прокопенка

Редактор М. П. Довга

Художній редактор Р. Ф. Ліпатов

Технічний редактор М. Г. Чередник

Коректори Л. М. Васильчук, С. І. Гайдук

Здано на виробництво 29.V. 1975 р. Підписано до

друку 22. IX.1975 р. БФ 29267. Формат 841×108¹/₃₂.

Умовн. друк. арк. 10,92. Обл.-вид. арк. 11,07.

Папір друк. № 2. Тираж 65000. Ціна 46 коп.

Зам. 393.

Орден «Знак Пошани» видавництво ЦК ЛКСМУ

«Молодь». Київ, Пушкінська, 28.

Київська книжкова фабрика республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву

УРСР, вул. Воровського, 24.